

AKADEEMIA

14. AASTAKÄIK

2002

NUMBER 10

750 aastat Eestimaa rüütelkonda . . .	Jürgen von Ungern-Sternberg
Karl X Gustavi tõus ja langus	Margus Laidre
MRP õiguslikud tagajärjed	Dietrich A. Loeber
Vorkuta — vangide maa	Enn Sarv
Luulet	Jüri Talvet
Lõpmatu 14	Linnar Priimägi
Usu keele metafoorsus	Thomas Andreas Pöder
Kanep — müüdid ja faktid	Lynn Zimmer, John P. Morgan
Miks Hollandi uimastipoliitika ohustab USA-d? . . .	Craig Reinarman
Uimastid Tallinna vene noorte hulgas	Timo Virtanen
Genoom	Matt Ridley

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalialia }
naturalialia } Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialialia Jaan Isotamm – jaan.isotamm@akad.ee
keeletoimetaja Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 423146, 423050

Fax: 423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekül: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2002

Tartu Ülikooli Kirjastuse trüükikoda, Tiigi 78. Trükiarv 2300

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

14. AASTAKÄIK 2002 NUMBER 10 (163)

- 750 aastat Eestimaa rüütelkonda: Ajalooline bilanss
Jürgen von Ungern-Sternberg 2027
Tõlkinud Urmas Oolup
- Võitmatu, kes suri kopsupõletikku:
Karl X Gustavi tõus ja langus
Margus Laidre 2041
- Molotovi-Ribbentropi pakti õiguslikud tagajärjed: "Minevikust jäänud probleemidest ülesaamise" kohustuse kohta. I
Dietrich A. Loeber 2072
Tõlkinud Küllike Maurer
- Vorkuta — vangide maa. II
Enn Sarv 2100
- Luulet
Jüri Talvet 2118
- Lõpmatu 14
Linnar Priimägi 2122
- Usu keele metafoorsus:
Fundamentaalteoloogiline uurimus. I*
Thomas Andreas Pöder . . 2131

Kanep — müüdid ja faktid	
	<i>Lynn Zimmer, John P. Morgan</i> 2173
	<i>Tõlkinud Allan Kiik</i>
Miks Hollandi uimastipoliitika ohustab USA-d?	
	<i>Craig Reinerman</i> 2182
	<i>Tõlkinud Allan Kiik</i>
Uimastite varasest proovimisest	
Tallinna vene noorte hulgas	
	<i>Timo Virtanen</i> 2187
<i>Arvustus: Lahe lugemine salapolitseist. Mai Krikk. Eesti poliitiline politsei 1920–1940.</i> Tallinn: Olion, 2002. 250 lk.	
	<i>Toomas Hiio</i> 2197
Abstracts	
 2206
Genoom: Ühe liigi autobiograafia kahekümne kolmes peatükis. VII	
	<i>Matt Ridley</i> 2215
	<i>Tõlkinud Kalle Hein</i>

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 2071, 2117, 2130, 2172, 2196: Eve Luige illustratsioonid.

*Tärniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.

750 AASTAT
EESTIMAA RÜÜTELKONDA
Ajalooline bilanss

Jürgen von Ungern-Sternberg

Tõlkinud Urmas Oolup

*Dreifach ist der Schritt der Zeit:
Zögernd kommt die Zukunft hergezogen,
Pfeilschnell ist das Jetzt entflohen,
Ewig still steht die Vergangenheit.*

Sprüche des Konfuzius (1795)*

Need on Friedrich Schilleri kuulsad värsiread ning samas on see ilmselge tõde. Kes tahakski Konfutsiusele ja Schillerile vastu vaielda? Mis olnud, see olnud — hea ja kuri, rõõm ja mure. Ei aita siin inimtunded ega maagia:

*... wenn sie enteilt,
Keine Reu', kein Zaubersegen
Kann die Stehende bewegen.***

Ja ometi, kui vaatame tagasi kas või omaenda elatud elule, paistab mõndagi meile hoopis uues valguses. Plaani pidades ja

“750 Jahre Estländische Ritterschaft — eine historische Bilanz.”
Kõne Eestimaa rüütelkonna 750. aastapäeva tähistamisel 7. IX
2002. a Tallinnas.

* Kolmekordne on aja samm: / tulevik viivitab tules, / noolena lendab minema Praegu, / minevik püsib igavesti paigal.

** ... kui ta on lennul läinud, / ei suuda kahetsus, ei nõidus / liigutada paigalseisjat.

tegutsedes oleme tihti jõudnud sündmusteni, mida poleks oodatagi osanud. Meid juhtinud jõud on olnud vaid aimatavad või pole me neid üldse tundnud. Üht kui teist on juhtunud lausa meie selja taga. Ja nii on möödunud aegadega üldiselt. Ajalugu pole pelgalt kunagiste sündmuste summa. Minevik ulatub tänasesse ja mõjutab tänast päeva. Mida olnust tähtsaks peetakse ja missugune hinnang sellele antakse, see sõltub aga alati kaasaja vajadustest.

I

Meie tänase kogunemise ajendiks on üks 1252. aasta 30. septembrist pärinev ürik. Sellega kinnitab Taani kuningas Christoffer I oma meestele Tallinnas ja Rakveres, s.t oma vasallidele, et neile läänistatud maavaldused on pärandatavad. See, et ta läänimehi samas dokumendis nimetab *universitas vestra*'ks, ei tähenda veel tingimata korporatsiooni olemasolu õiguslikus mõttes. Selle kinnituseks, et korporatsioon 1252. aastal tõenäoliselt juba eksisteeris, räägib asjaolu, et vaid vähe aega hiljem, 1259. aastal, palus kuningas "vasallide kogu Eestimaal" (*universitas vasallorum suorum per Estoniam constituta*) samal Christoffer I-l kinnitada oma lepe Tallinna piiskopiga. Hiljemalt 1259. aastal esinesid Eestimaa vasallid niisiis teovõimelise ühendusena, kelle kohta ka kuningas oma vastuses tarvitab nimetust *communitas*. Selle konsolideerumine kulges kiiresti. 1282. aastal mainitakse esmakordselt kahteteistkümmend *jurati regni*'t või ka *consules terrae, consilarii Regis Danorum in Estonia*, kelle pädevusse kuulus nii kohtumõistmine kui ka haldus. Seega oli olemas kogu, millel hiljem maanõunike kolleegiumina ja ülem-maakohtuna oli otsustav osa Eestimaa rüütelkonna tegevuses ja "maapoliitikas" üldiselt. 1284. aastal oli vasallide koondisel juba kasutusel oma pitsat kolme sammuva (vapil sinise) lõvi kujutisega (kuldsel väljal). Nagu Tallinna linna vappki, lähtub see Taani kuningate vapist, mida on pisut modifitseeritud.

Kõigepealt on selge, et Eestimaal oli tekkinud õiguslikult tunnustatud privilegeeritud seisus. Keskaegse arusaama kohaselt oli aga esmatähtis miski muu, nagu on oma uurimustes Austria näitel esile toonud Otto Brunner: *universitas vasallorum per Estoniam constituta* näol astus maahärra ette Eestimaa kui maa. Mitte et

valitseja suveräänsust oleks sellega kuidagi kitsendatud (kesk-aja kontekstis on suveräänsus täiesti anakronistlik mõiste), vaid tegelikku poliitikat saigi teha üksnes “maa ja valitseja” (*Land und Herrschaft*, 5. trükk, 1965) koostegevuses ja läbirääkimistes. “Maa põhiline tunnus,” rõhutab Otto Brunner, “ei ole maahärra olemasolu [---], vaid maakogukond (*Landesgemeinde*), kes elab maaõiguse (*Landrecht*) järgi. Maakogukond on maaõiguslik ühendus (*landrechtliche Rechtsgenossenschaft*) [---] Kui see maakogukond puudub, kui ta enam ei toimi, siis eksisteerib maa pigem vaid mõtteliselt” (194 f.). Tegelikuses oli maakogukond tavaliselt aadlike koondis, “maavaldajate (*Grundherren*) koondis, kuhu ei saa kuuluda need, kelle omanduses pole maad, mida harida või harida lasta” (187).

Nii näitavad 1252. ja 1259. aasta ürikud, et Eestimaal toimusid tollal samasugused muutused nagu suures osas Euroopast, eelkõige saksa keeleroomis, ka otse Läänemere ääres, näiteks Taani võimu alla kuulunud Holsteinis ja Schleswigis. *Universitas vasallorum per Estoniam constituta* tähistab iseseisva Eesti maa algust. Eesti Vabariigi poolt üle võetud Eestimaa rüütelkonna ja Tallinna linna vapp on märk, mis seda seost praegugi nähtaval hoiab.

Muidugi ei saa jätta arvestamata ajaloolise olukorra iseärasusi. *Mare Balticum*'i idakallas oli 12. sajandi lõpust üha tugevamalt läänepoolsete ülemere-naabrite vaateväljas. Siinpool elasid veel paganlikud rahvad, keda võis ühtaegu ristiusustada ja vallutada. Nii suundusid rootslaste retked Soome ja Eesti alalegi — Läänemaale. Saksa kaupmehed ja rüütlid, misjonärid ja ristsõdijad purjetasid mööda Daugava jõge ülesvoolu ning kinnitasid kanda liivlaste aladel. Taanlaste huvi koondus Saaremaale ja Eesti mandriosale. 1219. aastal hõivas Taani kuningas Valdemar II eestlaste Lindanise, pärastise Tallinna Toompea. Legendi järgi tõi taanlastele raskes lahingus eestlaste üle võidu alles taevast alla langenud ja pärast Taani rahvuslipuks saanud *Dannebrog*.

Taani võim Eestimaal oli küll algusest peale nõrkadel jalgadel. Seda kõigutas kõigepealt eestlaste vastupanu, mille jõulisimaks väljenduseks oli 1223.–1224. aasta suur ülestõus. Peale selle asusid lõuna pool võimsad rivaalid — Tartu ja Riia piiskopid, Riia linn ja eriti Mõõgavendade ordu. Vahelduva eduga

kulgenud võitluste tulemusena tõrjuti taanlased kümmeaastaks, 1227–1238, Eestimaalt täiesti välja. Alles Stensby rahu-
leping võimaldas neil siia tagasi tulla.

Kui Taani kuningas tahtis kauget “Eestimaa hertsogkonda” — seda nime kohtab juba vallutuse-eelsel ajal — oma võimu all hoida, pidi tal järelikult olema kindel tugi kohapeal. Seda said talle anda aga ainult ta siinsed vasallid. Ilmselt oli ta nende majandusliku seisundi kindlustamisest ja korporatiivsest ühtekuuluvusest samavõrra huvitatud nagu nad ise. Nendele huvidele vastas lääniõiguse ühtlustamine. Ja lääniõigus kinnitas läänide pärandatavust. Olemegi tagasi 1252. aasta üriku juures.

Siit edasi on ilmne, et *universitas vasallorum per Estoniam constituta*’le langes maa, nimelt Eestimaa esinduse roll. See oli palju selgem võrreldes aegamisi kujunevate aadlikoondiste staatusega lõuna pool, Tartu ja Riia piiskopkondades ning eriti ordualadel. Juba sel ajal on täheldatav Eestimaa vasallide teistest parem õiguslik seisund, mille poolest Eestimaa rüütelkond ka hiljem teiste rüütelkondade taustal silma paistis. Pole siis imeks panna, et vasallid olid vastu mis tahes katsetele Eestimaa hertsogkond iseseisvaks muuta või koguni ära müüa. Taani kuningal tuli nende survele korduvalt kinnitada, et seda ei tehta. Maahärra vahetumine oleks neile ainult kahju toonud.

Vasallide hulk oli iseenesest väike. Paul Johansen on oma uurimuses *Estlandliste des Liber Census Daniae* (1933) tuvastanud kokku 114 vasalli: sadakond sakslast, kümme taanlast ning vähemalt viis eestlast. See arv käib 1241. aasta kohta. Ka 1252. aastal polnud neid ühtekokku ilmselt rohkem kui 150. *Estonia* esmane esindus koosnes niisiis peaaegu tervenisti võõramaistest vallutajatest. Nad olid siit otsinud puhtisikliku majandusliku ja sotsiaalse tõusu võimalusi ning need ka leidnud. Sellest, et nad olid satunud kahe kristliku maailma, lääne ehk ladina-rooma ja ida ehk õigeusumaailma vahelisse piiritsooni ning et asjade edasine areng sõltus just neist meestest, olid hästi teadlikud nii kirik kui ka ilmalikud valitsejad, kelle tegevusele andis suuna 1054. aastal tekkinud lääne ja ida vaheline kirikulõhe. Rüütlite endi “misjoniteadvust” pole põhjust ülearu kõrgeks pidada, ehkki nad võisid olla veendunud oma kultuurilises üleolekus eestlastest ja venelastest. Ent olles väljas omaenese huvide eest, andsid nad oma

tegevusega ühtlasi mõndagi püsivalt väärtuslikku maa hüvanguks. Vanas Harjus ja Virus kujunenud Eestimaa identiteedi tuum säilis läbi sajandite.

Muus osas leiab siinsele arengule selgeid paralleele mujalt Euroopast — kuni Inglismaani välja. Pärast 1066. aasta Hastingsi lahingut läks seal võim prantsuskeelsete normanni aadlike kätte. Just need parunid tingisid 1215. aastal oma eesõiguste kindlustamiseks kuningas John Maata käest välja *Magna Charta Libertatum*'i, pannes aga sellega aluse ka Inglismaa konstitutsioonilisele arengule. Võõramaist päritolu aadel, kord juba paigale jäänud ja kodunenud, ei kaitsnud mitte ainult iseenda, vaid maa kui terviku huve.

Taani võim Eestimaal kestis vaid veidi rohkem kui sajandi. Sellele tegi lõpu suur eestlaste ülestõus, mis algas 1343. aasta jüriööl Harjumaal ning kandus kiiresti edasi Läänemaale ja Saaremaale. Järsku tuli ilmsiks, et kasutades allesjäänud vana territoriaalset liigendust — maakondi, kihelkondi, külasid, on ka eestlased suutelised end organiseerima ja endale juhid — “neli kuningat” — leidma. Nagu näitavad eestlaste tollased läbirääkimised rootslastega, arvestasid nad siiski vahetus naabruses asuvate jõududega ega pidanud neis tingimuses omariiklust võimalikuks. Kui “neli kuningat” olid segastel asjaoludel Paide ordulinnuses hukunud, saavutas orduvägi Tallinna lähedal eestlaste üle võidu. Saksa ordu võttis sellega Eestimaal *de facto* võimu. Üleminek seadustati 1346. aastal, mil Taani kuningas Valdemar IV oma siinsed valdused 19 000 hõbemarga eest ordule maha müüs.

Sellele eelnenud läbirääkimistel vasallid ei osalenud. Ordu tunnustas aga maa senist õiguskorda, kinnitades 1347. aastal rüütelkonna, Tallinna linna ja kloostrite privileegid. Igast küljest seotud ordule, kes seisis silmitsi leedulastega, Riia ning Tartu piiskoppidega, Riia linnaga ning Vene vürstiriikidega, oli tähtis, et Harju-Viru rüütelkond püsiks talle lojaalsena ja teda toetaks. Eriti vajalik oli see alates 1386. aastast, kui lõuna pool hakkas kujunema Poola-Leedu suurriik. Nii on ka täiesti ootuspärane ja loogiline 13. juulil 1397 Harju-Viru vasallidele antud nn Jungingeni armuõigus, millega Saksa ordu kõrgmeister Konrad von Jungingen laiendas läänimõisate pärimise õigust vasallide mõlemast soost sugulastele kuni viienda sugulusastmeni. Lääni-

mõisad muutusid sellega tegelikult täielikult päritavaks. Eestimaa rüütelkonna konsolideerumine jõudis lõpule.

II

Teeme siinkohal pika hüppe 1710. aastasse. Rootsi kuningas Karl XII oli Põhjasõja alguses, 1700. aastal Narva all andnud Vene vägedele ränga löögi. Liikunud edasi lõunasse, tuli tal aga 1709. aastal Ukrainas Poltava lahingus lõpuks vastu võtta kaotus, mis tähendas Rootsi kui suurriigi hävingut. Peeter I väeüksused hõivasid Rootsi võimu all olnud Balti provintsid, tekitades oma sõja- ja rüüsteretkedega tohutut kahju. 4. juulil 1710 kapituleerusid Riia linn ja Liivimaa rüütelkond, 12. augustil alistus Pärnu. Ainult Tallinn pidas veel vastu. 16. augustil 1710 pöördus Peeter I läkitusega, nn universaaliga kõigi Eestimaa elanike poole, lubades “[mõisate] pärushärradele, pandipidajatele ja rentnikele, linnade ja alevite elanikele, [---] kui ka kõige madalamale talupojale täit julgeolekut ja armu oma mõisates, majades ja elukorterites, teedel ja igal pool”. Eelkõige kinnitas ta aga Tallinna linnale ja Eestimaa rüütelkonnale, et kõik nende senised privileegid jäävad alles. Sellele tuginedes allkirjastasid Tallinna garnison, Tallinna linn ja Eestimaa rüütelkond 29. septembril igatüki eraldi kapitulatsioonid akti Vene väepealiku kindralleitnant Baueriga.

Vaatame rüütelkonna kapitulatsioonidürikut. See lubab kõigepealt säilitada evangeelse usu. Edasi tunnustatakse kõiki privileege Taani ja Saksa ordu aegadest peale ning lubatakse koguni tagastada Rootsi ajal “redutseeritud”, s.t võõrandatud maad endistele omanikele. Senised haldus- ja kohtuinstantsid tegutsevad edasi ning saksa keel jääb ametikeeleks, mille tõttu ka tulevased kindralkubernerid peavad olema saksakeelsed ja evangeeliumi usku. Peeter I kinnitas Eestimaa rüütelkonna privileegid eraldi ürikuga veel kord 1. märtsil 1712. Peale selle pandi need, tõsi küll, et väga üldises sõnastuses, kirja ka 1721. aasta Nystadi (Uusikaupunki) rahulepingu 9. ja 10. artiklis.

Esmapilgul näib, nagu oleks see üllatav võitjapoolne järeleandmine, mis nõuab omaette selgitust. Seda on otsitud põhiliselt kahest kohast. Esiteks on väidetud, et Peeter I ei saanud Balti provintse alul üldsegi kindlalt enda omaks pidada, sest oli lepingutes

neid korduvalt Poolale lubanud ning pidi arvestama ka Rootsi võimalike püsivate nõudmistega, mida teised suuriigid oleksid võinud rahu sõlmimisel toetada. Vabatahtliku kapitulatsiooni fakt oleks sel juhul osutunud tähtsaks argumendiks. Teiseks olevat tsaar koos ammuihaldatud Läänemere sadamatega tahtnud oma riiki integreerida siinsed sakslased, keda tal Venemaa avanemisel läände hädasti vaja läks. Muidugi on mõlemad kaalutlused paikapidavad ja tähtsad, kuid asjade käigu täielikuks mõistmiseks tuleb neid ikkagi vaadelda kogu Euroopa perspektiivis.

30. septembril 1681 kapituleerus Saksa-Rooma riigilinn Strassburg Prantsuse kuninga Louis XIV kindrali Louvois' ees. Kapitulatsiooniakti 2. artikkel jätab linnale kõik vanad privileegid, mis tulenevad Vestfaali rahulepingust ja Nimwegeni (Nijmegen) rahulepingust; 3. artikli järgi on tagatud usuvabadus, 4. artikli järgi jätkavad tegevust linna ametiasutused ja ülikool ning 5. artikli järgi säilivad linnal ta senised sissetulekuallikad.

Vastavalt Austriaalt saadud lubadustele ütlesid Transilvaania (Siebenbürgeni) kolm "natsiooni" — ungari aadelkond, seekelid ja sakslased — end 9. mail 1688 lahti Türgi valitsusest ning andsid ennast Saksa-Rooma keisri võimu alla. Keiser Leopold I saatis neile sama aasta 17. juunil vastuseks kaitsekirja. Pärast kaukestunud läbirääkimisi andis keiser 4. detsembril 1691 Transilvaania saadiku Nikolaus de Bethleni palvel välja *Diploma Leopoldinum*'i, kinnitades usuvabaduse, Transilvaania senised privileegid ja seadused ning — teatud modifikatsioonidega — maa senise haldussüsteemi.

Niisiis järgiti üksikute kindlustegi kapituleerumisel kõikjal Euroopas üldiselt ühte ja sama vormi. Igal juhul sõnastas üleandja pool oma tingimused, millega vastaspool üldtunnustatud tava kohaselt suures osas nõustus. Lõpuks olid ju mõlemad huvitatud heast leppest, vältimaks uut verevalamist ja uusi väljaminekuid. Võitja seisukohalt oli iseäranis tähtis, et tema uues valduses kõik võimalikult tõrgeteta toimiks. Parim viis selle saavutamiseks oli anda garantii, et senine elukorraldus säilib. Pealegi jättis sel moel sätestatud kapituleerumine mulje, nagu oleks võimu ja omaniku vahetus aset leidnud vabatahtlikul alusel — vaatamata jõulisele sõjalisele survele, mis tegelikult selle taga oli! Tulevastel läbi-

rääkimistel, aga ka Euroopa avalikkust silmas pidades võis see aspekt osutuda üpris tähtsaks.

Järelikult teadis Peeter I 1710. aasta kapitulatsioonitingimusi kooskõlastada lastes väga hästi, mida ta teeb. Ta ei järginud sellega muide mitte ainult oma kaasaegset tava, vaid ammust traditsiooni, mis oli valitsejate vahetuse puhul välja kujunenud. Sisuliselt võib selle rakendamist täheldada juba 1347. aastal seoses võimuvahetusega Eestimaal, kui — nagu eespool viidatud — Saksa ordu Harju- ja Virumaa olemasolevat õiguskorda ametlikult tunnustas.

Tõsi küll, 1347. aastal jäid vasallid ise passiivseks. Teisiti arenesid asjad 1561. aastal, kui ordust polnud enam Ivan IV-le vastast ning vana kord Balti aladel kokku varises. Siis ütlesid Tallinna linn ja Eestimaa rüütelkond end kõigi reeglite kohaselt viimasest Liivimaa ordumeistrist Gotthard Kettlerist lahti, sest too ei suutnud enam tagada Eestimaa kaitset, ning pöördusid selle saamiseks Rootsi kuninga Erik XIV poole. Kuninga voliniku 1561. aasta 4. juuli tõendusest, nn reversaalist Eestimaa rüütelkonnale nähtub selgelt, et rüütelkond oli Rootsi võimu alla mineku üle peetud läbirääkimistel kõigepealt oma privileegid ette näidanud ning lasknud need endale — Harju- ja Virumaale lisaks juba ka Järvamaale — täies ulatuses uuesti kinnitada. Järgnevalt andis rüütelkond kuningale truudusvande. 2. augustil 1561 tunnustas Erik XIV rüütelkonna õigusi veel kord eraldi ürikuga. Just Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna vormikohane, tavasid ja reegleid järgiv üleminek uue valitseja alla andis nii 1561. kui 1710. aasta võimuvahetusele õiguspärase ilme. See, et rüütelkond mõlemal korral suutis säilitada oma privileegid, tuli loomulikult kõigepealt talle endale kasuks. Kuid ühtaegu — ja see on ajaloolisest vaatenurgast otsustava tähtsusega — tagati maa püsimine õiguslikus mõttes. Maa püsijäämise määrasid tolle aja veendumuse kohaselt nimelt muutmatuna püsivad õigussuhted. Asi polnud muide mitte ainult aadli privileegides. Uuemad agraarajaloolised uurimused (Juhan Kahki tööd) näitavad, et Rootsi-aegsed talupoegade töökoormisi sätestavad normid jäid samuti jõusse.

Rüütelkonnal oli niisiis endiselt maa esinduskogu roll. Seda tunnustades jättis Peeter I Eestimaa — nagu Liivimaagi — euroo-

palikku õigusruumi. Kooskõlas Venemaa üldise avanemisega läände võimaldas ta Eestimaal jätkata läänelikku arenguteed.

III

Kas seda võimalust kasutati? Välised tingimused olid igatahes harukordselt soodsad. Kakssada aastat, kuni Esimese maailmasõjani, kestis rahuaeg — lausa muinasjutuliselt pikk rahuaeg, ja mitte ainult siin, Läänemere idakaldal. Eestimaal, Vene riigi väikseimal provintsil, oli laialdane autonoomia. Venemaa valitsus ja eliit olid kaua aega nii koosseisult kui mõtteviisilt rahvusülised. Niisugune olukord oli kaasaegsete silmis üha enam ja enam anakronistlik, kuigi see võinuks õige arusaamise korral olla lausa tulevikku näitav ja teedrajav — mõelgem Euroopa Liidule! Maa välisilme andis tunnistust kasvavast heaolust. Uus algus pärast laastavat Põhjasõda oli küll vaevaline ja aeglane. Kuid 18. sajandi teisel poolel kerkisid juba uhked klassitsistlikud härrastemajad — üpris sarnased samalaadsete uusehitistega tollastes Ameerika Ühendriikides —, mis koos neid ümbritsevate parkidega ikka veel siinset maastikupilti ilmestavad. (Täpsustuseks: praegu juhivad nende juurde ka viidad maanteed ääres, olgu nad juba hoolega restaureeritud nagu Palmse või alles kordategemist ootamas. Kultuurimälestistena on neid nüüd jäädvustatud Eesti postmarkidel, nii nagu siinsete ordulinnuste kujutisi leidub Eesti rahatähtedel.) Kosusid ka linnad, ennekõike Tallinn, aga ka väiksemad keskused. Haapsalust ja Pärnust said oma aja kohta nooblid kuurortid.

Majanduse alusmüüriks oli ja jäi põllumajandus. Enesestmõistetavalt puutusid maaomandi kaudu defineeritud rüütelkond ja eesti talupojad just siin kokku. Talupoegade õiguslik ja materiaalne seisund jõudis 18. sajandil ilmselt madalpunkti. Õiguslik seetõttu, et Vene sisemaal kehtiv pärisorjus laienes sel ajal ka Balti provintsidele, kuigi paralleelselt kehtivad provintsiaalõiguslikud normid sellele teatud määral vastu töötasid. Materiaalne seetõttu, et talupoegade töökohustusi mõisa heaks — mõisategu, millel põhines mõisamajanduse areng 15. sajandist alates — seoses mõisate üha intensiivsema majandamisega pidevalt suurendati.

Kui valgustajad siinseid maaolusid teravalt kritiseerisid, nagu Garlieb Merkel Liivimaa ja Johann Christian Petri Eestimaa asjadest kirjutades, mängis hinnangutes kaasa küll nende autorite aadlivastane meelestatus, kuid tervikuna oli kriitika õigustatud ja tõsine ning sellel oli mõju.

18. sajandi lõpus rüütelkonna sees alanud diskussioon reformikavade ümber kujunes püsivaks — see ei lõppenud kunagi. Nagu igas parlamendis, nii näeb ka Eestimaa rüütelkonna korralistel ja erakorralistel maapäevaistungitel kõrvuti reaktsiooniliste, konservatiivsete ja liberaalsete seisukohtade kaitsjaid. Kõik jääb muidugi oma aja piiresse, kuid lõppkokkuvõttes võib neid vaidlusi pidada heatasemeliseks ja vastutustundest kantuks. Lihtsaid lahendusi polnud, sest arvestada tuli üksteisest tugevalt lahknevate huvidega. Õigupoolest oli tegemist kolmnurgaga talupojad—mõisaomanikud—Vene keskvoim. Talupojad, kellele pandud kohustused olid juba nende jõu ja suutlikkuse äärmisel piiril, tundsid samas väga hästi oma traditsioonilisi õigusi. Mõisaomanikele oli talupoegade töö, mõisategu eluliselt vajalik, seda enam et nad ise olid sageli võlakoorma all lämbumas, mida omanike tihe vahetumine paljude mõisate puhul tõendab. Peterburi keskasutustel oli siinsetest oludest sageli üpris puudulik ettekujutus, kuid teisalt nägi ja kasutas Peterburi, eesotsas keisri endaga, Balti provintse kui uuenduste katsepõlvikooni.

Tagasivaates võiks rääkida omamoodi “õpiprotsessist”, mis on täiesti võrreldav samal ajal mujal Kesk- ja Ida-Euroopas toimunud arengutega, nagu on viimati kinnitanud Juhan Kahk. Sel õpiprotsessil oli kolm suurt etappi: esiteks — kuni 1805. aastani — talupoegade koormiste reguleerimine ning tüliasjade menetluse korra kindlaksmääramine; teiseks pärisorjuse kaotamine 1816. aastal; kolmandaks talude maaomandi garanteerimine aastail 1840–1856. Iga õpiprotsess käib “katse ja eksituse” meetodil — ettenägematute raskuste, arusaamatuste, eksituste ja vigade kaudu. Neist rängim oli kindlasti osa talumaa äravõtmine ja mõisamaaga liitmine, kohati lausa tervete külade “õhkulaskmine”. Ikka ja jälle tuli ette ka talupoegade proteste ja rahutusi. Anija mõisa Ungern-Sternbergide järeltulijana tean ma vägagi hästi, millest räägin. Kuid saavutused polnud ju kokkuvõttes halvad. 19. ja 20. sajandi vahetuseks oli talupoegade maaomandi osakaal

Eestimaal juba märkimisväärne. Selle kõrval pöörati aga vähe tähelepanu maaproletariaadi, nn maatameeste probleemile.

Juba üsna reformide alguses oli selge, et talupoegkonna emantsipatsioon on lahutamatult seotud ta haridustaseme tõstmisega. Lähtepositsioon oli ülimalt hea, sest nii luteri kirik kui ka hernhuutlased olid tähtsaks pidanud Piibli ja vagajuttude lugemise oskust. Kirjaoskus levis seetõttu kiiremini kui mitmel pool mujal Euroopas. Kiriku, rüütelkonna ja valdade koostöö tulemusena jõudis koolikorraldus maal 19. sajandil tõeliselt heale tasemele. 1967. aastal ilmunud Eestimaa rüütelkonna ajaloo käsitluses *Die Estländische Ritterschaft, ihre Ritterschaftshauptmänner und Landräte* tõstab üks selle autoritest, parun Wilhelm von Wrangell, õigusega esile fakti, et üldine koolikohustus kehtestati 1856. aastal rüütelkonna ülemkoolikomisjoni korraldusel.

Kõrgemal astmel oli võimalik haridust saada siiski vaid saksa keeles. Rüütelkond oli tegev sellegi valdkonna korraldamisel, nii seoses Tallinna toomkooliga kui Tartu ülikooliga. Rootsi aja lõpul Tartust Pärnu asunud ülikooli tegevuse jätkamine oli ette nähtud juba Liivimaa rüütelkonna 1710. aasta kapitulatsiooniaktis. Peeter I kinnitas selle 12. oktoobril 1710, kuid neil karmidel aegadel ei õnnestunudki kooli taastada. 18. sajandi lõpul tegid nii Liivimaa kui Eestimaa rüütelkond agaralt eeltööd ülikooli taasavamiseks ning saavutasid selle 1802. aastal. Ülikooli esimese rektori Georg Friedrich Parroti algatusel sai see küll peatselt riikliku ülikooli staatuse.

Eestimaa tollane haldussüsteem peaks pälvima kõigi nende inimeste rõõmsa heakskiidu, kes täna “kasinat riiki” nõuavad. Seda isegi mitte niivõrd seetõttu, et ametikandjate ja kohtunike hulk oli väike, vaid ennekõike seetõttu, et üldiselt rakendati “auameti” põhimõtet — teenistuse eest palka ei makstud. Ja Eestimaa asjad edenesid päris hästi. 1880. aastatel kannatas siin saavutatud arengutase välja võrdluse paljude piirkondadega kaugemal lääneski. Selles osas olid Peeter I ootused täide läinud.

IV

Ent vahepeal olid välised tingimused põhjalikult muutunud. 1710. aastal oli rüütelkonna tegevus kogu maa esindajana olnud endastmõistetav. Valgustuse ja veel rohkem Prantsuse revolutsiooni taustal ja mõjul muutus see aga üha enam anakronismiks, mis sest, et Venemaa veel 1809. aastal Soome annekteerimisel sedasama vana, kindlana tunduvat malli rakendas. Vastamisi liberaalse ning juba ka demokraatliku mõtteviisiga, tõmbus aadel kaitseesse. Tal tuli korraga tõrjuda nii eestlaste kui venelaste kasvavaid rahvuslikke nõudmisi. Ta enda positsioon rajanes “vanal heal õigusel”, privileegidel, mille olid kinnitanud kõik Vene keisrid, viimasena veel Aleksander II. Kuid aadelkonna “tegutsemine maa hüvanguks”, mis kord oli olnud üldtunnustatud tõsiasia, osutus nüüd paratamatult millekski muuks — vaidlustatud ambitsioonide seletuseks ja õigustuseks ning “härrasideoloogia” (*Herrschafts-ideologie*) väljenduseks. Niisugune mulje jäi vähemalt väljastpoolt vaadatuna. Sama käib muide teistegi argumentide kohta, mida sakslased oma privilegeeritud seisundile minevikust põhjendust otsides kasutasid. Võetagu või “kultuurimissioon”, mille sakslased olevat täitnud 13. sajandi alul Balti regiooni kaasamisega Öhtumaa kultuuriruumi. Sisuliselt polnud see väide ju päris vale, kuid selle pruukimine tollases debatis oli problemaatiline.

Sellal kui eestlased nõudsid osalust kohalikus poliitikas, seadis Peterburi eesmärgiks ühtse vene bürokraatia juurutamise Balti provintssides. Osalt tähendas see tõepoolest halduse moderniseerimist, kuid teisalt oli see kurjaendeliselt seotud panslavismi ideedega. Rüütelkond oli jäänud pihtide vahele. Niisuguses olukorras oli tal väga raske osalt poolt midagi ette võtta, isegi kui ta reformide vajalikkust oleks tunnistanud. Mingil määral seda tuntigi ja midagi selles vaimus ka üritati, kuid need algatused ei suutnud üha kiiremini muutuva ajaga sammu pidada. Haaratuna ühendatud Saksamaa tõusust ja trotsides venestamist, võeti paljuski omaks rahvuslik-saksalik mõtteviis. Samas ei pööratud piisavalt tähelepanu eestlaste kiirele kultuurilisele ja majanduslikule konsolideerumisele ning alahinnati ka kasvavaid sotsiaalseid pingeid ja vasakjõudude süvenevat poliitilist radikalismi. 1905. aasta

revolutsioon oli šokk: vahekordade mõrasus tuli liigagi selgelt päevavalgele.

Tagantjärele on hea soovitada, et pärast revolutsiooni oleks tulnud otsida evolutsioonilist arenguteed, millega osa eestlasi, kodanlikult meelestatud kihid, oleks tõenäoliselt nõustunud. Mingeid esialgseid läbirääkimisi isegi peeti, kuid senisest juhtivast rollist loobumine oli rüütelkonnale liialt kõrge hind. 650 aastat püsinud traditsiooni, mida oli visalt ja ennatsalgavalt kaitstud, ei saanud niisama lihtsalt ohvriks tuua kainele poliitilisele arvestusele. Ja kas rüütelkond oligi enam võimeline kainelt arvestama! Esimese maailmasõja ajal ilmutasid eestlased ja lätlased *Entente*'i poole hoides hoopis suuremat taiplikkust kui rüütelkond, kes tegi panuse Saksamaale. Vene revolutsioon ja Saksamaa kokkuvõrsemine muutsid olukorra talumatuks. Eestlaste poolel võidelnud baltisakslaste üksus, Balti pataljon (*Baltenregiment*) tõestas viimasena, et "tegutsemine maa hüvanguks" polnud eales mandunud tühjaks sõnakõlksuks. Rüütelkonna likvideerimine oli aga Eesti Vabariigi seisukohalt vältimatu samm riikluse konsolideerimiseks. Vältimatu oli ka maareform, kuigi siinoliijate isade ja vanaisade põlvkonnale oli see ränk löök. See oli hädavajalik summutamiseks laiades rahvakihtides üha enam levivat äärmuslust, mis polnud enam pelgalt ähvardav oht, vaid juba ka tegelik jõud. Kontrevolutsiooni lüüasaamine Venemaal näitas samal ajal ilmekalt, milleni maaküsimuse eiramine ning reformikava puudumine viia võib. Noorele riigile ja ta rahvusvahelisele mainele oleks muidugi kasuks tulnud mõnevõrra vähem radikaalne maareform. Nii oleks ehk läinudki, kui suur "landesveeri sõda" (Võnnu lahing) poleks poliitilist rindejoont jäigastanud.

V

Oma loengus "Ajaloos uurimisest" (*Über das Studium der Geschichte*), mis on tuntuks saanud "Maailma ajaloo vaatluste" (*Weltgeschichtliche Betrachtungen*) nime all, räägib Jacob Burckhardt kohe alguses "õnnest ja õnnetusest maailma ajaloos". Ta hoiatab ohtude eest ajaloo üle otsustamisel, selle eest, et iga otsus kannab oma aja pitserit, hoiatab kalduvuse eest pidada oma kaasaega progressi tipuks ja mineviku mõõdupuuks. "Justkui

maailm ja maailma ajalugu oleksid olemas ainuüksi meie pärast. Igaüks peab nimelt oma aega kõigi aegade lõpetuseks ja mitte paljalt möödaveerevaks laineks, üheks paljudest.” Tõsist mõtteainet pakub Burckhardti väide, et ise turvalisuse poole püüeldes soovime, et ka minevikus oleksid võitlused olemata olnud. Ta esitab vastuväite: “Alles pikas võitluses sai lõpuks tulla võit ning selguda ürituse elujõulisus ja kõrge väärtus.”

Tagasisivaade Eestimaa rüütelkonna 750-aastasele ajaloole tõi meie silma ette ajaloolise eliidi, kes ikka täie jõuga, visalt ja kohkumatult oma privilegeeritud seisundit kaitses, kuid samas parima arusaamise ja südametunnistuse järgi oma maa, Eestimaa eest väljas oli — püsisid muidugi alati oma aja raamis. Privileegid on pöördumatu minevik. Kuid Eestimaa, Eesti on jäänud ja oma elujõudu tõestanud, olles 20. sajandil talunud kõige raskemaid saatuselööke. Meil on põhjust ühiselt pidu pidada. Muidu polekski Eesti riigi ja Eestimaa rüütelkonna esindajad täna siin koos. Minevikku kirgastamata, jättes talle ta väarikuse, teened ja süü, õnnetuse ja õnne.

JÜRGEN VON UNGERN-STERMBERG (sünd. 1940) promotsioon Müncheni ülikoolis 1970, habilitatsioon Erlangeni ülikoolis 1974, a-st 1978 Baseli ülikoolis vanema ajaloo professor. *Université de Haute Alsace*'i audoktor 2000, Riia ülikooli audoktor 2002.

VÕITMATU, KES SURI KOPSUPÕLETIKKU

Karl X Gustavi
tõus ja langus

Margus Laidre

Me ei saa iialgi teada tema nime. Teame ainult, et ta oli rootslane, küllaltki paks, ihualasti, ning et ta oli surnud. Lühikest aega väldanud lahingu ühel hetkel tabas mõõgahoop teda risti üle kõhu. Löök oli sedavõrd tugev, et see ei läbistanud mitte ainult tema riideid, nahka ning kollakat rasvakihti, vaid löikas läbi ka soolikad. Surm saabus tõenäoliselt mõne minuti jooksul. Tapluse lõppedes võtsid võitjad harjumuspäraselt endaga kaasa kõik, mis oli vähegi väärtuslik: vankrid, hobused, relvad, surnute riided. Ka tema omad. Röövimine oli lõpukorral, kui surnukehast mööduv talupoeg juhtus heitma pilgu punakale löikehaavale laiba kõhul. Väljaripnevate pundunud soolikate vahel helkles midagi. Talumees kummardus lähemalt uurima. Kütlev ese osutus kuld-mündiks. Ta hakkas kätega kaevama laiba sisikonnas ja leidis seal veel münte. Tegemist oli igivana sõdurikavalusega — enne ohtlikku heitlust neelasid sõjamehed mõnikord oma kõige väärtuslikumad veeringud alla. Vangilangemise korral oleks neilt kõik röövitud peale allaneelatud müntide, mis tasapisi loomulikku teed pidi välja tulid. Kui muidugi ellu jäädi. Ootamatust leiust innustatuna tormas talupoeg edasi teiste laipade juurde, neid järgemööda lõhki lõigates. Pealtnägija sõnul leidis ta ühtedest kulda, teistest vaid rooja. Paljud järgnesid tema eeskujule ja kui surnukehadega oldi ühel pool, jõudis kord vangide kätte.

Sellise närvide tugevust proovile paneva kirjeldusega algab Uppsala ülikooli juures tegutseva ja nii kodu- kui välismaal tuntud Rootsi ajaloolase Peter Englundi (sünd. 1957) mammutteos

Võitmatu: Rootsi suurriikluse ajast ja mehest selle keskel (Den öövertinnerlige: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt. Stockholm: Atlantis, 2000. 798 lk). See on vaba järg tema 1993. a ilmunud ja sama alapealkirja kandvale raamatule *Vaenuaastad*¹, mis käsitleb ajavahemikku 1625–1656 ehk siis Rootsi osalemist Kolmekümneaastases sõjas ja tõusu Euroopa suurvõimuks, aga samuti sündmusi Taanis, Itaalias, Türgis ning Rootsi kolooniates Põhja-Ameerikas ja Aafrikas. Erinevaid süžeesid omavahel ühendavaks figuuriks on Erik Jönsson Dahlbergh, kes alustas vaese kunstitudengina ja tõusis lõpuks tunnustatud sõja- ja riigimeheks ning arhitektiks, teenides järgemööda kolme kuningat.² Autori sõnutsi pidi see raamat olema kavandatava triloogia esimene osa.

Seitse aastat kulus Englundil järje üllitamiseks ja tulemus pole aukartust äratav mitte ainult lehekülgede arvult, vaid ka sisult — raamat paistab silma nii detailitundmisega ja laiahaardelise panoraamiga kui ka huviäratavate paralleelidega väga erinevatest eluvaldkondadest. Autor ei jätka oma jutustust sealt, kus ta eelmisel korral pooleli jäi, vaid liigub ajas tagasi aastasse 1648. See on järgnenud sündmuste mõistmiseks kindlasti hädavajalik, kuid tähendab samas teatud kattuvust eelneva osaga (nt kuninganna Kristiina troonist loobumine, kolmepäevalahing Varssavi all jne), ning korduvuse vältimiseks jääb nii mõnigi oluline aspekt uuesti lahti kirjutamata. Üldise konteksti mõistmist see õnneks ei häiri ja pealegi võib eeldada, et asjahuvilised on lugenud ka *Vaenuaastaid*.

Seekordse käsitluse põhirõhk on aga aastail 1654–1661, mil Rootsi pidas ränki sõdu Poola, Taani ja Venemaaga. Dahlberghi asemel, kes tuleb mängu alles 436. leheküljel, on raamatu peategelaseks nüüd kuningas Karl X Gustav, vaatluse all on tema tõus troonile, väga sõjakas ning ambitsioonikas valitsemisaeg ning langus. Ta oli valitseja, kellel kuni Englundide raamatu ilmumiseni ei

¹P. Englund. *Ofredsår: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*. (Stockholm: Atlantis, 1993. 632 lk).

²Erik Dahlberghil (1625–1703) on otsene kokkupuude Eesti ajaloo-ga. Aastail 1696–1702 oli ta Liivimaa kindralkuberner ja Tartu ülikooli kantsler. Tema jooniste järgi ehitati Tallinnas, Narvas, Kuressaares, Tartus, Pärnus jm kindlusi.

olnud suurest tähendusest hoolimata eelkäijate ja järeltulijatega võrreldes korralikku, täiemõõdulist elulookäsitlust. Päris saja-protsendiliselt ei täida seda lünka ka Englund, kes keskendub teadlikult rohkem kuninga poliitilisele tegevusele kui tema isiklikele elule (lk 16).

Vestfaali rahuläbirääkimised alles käisid, kui Euroopa kagunurgas puhkes esmapilgul täiesti tühine konflikt, mis aga kõikide üllatuseks üha enam hoogu kogus, muutus järjest laiemaks ja tekitas üha uusi kõrvalharusid. Lõpuks olid sellesse haaratud peale Ukraina, Poola, Leedu ja Venemaa ka Moldova, Valahhia, Transilvaania, Brandenburg, Austria, Rootsi, Soome, Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa, Taani, Norra, Madalmaad ning Inglismaa. Ja nagu ikka ajaloos, on sündmusi hiljem tõlgendada palju lihtsam, kui neist aru saada toimumise hetkel.

Kui 1648. aasta algul saabus uudis kasakate mässust Ukraina lõunaosas, ei tekitanud see võimukandjates muid reaktsioone peale ärrituse. Ilmselt oleks liialdus öelda, et kasakate väljaastumistega oleks oldud lausa harjunud, kuid mingiks harulduseks sellised sündmused ka ei olnud. Tõsi, viimane suurem vastuhakk oli aset leidnud kümme aastat tagasi. Otsapidi oli sellega seotud ka ülestõusnute praegune juht, umbes 50-aastane väike ja paks, sõjaliselt kogenud, tujuka iseloomuga, keeli oskav ja Ukraina alamaadli hulka kuuluv Bogdan Hmelnitski, kes oli õppinud Poola jesuiitide kolleegiumis, kuid säilitanud oma esiisade õigeusu. Sedakorda oli ta sattunud isiklikku konflikti ühega piirkonna aristokraatidest. Tagantjärele ei tea enam keegi, milles asi täpselt oli, kuid näib, et poolakast magnaat süüdistas teda oma alkoholimonopoli rikkumises. Tulemuseks oli karistuseid Hmelnitski mõisasse, mille käigus tapeti Hmelnitski noorim poeg. Hmelnitski ise pandi vangi ja tema valdused konfiskeeriti. Sõprade abiga õnnestus tal siiski põgeneda. Ülestõusulipp oli heisatud.

Aastasadade tagant on muidugi kummaline mõelda, et just need sündmused vallandasid konflikti, mis kulutulena levis üle Kesk-, Ida- ja Põhja-Euroopa ning tekitas lainetusi kaugemalgi. See oli juhuste kokkulangevus, kus vägivald ja kättemaks tekitasid üha uut kättemaksu ja vägivalda, mis haaras üha uusi ja üha laiemaid elanikkonna gruppe.

Esiialgu polnud sellel kõigel midagi pistmist 8. novembril 1622 Nyköpingi lossis sündinud poisslapsega, kes ristiti oma emapoolse vanaisa Karl IX järgi Karliks ning emapoolse onu Gustav II Adolphi järgi Gustaviks. Tema isa pärines igipõlisest Wittelsbachi vürstisooist Saksamaalt, kes aga 17. sajandi alguseks oli märgatavalt vaesunud. Lapsepõlve kohta olgu öeldud, et noore Karl Gustavi eraõpetaja oli Tartu ülikooli värske magister Bengt Baaz, mis seob Rootsi tulevase valitseja õhkõrna niiti pidi ka meie ajalooa. Baaz paistis silma agaruse, intrigeerimisoskuse ja asjatundlikkuse poolest. Ka õpetajana oli ta ambitsioonikas, demonstreerides sageli isiklikku eeskujut. Näiteks ükskord laskis ta endal kaks hammast välja tõmmata saavutamaks, et tema õpilane hambaarsti ees suu lahti teeks.

1638. a kevadsemestri veetis tollal 16-aastane Karl Gustav Uppsala ülikoolis. Studium lõppes suulise eksamiga rangele riigikantslerile Axel Oxenstiernale ning avaliku ladinakeelse peokõnega. Kõik olid ühel meelel, et ülikoolis veedetud kuud on andnud üllatavalt hea tulemuse. Järgnes õpireis välismaale, et noormees saaks täiendada oma keelteoskust, külastada tuntud õppeasutusi, näha võõraid maid ja rahvaid ning õppida suhtlemiskunsti ja seltskonnakombeid. Et reisimine oli sel ajal võrdlemisi tülikas ja sugugi mitte ohutu, siis oli mingil määral ühtlasi tegemist mehisuseprooviga. Tegelikus elus kulgesid pretensioonikad õppereisid aga üpris sageli kõikehaarava elunautimise ja lõbutsemise tähe all. Kontinendil reisis Karl Gustav inkognito, varjudes lihtsakoelise Gustav Johanssoni varjunime taha, sest selline oli ajastu komme. Ettevaatusabinõudest hoolimata tunti ta siiski sageli ära. Reis vältas ühtekokku kaks aastat.

Tagasi koju jõudes pandi tema Euroopas märgatavalt kasvunud enesekindlus mitmesugustes õukonnaintriigides kohe proovile. Kõik taandus tegelikult võimuvõitlusele, ning omaaegsest liitlasest Axel Oxenstiernast oli nüüdseks saanud vastane. Muu hulgas ei meeldinud Oxenstiernale Karl Gustavi lähenemine noorele kuningannale Kristiinale. Noormehe reisiaastatel oli just Kristiina olnud see, kes toitmis tema dogisid ja saatis talle nädalas mitu kirjat, mis lõppesid sõnadega "truu kunil surmani". Karl Gustav oli ettevaatlikum, kuid ilmselgelt asjast huvitatud. Nüüd oli aga selge, et teda hakati õukonnaelust üha enam eemale tõrjuma.

Järgnesid sisutühjad kuud täis kaardimänge eakaaslastega, joomapidusid, pallimängu, jahipidamist ja ratsavõistlusi. Noormees paistis silma suure isu poolest ja sellega, et armastas juua natuke liiga palju. Tagatipuks saabus masendus koos tundega, et niihästi isa kui sõbrad on ta hüljanud. Olukorra päästis Kristiina, kes tungivalt soovitas tal sõita armee juurde Saksamaale. See samm osutus saatuslikuks, sest sõda muutis Karl Gustavit põhjalikult. Sõjaväes, eemal lossiintriigide viisakatest inetustest, leidis ta lõpuks selle eneseaustuse, mille poole oli alati püüelnud, ilma et oleks seda Stockholmist iialgi leidnud. Armees tundis ta end turvaliselt, siin oli ta kodus.

1647. a kevadeks sai selgeks, et Kristiina ja Karl Gustavi abielu ei tule enam kõne alla. Kompensatsiooniks nimetati Karl Gustav ametlikuks troonijärglaseks, mis ei tähendanud siiski muud kui poliitilist žesti. Tema reaalne võimalus troonile tõusta oli kaduvvääke juba selle tõttu, et ta oli Kristiinast neli aastat vanem. 1648. a sügis leidis raamatu peategelase Rootsi vägede eesotsas Praha alt. Seal jõudis temani suureks pettumuseks teade, et rahu on sõlmitud. Läänes oli suur sõda lõpuks otsa saanud, idas aga oli see alles alanud.

Feodaalsesse süsteemi oli sõda kui nähtus lausa sisse programmeeritud. Kenadest kapitalistlikest eksperimentidest hoolimata oli Euroopa majandus endist viisi kindlalt seotud põllumajandusega — aina mõeldi maast, sooviti maad, oldi ise maa. Sõda oli lihtsaim valik kõigile, kelle sihiks oli saavutada suuri ja äkilisi võite. Kapitalistlikus majanduses on rivaalidel võimalus kasvada ühel ajal, sest abstraktne turg on suuteline ise avarduma, feodaalses majanduses see aga nii ei ole. Siin on maa peamiseks väärtuste loojaks ning maa pole suuteline isenesest kasvama. Vähemalt mitte sellisel maagilisel moel nagu kapitalistlik turg. Inglise ja Hollandi meresõda aastail 1652–1653 lõi aga esimesed mõrad nendesegi kujutelmadesse. Selle konflikti tähendus oli tegelikult tohutu ja ületas vaid kahe riigi vastasseisu raamid. Euroopa jaoks oli tegemist täiesti uut tüüpi sõjaga: sõda sai alguse millestki nii banaalsest, nagu seda on kaubanduslik rivaliteet. Englund jätab aga märkimata, et uus polnud mitte üksnes konflikti loomus, vaid ka selles osalevad riigid olid olemuselt uudsed — mõlemad olid kapitalistlikud vabariigid.

Kõike seda silmas pidades polnud Inglise kuninga Charles I pea maharaiumine ühel päikesepaistelisel talvapäeval 1649. a. pelgalt riigiipiire ületav sensatsioon. Juhtunu vapustas Euroopa ühiskonna senise ülesehituse alustalasid ning kõigutas kuni selle ajani kaljukindlalt püsinud arusaamu. Selle aja monarhe vaadeldi ühiskonda konsolideerivate sümbolitena, kellel oli selline prestiiž, mida tänapäeva inimesel on raske mõista. Ka lihtsate talupoegade jaoks oli valitseja eelkõige hea ja üllas kaitsja, keda juba eluajal ümbritses soe pühaduseaura. Halvad olid üksnes nõuandjad või reeturlikud ametnikud. Kuningas ise ei olnud halbade tegudest lihtsalt teadlik või siis oli ta eksiteele viidud, petetud.

Inglise kuninga tapmine ületas seepärast kõik tolerantsipiirid ja seda vaadeldi kinnituseks selle kohta, kui kaugele Euroopa poliitiline lagunemine on juba jõudnud. Pettumuse- ja vihalaine haaras ka õukonda Stockholmis. Nõrдин Kristiinale tuli mõte saata Saksamaal asuvad Rootsi väed Inglismaale, et nende abil karistada süüdlasi selle ennekuulmatu kuriteo eest ning taastada kuningavõim. Nii see siiski ei läinud ja kuningatapja Oliver Cromwell suri lordprotektorina loomulikku surma. Kätemaksust see teda päriselt ikkagi ei päästnud. Pärast restauratsiooni kaevati tema laip üles, poodi, ning seejärel raiuti veel pea otsast. Tema pea oli 24 aastat välja pandud Westminsteri katusele ning läks siis saladuslikult kaduma. Pea leiti alles 1960. aastal ning maeti salaja, kuid väärilt maha (lk 706).

Rootsi tähelepanu hakkas rohkem kõitma see, mis toimus Ukrainas. Alates 1629. aastast, mil rootslased võtsid poolakalt Liivimaa, polnud need kaks riiki omavahel enam relvi ristanud. Ametlikult oldi aga endiselt sõjas, sest tegemist oli kõigest vahe-rahuga, mille tingimused ei rahuldanud õieti kumbagi poolt ja mis oleks pidanud lõppema 1661. a. Ukraina ülestõus pakkus soodsa võimaluse esmajoonel Stockholmile. Tõsise arutelu all oli Poola-Leedu riigi ründamine Saksamaalt, et suruda neile niimoodi peale rahu omaenda tingimustel. 1648. a. detsembris saatis Kristiina Karl Gustavile salajase instruksiooni, milles kästi invasioon ette valmistada. Õige tund polnud aga veel saabunud.

Ka Karl Gustavi jaoks polnud õige hetk veel kätte jõudnud. Paberil troonipärija, kuid tegelikult poliitiline eunuhh, hoolitsetud ja paks tegelane, kellest suuremat välja ei tehtud ja kellele oli

garanteeritud luksuslik elu ning täielik rahu. Paljud teised oleksid sellisest väljavaatest rõõmu tundnud või koguni juubeldanud. Mitte aga Karl Gustav. Selleks oli tema edevus liiga suur ja tema ambitsioonid liiga kaugeleulatuvad. Neid piitsutas omakorda tagant ka isa, kes saatis veel poja Saksamaal viibides talle järgmised read: “Mis inimesed me oleksime, kui ajalugu ei kirjutaks oma lehekülgedele meie nimesid?”

Aastatega oli Karl Gustav muutunud järjest korpulentsemaks, teda kaunistas uhke topeltlõug ning ümarad, buldoglikult rippuvad põsed. Ajastu arusaamade järgi kõik see ainult kaunistas meest, oli staatuse ja heaolu sümboliks ning näitas, et elatise teenimiseks pole tarvis füüsilist tööd teha. Pealegi tegi Karl Gustav ise kõik selleks, et tema kehakaal veelgi suureneks. Argipäeviti sõi ta harilikult kaks korda päevas. Seda ei tundugi nii palju, kui ei tea, millised olid 17. sajandi söögikombed. Kõrgkihtides oli nimelt tavaks serveerimine prantsuse moodi, mis tähendab, et korraga nauditi suurt hulka erinevaid roogi. Karl Gustavil näiteks koosnes iga söögikord 24 roast. Pidurdamatuna näival söömisel oli tegelikult väga lihtne seletus. Et paljude toiduainete ja ka jookide säilitamisega oli probleeme, siis topiti endale nii palju sisse, kui jaksati ja mahtus, et hüva kraam asjatult raisku ei läheks. Esmajoones oli see kas kujuteldava või ka ähvardava puuduse needus. Mõõdutundetust oli unistus ja seepärast ka ideaal.

Toidu kõrvale jõi Karl Gustav muljetavaldavates kogustes veini ja õlut — keskeltläbi kumbagi jooki kolm liitrit päevas. Ka see komme oli ajastuomane. Kogu Euroopas kasvas purjutamine tõusvas joones. Uusi joomakohti tekkis kõikjal nagu seeni pärast vihma. Eksisteerisid isegi erilised kirikukõrtsid, mida võis kohata kõigis Põhjamaades, ning võis juhtuda, et jutluse ajaks olid kirikulised üpris tihti purjus. Siinkohal võib lisada, et see nähtus polnud võõras Eestiski. Englund viitab spetsiaalsetele karistustele Taanis, mida rakendati niisuguste üleastumiste eest. Näiteks pidi viis taalrit maksma igäuks, kes oli kirikus purjus ja oksendas, kaheksa taalrit tuli aga tasuda sellel, kes joobes läks altari ette. Ka Madalmaade žanrimaalis leidub küllaldaselt stseene võõraste-majadest ja pidudest, mis kihavad napakavõitu irvega joodikutest ning alkoholi tarbimisest teadvuse kaotanud naistest, ümberlükatud klaasidest ja segipaisatud asjadest. Mõnel maalil pole isegi tagasi kohkutud kujutamast purskkaevuna oksendavaid inimesi.

Õlu, mis antiikajal oli olnud “vaeste ja barbarite jook”, oli 17. sajandiks teinud läbi tormilise leviku ning saanud järjest populaarsemaks. Esmajoones oli siiski tegemist toiduainega, mida tõendab ka fakt, et selleaegne märjuke oli palju lahjem ning ühtlasi tunduvalt kaloririkkam kui tänapäeval. Samas jätab Englund mainimata, et muu hulgas soosis õlletarbimist arusaam, et vee joomine tekitab haigusi. Tõtt oli selles niipalju, et paljude linnade põhjavesi oli tõepoolest saastatud ja seetõttu tervisele kahjulik.

Veinid olid peaaegu eranditult segatud või maitsestatud. Sama loomulik nagu praegu suhkur ja piim kohvi kõrvale, oli kolm ja poolsada aastat tagasi see, et külaline maitsestas veini ise oma äranägemise järgi. Enamasti lahjendati veini veega ning lisati mett või suhkrut. Näiteks Rootsi õukonnas segati punast veini pikka aega meega vahekorras kümme ühele. Kasutati ka nelki, muskaati, aniisi, safranit ja lagritsat.

Aeg-ajalt sai mõni rahvas oma joomisega iseäranis kuulsaks. Üksvahe olid selleks sakslased. Prantsuse filosoof ja kirjanik Montaigne (1533–1592) täheldas, et “nad joovad peaaegu kõiki veine ühesuguse naudinguga ja on rohkem väljas neelamise kui maitsemise peal”. Sugugi harva ei peetud joodikuteks rootslasi ja hollandlasi. Siinkohal seiskub millegipärast raamatu autori sulg ja ta jätab mainitud kontekstis nimetamata venelased, kelle joomakombed olid selleks ajaks aga teada kaugel väljaspool nende oma maa piire.

Tunnetelgi on oma ajalugu. Ja ajalool on oma tunded, meeolud, hingeseisundid, mis rohkem kui miski muu peegeldab seda, mis just ühel konkreetsel ajalõigul inimesi köidab ja haarab ning neile korda läheb. 17. sajand oli kõige muu kõrval veel melanhoolia aastasada. Selle ammutunud mõiste juured ulatuvad tagasi antiikaega, mil oli laialt levinud kõrges aus seisev õpetus temperamendist. Selle järgi oli kehas neli vedelikku: südamete veri, aju lima, maksa kollane sapp ja põrna must sapp, mis üheskoos määrasid inimese vaimse ja kehalise heaolu. Vedelikevaheline tasakaal sõltus aastaaegadest (näiteks kevad oli vere, talv aga lima aeg), kuid ka kindlast ajahetkest ööpäevas (nt veri domineeris hommikul, lima aga öösel). Heaolu aluseks oli kõigi nelja vedeliku harmooniline tasakaal. Siit ka tol ajal nii laialt levinud aadrilaskmine, oksendamisvahendid ja klistiir, mille abil usuti

olevat võimalik kaotsi läinud tasakaal taastada. Surutud meeleolu ehk melanhoolia põhjuseks peeti musta sapi liigset ülekaalu, mis omakorda oli seotud maa elemendiga, sügisega ning süнге, jääga kaetud planeedi Saturniga.

Melanhoolia oli rahutus-, kurbus- ja sissepoole pööratud tunne, mis oli eriti tähelepanuväärne selle poolest, et tal ei olnud ühtegi ilmselget ja ühest põhjust. Paljude arstide meelest võis raske-meelsuse raskeim vorm viia selleni, mida õpetatud mehed nimetasid lükantroopiaks (kreeka *lykos* 'hunt' ja *anthrōpos* 'inimene') ja tavalised inimesed libahundihulluseks. Lükantroopia puhanguid "registreeriti" millegipärast kõige sagedamini veebruaris ning sellest enim tabatud piirkondadeks olid Ungari, Böömi- ja Liivimaa. Norralane Einar Petterson, kelle uurimistulemused pole aga vaadeldava raamatu autorile kahjuks kättesaadavad olnud, räägib veel ka erootilisest melanhooliast.³

Melanhooliast sai 17. sajandil omapärane moetus, mida vaadeldi ja harrastati ühesuguse vastumeelse naudinguga. See ei pruukinud sugugi viia üksnes hullumeelsuseni, vaid kandis endas ka suuruse ja geniaalsuse seemet. Nii pole midagi imestada, et selle tunde all kannatas hulk tuntud isikuid. Tuntuimad neist olid vahest Saksa-Rooma keiser Rudolf II (1552–1612), aga samuti Rootsi kuninganna Kristiina, kellel juba 1635. a diagnoositi melanhoolia. Siia ritta kuulus ka Karl Gustav. Sündmuste edasine areng ei jätnud talle aga tusatujuks ega nukrutsemiseks eriti mahti.

Kõigepealt leidis Karl Gustav endale naise. Pruudi valik ei johtunud siiski armastusest, vaid hoopis geograafiast. Nimelt asus Jüüti poolsaare lõunaosas, kohas, kus Taani liitus kontinendiga, Holstein-Gottorp, mis oli Rootsile ülisuure strateegilise tähtsusega piirkond. Idee luua Holstein-Gottorpi hertsogi ja Rootsi kuningriigi vaheline abieluliit kuulus Kristiinale. Hertsogi kahest tütrest pidas Rootsi kuninganna sobivamaks vanemat, Karl Gustav ise eelistas aga nooremat. Peaaegu kahekordne vanusevahe teda ei heidutanud. Tütarlapse nimi oli Hedvig Eleonora ja ta oli 16 aastat vana. Algselt pidi tema kaasaks saama Mecklenburgi

³E. Petterson. *Amans Amanti Medicus: das Genremotiv "Der ärztliche Besuch" in seinem kulturhistorischen Kontext.* Bd. 1–3. Oslo, 1991.

hertsog, kellega isegi oli juba käed löödud. Kiire vangerduse tulemusena pidi see mees nüüd leppima vanema õega. Mida Hedvig Eleonora ise asjast arvas, pole teada.

Teiseks sammuks, mis tõi olulise pöörde Karl Gustavi ellu, oli Kristiina loobumine troonist 1654. a juunis ehk kolm aastat hiljem, kui algselt kavandatud. Samal päeval krooniti Karl Gustav Rootsi kuningaks. Õhustikust võis aimata, et midagi olulist on muutunud. Kroonimissöömaaeg oli ilus, ehkki lihtsavõitu. Servis oli laenatud ning mõnel laual puudus lina. Ka jututeemad polnud enam need mis Kristiina ajal. Teenrid täheldasid, et kaunite kunstide ja filosoofia asemel räägitakse nüüd palju sõjast.

Sisimas oli Karl Gustav juba otsustanud sõja kasuks idas. Oma senise elu esimesed tõelised edusammud oli ta saavutanud alles Saksamaa arvukatel sõjaväljadel. Nüüdseks oli ta teadlik iseenda militaarsest talendist, kuid edu oli olnud liiga väike, tekitades üksnes isu rohkema järele. Sellises ulatuses sõda, nagu planeeris Karl Gustav, ei suutnud Rootsi riik pidada ainult omaenese jõududega. Abi tuli otsida nii kodu- kui välismaistest värbamistest, mida aga polnud võimalik teha ilma Riigipäeva heakskiiduta. Selle saamiseks tuli omakorda enda poole võita Riiginõukogu. 1654. a detsembris esitas kuningas Riiginõukogule kolm küsimust: a) kas Rootsi peaks relvastuma, b) kui, siis kelle vastu, ja c) kas mainitud relvastumine oleks vaid kaitseloomuline või viitaks ka rünnakule?

Järgnes neli päeva intensiivseid diskussioone. Esimesele küsimusele tuli jah-sõna võrdlemisi kergesti. Viimase paarikümne aasta kogemuse järgi polnud sõda enam nii hirmuäratav ega rahu enam nii peibutav kui varem. Teisele küsimusele vastates käidi alternatiivina välja ettepanek suunata relvad kas pärusvaenlase Taani või siis uue kaubandusliku rivaali Hollandi vastu. Lõpuks jäi aga ikkagi peale Karl Gustavi soovitud idasuund. Kõige rohkem vaieldi kolmanda punkti üle. Vastuse määrasid ära puhtpraktilised ehk teisisõnu logistilised aspektid. Relvastatud, kuid kasutatult seisev armee tähendas igale riigile vaid üht — majanduslikku katastroofi. Isegi üsna väikesearvuline, 20 000-meheline sõjavägi tarbis *iga päev* 15 tonni leiba, 6000 liitrit õlut ning 70–100 karilooma liha. Siia lisandus veel 30 tonni sööta hobustele, mis vastas enam kui 50 ha suurusele karjamaale. Üks kõrge ametnik kirjeldas olukorda, kus relvastutakse, jäädes aga seejärel

paigale istuma, sõjapidamisena iseendaga. Kui sõjavägi oli koos, siis tuli see nii kiiresti kui võimalik viia teise riigi, kõige parem, kui vaenlase territooriumile. Järelikult tuli minna rünnakule.

Raskesse olukorda sattunud poolakad (1654. a oli Hmelnitski sõlminud liidu Vene tsaariga — asjaolu, mida ukraina kasakatel tuli hiljem kibedalt kahetseda, ja Venemaa astus sõtta nende poolel Rzeczpospolita vastu) püüdsid asja parandada veel läbirääkimiste teel, kuid oli juba hilja. 1655. a jaanuaris Stockholmi saabunud Poola saadikut keelduti vastu võtmast, sest tema akrediteerimiskirjades puudus Karl X Gustavi tiitlite loetelu taga ladinakeelne väljend “et cetera” ning tal tuli koju tagasi pöörduda. Juuni lõpul saabus Stockholmi uus, 160-liikmeline saatkond, kaasas niihästi korrektselt vormistatud paberid kui ka valmisolek anda järele rootslaste pretensioonidele Liivimaa ning Vasade trooni osas. Samal ajal kui poolakad maabusid kuningalossi juures, laaditi seal laevale viimaseid suurtükke. Rootsi armee oli juba liikvele läinud. Vähem kui kahe nädala pärast ületasid esimesed üksused Poola piiri.

Invasioon tuli poolakatele üllatusena. Nad olid alahinnanud nii rootslastest lähtuvat ohtu kui ka nende võimet sõjavägi kiiresti löögivalmis seada. Poola-Leedu ühisriik oli väga omapärane moodustis kogu 17. sajandi Euroopas. Tegemist polnud ühtse ega ühe ja isegi mitte kahe riigiga, vaid kireva seguga kõiksugustest lojaalsustest, ideoloogiatest, religioonidest ja privileegidest. Englund läheb siiski liiga kaugele, kui ta väidab, et sellel maal jutlustati erinevuste evangeeliumi ekstreemseimates vormides ning et erinevused kõrgemalseisjate ja madalamate vahel omandasid peaaegu rassistliku värvingu (lk 282). Välisohu ja sisepingete tulemusena ei pöördunud kõik need kildkonnad, seisused, vähemused ja klassid mitte ainult üksteisest ära, vaid ka üksteise vastu. Sellest, mis varem oli olnud Rzeczpospolita tugevus, suuremeelne ja kirev mitmekesisus, sai nüüd tema suur nõrkus. Kui teistes maades tuli siinkohal appi monarhide tähtis roll olla ideoloogiliseks, juriidiliseks ja poliitiliseks lüliks muidu raskesti ühitatavate grupeeringute ja kihtide vahel, siis Poolas jäi ka sellest vajaka. Kuningas ei olnud siin ühtseks koondavaks sümboliks, lojaalne oldi eelkõige grupile, millesse kuuluti, ja selle huvidele.

Klassikaliseks näiteks on siinkohal Poola aadel, kes Hispaania aadli kõrval oli üheks arvukamaks kogu Euroopas. Millegipärast pole Englund siinkohal kasutanud briti ajaloolaste Norman Daviese ja Robert I. Frosti selleteemalisi töid.⁴ Peale tavapärase jagunemise kõrgeaadliks ehk magnaatideks ja alamaadliks ehk šlahtaks võis eristada veel vähemalt seitset kihti. Aja jooksul muutus kõige rohkearvulisemaks *holota* ehk “pööbel”, kellel polnud ei maad ega pärisorje, nii et sageli töötati kellegi juures majateenijana või oldi sõduriks (võrreldav Hispaania hidalgoseisusega). Veel eksisteeris nn tänava-aadel, kes kitsikutes linnaoludes hädavaevu ära elas. Isegi Hispaaniaga kõrvutades on pretsenditudu, et üle poolel Rzeczpospolita aadlikest ei olnud maad. Suure vaesuse tõttu kanti puust mõõku, sest rauast valmistatud relva muretsemiseks puudus raha. 18. sajandist aga on teada juhtusid aadlike muutumisest lausa pärisorjadeks. Siinkohal pidagem meeles, et “rikas” ja “vaene” on paljuski tänapäeva sotsiaalsed kategooriad, mida ei saa automaatselt rakendada 17. sajandist rääkides. Siis võis inimene olla ka puruvaene, ilma et oleks omanud madalat sotsiaalset staatust, ja vastupidi. Viimast tundsid omal nahal näiteks paljud uusrikkad kodanlased.

Mitmed majanduslikult ja poliitiliselt võimsad magnaadid küsisid endalt, milleks surra kuninga eest, keda nad sisimas põlgasid. Ühtaegu peibutas neid väljavaade saada kaitset võõramaiselt monarhilt (Karl X Gustavilt), kes heldekäeliselt lubas säilitada *nende* valdused, *nende* varanduse ja *nende* ametid. Kõik see kokku tähendaski nende jaoks Poolat.

Rootslastele osutatav vastupanu oli sporaadiline ja enamasti sümboolne, tihtipeale alistuti ilma ühegi musketilasu või mõõga-hoobita. Karl Gustavi vägede edasilükkumine meenutas pigem võidumarssi kui päris sõda. Edust tiivustatuna muutusid esialgsed kavad järjest ambitsioonikamaks. Poolakate ootamatu kokkuvõtte meelitas Rootsi vägesid liikuma edasi lõuna poole, mida neil alul polnud üldse kavaski olnud. Karl Gustavile hakkas üha

⁴N. Davies. *God's Playground: A History of Poland*. Vol. 1. New York: Columbia University Press, 1982; R. I. Frost. *The Nobility of Poland-Lithuania, 1569–1795*. — *The European Nobilities in Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Ed. by H. M. Scott. Vol. 2. London—New York: Longman, 1995, pp. 183–222.

enam meeldima mõte istuda ise Poola troonile. Iseenesest oli see täiesti metsik fantaasia, kuid arvestades 1655. a sügisel rootslaste leeri haaranud ülevat meeleolu, kui neil õnnestus kõik ja poolakatel mitte miski, siis ei tundunud enam miski võimatuna. Karl Gustav andis aga endale aru, et tal läheb raskeks võita rahva südant ja aadli häáli (Poolas oli 1572. aastast alanud valitavate kuningate ajajärk ja teoreetiliselt võisid valimistel osaleda kõik aadlikud, tegelikult aga kõikus osavõtjate arv 10 000–15 000 vahel⁵), kui ta liigub trooni poole veresauna abil. Seepärast pingutas ta end nendel esimestel joovastava triumfi kuudel siiralt, et näida enama kui pelgalt vallutajana. Rootsi kuningas meelitas poolakaid igatpidi ja külvas nad üle lubadustega kaitsta nende elu, varandust ja usku. Sõduritel oli karmide karistuste ähvardusel keelatud kohalikku elanikkonda röövida ja neilt varastada või panna toime muid üleastumisi. Need ähvardused ei jäänud ainult sõnadeks. Armee teekonda Pommerist Suur-Poolasse ääristasid võllad, milles rippus üle 400 käske ja keeldusid eiranud sõjamehe. Poznańis poodi üks Rootsi väkke kuuluv 14-15-aastane poisike üles üksnes sellepärast, et ta oli visanud kiviga nende laagrisse oma varastatud hobust otsima tulnud poolakat.

1656. a jaanuari alguse külmadel ja lumistel nädalatel seisis Karl Gustav oma võimsuse tipul. Rootsi vägedele oli osaks saanud suurem edu, kui keegi oleks osanud uskuda, kiirem, kui keegi oleks lootnud, ja põhjalikum, kui keegi oleks osanud aimata. *Dominium Maris Baltici* oli muutunud unenäost reaalsuseks. See polnud aga veel kõik. Silmapiiril terendas võimalus mõõtmatu Rootsi-Poola riigi loomiseks, mis personaaluniooni kaudu ühendatuna ulatuks Botnia lahest põhjas kuni Musta mereni lõunas. Hmelnitski oli koguni käinud välja mõtte kasakate ja rootslaste ühisest sõjakäiguks Balkanile! Vahetult enne sõja puhkemist oli Stockholmi võimukandjatel tõepoolest olnud kontakte Kreeka ülestõusnutega, kelle eesmärgiks oli maa vabastamine osmanite võimu alt. Kreeklased kavandasid sel ajal rahvusvahelist ristsõda, milles pidanuksid osalema veel Veneetsia, Venemaa ja Inglismaa. Näiliselt võitmatu Rootsi oleks aga mänginud võtme-

⁵Poola troon oli tegelikult olnud valitav 1386. aastast alates. Erinevus on selles, et siis valiti ühe dünastia raames, 16. sajandi lõpust alates sellist piirangut aga enam ei olnud.

rolli. Kreeka juhid kirjutasid otse Karl Gustavile ja võrdlesid teda Aleksander Suure ja Caesariga. Londonist tuli ettepanek sõlmida allianss Inglismaa ja Rootsi vahel "evangeelse usu" kaitseks. Pariisis oli kardinal Mazarini öine uni küll mõnevõrra häiritud, kuid sellest tähtsamaks peeti Karl Gustavi soosingu säilitamist. Koppenhaagenis aga oldi esialgu üpris rahulik, sest senikaua kui rootslased jooksid amokki idas, polnud Taanil põhjust muretsemiseks. Ainult Püha Isa Roomas oli avalikult vaenulik ning manitses kõiki katoliiklikke valitsejaid Poola kuningale Jan Kazimierzile appi minema.

Riik, millele Karl Gustavi võidukäik põhjustas enim peavalu ja kutsus esile kõige vähem sümpaatiat, polnud ei katoliiklik ega õigeusklik, vaid läbinisti protestantlik nagu Rootsi isegi. See riik oli Holland. Põhjus oli lihtne: just madalmaalastel oli kõige rohkem kaotada Läänemere muutumisest Rootsi siseveekoguks. Konflikt hakkas seega ilmutama paisumise märke. Küsimus oli, kas see kasvab laiuti või sügavuti või koguni mõlemas suunas.

Õige pea sai Karl Gustav tunda, et puhast sõda pole võimalik pidada. Taas kord osutus tõeks saksa vanasõna, et sõda pole võimalik kotis läbi maa viia. Esialgu polnud Rootsi okupatsiooni peaaegu märgatagi — kohalikud elanikud jätkasid oma tavalist elurütmi, nad võisid teha, mida soovisid ning vägede distsipliin oli raudne — ent ajapikku hakati paelu koomale tõmbama. Sõda oli vaja millegagi ka finantseerida. Krediidi lõppedes kehtestati erakorralised maksud, appi võeti kontributsioonid, millele järgnesid konfiskeerimised. Mida aeg edasi, seda tüütumaks muutusid poolakatele nende nõudlikud kostilised. Konfliktid sagenesid. Paljud Sileesiasse saadetud Rootsi värbajad jäid kadunuks või leiti surnuna. Ärritatud Karl Gustav vastas karmide repressioonidega: süüdlased tuli maha lasta ning nende majad maha põletada. Ja nagu ajaloos sageli ennegi on olnud, sai sellest alguse vihkamise ja kättemaksu tõusev spiraal, nii et vägivalda esialgne põhjus mattus järjest uue ülekohtu alla.

Rootslaste jaoks fataalseks poliitiliseks valekalkulatsiooniks, mis tõi endaga kaasa psühholoogilise katastroofi, kujunes 40 päeva väldanud suure, 14. sajandist pärineva Jasna Góra kloostri piiramine 1655. a novembris-detsembris Czestochowa linna lähedal Lääne-Poolas. See on üks tähtsamaid poolakate pühamuid

ja suurim palverännakute koht, kus säilitatakse imettegeva toimega Musta Madonna reliikviat (Maarja ja Jeesuslapse pilti, mis omistatakse evangelist Luukasele). Hoolimata oma rohkem kui seitsmekordsest ülekaalust ei saavutanud ründajad edu. Väike-sekaliibriliste välisuurtükkide kuulid põrkasid nagu kummipallid kloostri paksudelt müüridelt tagasi, kui nad sinna üldse välja jõudsid. Teadagi, et siin oli mängus ei kellegi muu kui *Matka Boska* käsi. Aegamööda tekkis Rootsi väejuhtidel endalgi kahtlus, kui otstarbekas ikkagi on nii olulise pühapaiga hävitamine, ning mehed kutsuti tagasi.

Poolakate jaoks oli juhtunu suureks võiduks — sündinud oli Częstochowa ime. Mis aga veelgi tähtsam — Poola õukond eesotsas ettenägeliku kuningannaga kasutas selle sõjalises mõttes üsna tähtsusetu episoodi propagandistlikult maksimaalselt ära. Rootsi vastased said võimaluse kirjeldada invasiooni religioonisõjana, mida see küll kuidagi polnud. Just kallaletoni omaenese usule oli üks väheseid tegureid, mis suutis ühendada nii ülemaid kui ka alamaid ning panna liikuma muidu nii alalhoidlikud ja ettevaatlikud talupojad. Tulemuseks oli ootamatult jõuline ja ettearvamatu ulatusega vägivaldne rahvaülestõus, mis oli ühtaegu vabadussõda, klassisõda, ususõda ja ka etniline sõda. Rahvuslikult olid peaohvriks juudid ja saksakeelsed elanikkonnagrupid, keda ühel või teisel moel seostati Rootsi vallutajatega. Lõuna-Poola 200 protestantlikust kogudusest jäi pärast ülestõusu ja sõda alles üksnes 25 ning ühtedel andmetel hävitati rohkem kui 500 protestantlikku kirikut.

Englundi sõnul ei maksaks idealistliku barbaarsuse elementidega siiski liialdada. Nagu ikka suurte ühiskondlike rahunemise ajal, kasutasid paljud juhust, et õiendada arveid vihatud naabritega või isiklike vaenlastega. Ei puudunud metsikusedki. Inimesi suleti hoonetesse ja põletati elusalt, naistel lõigati rinnad ja/või kõrvad ära jne. Niisugune saatus sai igapäevaelus harilikult osaks hooradele. Halastust ei tuntud lastegi vastu, kui nad näiteks “vale usku” olid. Kui rootslased Wieluńi linna jõudsid, avanes nende ees vaatepilt tühjadest tänavatest täis tapetud alasti inimkehi, osalt sigadest näritud. Asjaolu, et riigil puudus ühtne juhtimine, mis alul oli rootslastel hõlbustanud Poola vallutamist, tegi neile nüüd raskeks ülestõusu mahasurumise, sest ühe keskuse asemel oli neid piltlikult sada. Suurema ja arenenuma bürokraatiaga riik (nt Taa-

ni) poleks kunagi suutnud pealinna kaotust üle elada, kuid Poolas oli see võimalik. Riiklik alaareng oli seega Rzeczpospolita nõrkuse kõrval paradoksaalsel kombel ühtlasi tema suurimaks eeliseks.

Rootslased võitsid küll lahinguid, kuid ei suutnud purustada oma vastast, kes nagu püssipaugu peale ülesehmunud linnuparv hajus igasse ilmakaarde laiali, et siis mõne aja pärast taas koguneda. Rootsi vägi veritses, tõsi küll, tilkhaaval, kuid seda verejooksu polnud võimalik peatada. Pidevate väikevõitluste lahutamatuks saatjaks olid nälg ja haigused. Vägede arvukust vähendas ka deserteerumine. Iseäranis alid sellele olid rootslaste teenistusse võetud poolakad. Nii põgenes 1656. a veebruari keskel ühe ööga 5000 sõdurit! Suur osa kalli raha ja suurte lubaduste eest ostetud armeest oli äkitselt kokku sulanud.

Kriis süvenes. Jaroslavl'i all piirati seni võitmatu Rootsi armee tegelikult ümber. Raskete lahingutega õnnestus Karl Gustavil siiski välja murda. Õhk oli tiine kuulujuttudest, oletustest ja pooltõdedest. Amsterdamis sõlmiti metsikuid kihlvedusid Rootsi kuninga saatuse üle — panused tõusid kuni 100 000 kuldmündini. Taani õukonnast nõuti Rootsi residendilt kinnitust, et nende kuningas üldse elus on, ning kõige paremini pidi selleks kõlbama Karl Gustavi omakäeline kiri. Kahjurõõmus Hollandi diplomaat otsis Londonis üles Rootsi saatkonna ministri ja teatas, et tal on kindlaid andmeid, et rootslaste armee on hävitatud ja kuningas surnud. Selline propagandistlik desinformatsioon pärines esmajoones poolakatelt, kes olid kindlad oma võidus. Ühtlasi oli see ka teadlik vale, et meelitada üha suuremat hulka kaasmaalasi Rootsi okupantide vastu relva haarama.

Kõige raskematel hetkedel löid Karl Gustavis välja sellised isikuomadused nagu energilisus ja mänguinstant. Ta otsustas panna kõik ühele kaardile ja see päästiski täielikust hävingust. Kokkuvõttes oli 1656. a talvine sõjakäik siiski katastroof. Seda peamiselt poliitiliselt, sest ilmnes, et rootslased ei olnud nii tugevad, nagu nad ise arvasid, nagu kinnitasid kuulujutud ja nagu vaenlased kartsid. Rootsi välispoliitiline olukord halvenes märgatavalt. Uued ohupilved kerkisid Taani ja Hollandi, Venemaa ning Austria poolt.

Karl Gustav vajas kiiresti uusi liitlasi ning need ka leiti. Üheks otusut Brandenburgi kuurvürst Friedrich Wilhelm, kes harilikult

resideeris Berliinis, linnas, mis sel ajal näis asuvat kaugel kõigest. Olles sugulane Rootsi Vasadega (Gustav II Adolfi kuninganna Maria Eleonora oli tema tädi), räägiti Friedrich Wilhelmist kui kuninganna Kristiina võimalikust abikaasast. Kui sõda ükskord läbi sai, osutus selle suurimaks võitjaks just Brandenburgi kuurvürst, kes oli osanud õigel hetkel poolt vahetada ning läinud sõtta õige hinna eest. Rootslaste kohta ütles aga üks Berliini ametnik, et need on “näljased inimesed, seega ohtlikud ja karmid naabrid”.

Rootslaste teiseks liitlaseks sai Transilvaania vürst Georg Rákoczi. Tegemist oli 16. sajandil moodustunud ja ametlikult osmanite ülemvõimu all oleva riigiga, mis Istanbuli letargiliste võimukandjate poolt jäeti üha enam iseenese hooleks. Transilvaanial oli oma esindajatekogu ehk parlament ja nad valisid ise oma valitseja. See ei olnud sugugi väike maa, vaid meenutas nii suuruselt kui kujult Iirimaad, mis oli ümbritsetud mägedest ja rajatud mägedele. Just seetõttu oli aga Transilvaania isoleeritud ja vaene. Rákoczi ise, nagu suur osa vürstiriigi elanikkegi, oli protestant. Veendumuse, traditsiooni ja sunni mõjul propageeris ta aga laialdast religioosset tolerantsi, mis ületas isegi varem Poola-Leedus tavaks olnud.

Transilvaanlaste abivägi, mille suurust ei teadnud täpselt mitte keegi, kõige vähem nad ise, oli koosseisult väga kirju. Siin leidus valahhe, moldaavlasti, ukraina kasakaid, ungarlasti ja saksa palgasõdureid. Sõjaväelisest distsipliinist oli sedavõrd kireva seltskonna puhul raske rääkida. Segadus ja omavahelised kemplemised, mis mõnikord kasvasid üle veristeks kokkupõrgeteks eri rahvuste vahel, kuulusid siin igapäevase rutiini juurde. Ungarlaste polnud põrmugi rahul toidu kvaliteediga ja kasakad kaebasid saamata jäänud palga üle, ehkki sõjakäik oli alles äsja alanud. Transilvaania sõjalaagris valitsenud virvarri iseloomustab hästi vahejuhtum üle põllu jooksnud jänesega, keda nähes mitte ainult mõned ohvitserid, vaid ka terved kompaniid kihutasid loomakesele täies korratuses järele, nii et ühtainsamat haavikuemandat ajas korraga taga mitusada või isegi mitu tuhat meest.

Sõja argipäeva, mida iseloomustasid harvad lahingud, pikad marsid ja veelgi pikem paigalolek laagrites ehk peaaegu püsiv ootusseisund, ilmestasid vahetevahel tänasele lugejale peaaegu uskumatuna näivad episoodid. Üks neist leidis aset 1657. a ke-

vadtalvel, kui rootslased olid ehitamas pontoonsilda üle Visla jõe. Ainus, mis töid veidi häiris, olid poola täpsuslaskurid teisel kaldal. Ehituse kulgu inspekteerima tulnud Karl Gustav ei pannud seda hoiatustele vaatamata millekski ning ratsutas aina lähemale. Järsku tormas üks rootslaste teenistuses olev poolakas jõekaldale ning hüüdis kõva häälega oma kaasmaalastele teisel pool Vislat, et Rootsi kuningas viibib praegu siin, ja palus talle mitte viga teha. Kindluse mõttes osutas ta väljasirutatud käega Karl Gustavi poole. Siinkohal võiks arvata, et algas turmtuli osutatud sihtmärkile, juhtus aga hoopis vastupidi. Poola ohvitserid andsid käsu tulistamine lõpetada, tulid hobuste seljast maha, võtsid kübarad peast ning kummardasid sügavalt, tõusid seejärel uuesti sadulasse ja ratsutasid minema. Rootslasedki lõpetasid tulistamise. Selles ebatavalises vahejuhtumis väljendus ühtlasi aristokraatlik sõjaideaal oma suursuguste žestide ja heroiliste poosidega.

Lõpuks kuivasid Karl Gustavi suurejoonelised vallutuskavad kokku plaaniks säilitada Rootsi armee käes olevad mereäärsed kindlused, kõikidest ülejäänud hõivatud aladest otsustati aga loobuda. Taandumise juurde kuulus süstemaatiline hävituskampaania, millel Englandi sõnutsi puudus vaste käimasolevas kohutavas sõjas. Varem oli piiratud röövimiste ja karistusoperatsioonidega, nüüd aga kisti üles kõik sillad, põletati metoodiliselt kõik külad ja väikelinnad, millest mööduti. Seda kõike ei tehtud siiski mitte puhtalt kurjusest või kättemaksust, vaid sõja nõuete tõttu (*ratio belli*). Selline maastik muutis vastasel jälitamise väga raskeks.

Vale oleks siiski arvata, et Karl Gustav oli nüüd murtud mees. Tema rahutus fantaasias küpses juba uus plaan: hõivata Norra! Selle mõtte ajendiks oli Kopenhaagenist tulnud teade, et Taani Riigipäev oli eraldanud raha relvastumiseks. Siit sai järeldada ainult ühte: Rootsi võib varsti oodata kallaletungi.

Nii kaugele, kui mälu ulatub, oli Taani alati olnud Rootsist igati üle — territoriaalselt, majanduslikult, võimult, kultuurilt. Aastail 1643–1645 väldanud sõja tulemusena olid rootslased aga saavutanud pärusvaenlase üle märkimisväärse võidu. Kahtlustamist, vihkamist ja hirmu see Stockholmis siiski ei vähendanud. Lihtsalt osad vahetusid — nüüd oli taanlaste kord ülekoht meenutada. Mõlemad pooled olid seega üha enam haaratud hirmu ennastkordavasse ringi, üks kartuses lüüasaamise kordumise, tei-

ne kättemaksu ees. 1657. a suvel juhtus aga midagi eriskummalist, nimelt olid sõja puhkedes kaitsjad (rootslased) võitluseks valmis *enne* ründajaid (taanlasi) — teisisõnu, sõda algas sellega, et rünnatav pool läks esimesena pealetungile. Alles kolm kuud pärast sõja kuulutamist oli Taani armee täies koosseisus ja valmis tegutsemiseks.

Suureks vapustuseks kujunes taanlastele nende äsja valminud ja väga modernse kindluse Fredriksodde langemine rootslaste kätte. Tegemist oli hästi kavandatud ja tugeva lukuga, mida lahti murdmata oli tõkestatud tee Taani saartele ja Kopenhaageni suunas. Karl Gustavi sõjanõukogu jõudis otsusele, et tormijooks on välistatud. Jäi üle piiramine, mis vastavalt kasutusel olnud ajatabelile oleks Fredriksodde-suuruse kindluse puhul võtnud parimal juhul 48 päeva. Taanlased ise olid kaunis kindlad, et Fredriksodde on vallutamatu. Viimasel hetkel otsustasid Rootsi kindralid siiski rünnaku kasuks, mis tänu ootamatusele ja heale teostusele ka õnnestus. Võitlus kujunes tapatalguks — kaitsjatest jättis elu umbes 2300 inimest, mis teeb kaotuste suhtarvuks 30 taanlast iga langenud rootslase kohta. Omapärane oli Karl Gustavi reaktsioon. Selle tunnistajaks olnud Prantsuse diplomaadi sõnul ei märganud ta kuninga juures mingit rõõmu hea uudise üle, vaid pigem meelepaha, et niisugune tähtis õnnestumine toimus ilma tema osaluseta.

Rootsi kuninga fantaasia näis olevat piiritu. Tema uueks sihiks sai plaan, mis õnnestumise korral oleks tähendanud Taani riigi kadumist maakaardilt ning seda, et Inglismaa ja Rootsi oleksid ühe hoobiga saanud ühise maapiiri. Et asi ei jääks ainult idee tasandile, hakkas ta juba visandama konkreetseid tegevuskavasid, kuidas võidu korral kõige paremini Taanit tükeldata. Et Rootsi vaenlaste arv järjest suurenes (selleks ajaks oli Stockholmi kuningakoda sõjajalal Poola, Venemaa, Taani ja Austriaga, varasem liitlane Brandenburg oli vahetanud poolt ning Transilvaania oli mängust väljas), vajati hädasti inglaste sõtta astumist või siis vähemalt suurt laenu nende käest. Inglismaa peibutamiseks pakuti neile Bremenit ja Verdenit, Gröönimaad ja Islandit ning lõpuks tervet Jüütimaad. Cromwell puikles vastu. Tema kõige originaalsemaks vastuargumendiks oli, et sel juhul loovutataks Göteborg inglastele. Lõpuks seati rootslastega sõlmitava liidu eelduseks, et see oleks suunatud Austria Habsburgide vastu, misjärel Rootsi ar-

mee kohustunuks tungima. . . Saksamaale. Inglased omalt poolt lubasid totaalset meresõda Hispaania Habsburgide vastu. Kõik see kokku meenutas vägagi Kolmekümneaastase sõja kordamist.

Sel hetkel 35-aastase Karl Gustavi elu suurim avantüür seisis aga veel ees. 17. sajandi Euroopas valitsenud kliimat on tagantjärele kutsutud väikeseks jääajaks, mida iseloomustasid vihmased suved ja külmad talved. Alates 1657. a detsembrist oli kogu kontinent haaratud jääpihtide vahele. Provence'is külmus ära enamik oliivipuid, Roomas sadas maha tohutul hulgal lund, Pariisis ei mäletanud keegi sellist pakast. Rhein, Doonau, Dnepr, Elbe ja Visla olid kõik kõva jääkaane all. Ka Taani saarte vahelised väinad kattusid jääga. Taanlased nägid selles täiendavat kaitsevalli, mis pidi ära hoidma vaenlase rünnaku, rootslastele terendas seevastu ootamatu võimalus.

Englund kirjeldab äärmiselt kaasakiskuvalt ja dramaatiliselt, kuidas Rootsi vägi jääd mööda üle Väikese Belti liikus. Vahepeal ootamatult soojenenud ilm ähvardas kogu ürituse nurjata, ent öösel külmetas uuesti. Kuningas sai peaaegu iga tunni tagant raporteid jääoludest. Kuni viimase hetkeni kostis hoiatavaid ja hirmutavaid häáli ettevõtmise ohtlikkusest. Laupäeval, 30. jaanuaril 1658, kui oli veel pime, rivistusid esimesed eskadronid külmunud merejääle. Kulus pool tundi, enne kui Karl Gustav vägede eest läbi ratsutas ning valjul häälrel lahinguparooli "Aita Jeesus!" välja kuulutas. Iialgi varem polnud see rohkem palve moodi kõlanud. Jääretk oli alanud. Minna jäi 20 kilomeetrit.

Väeosad asusid teele mitmeminutiliste intervallidega ja hõreda lindina, hoides eesminejate ja taganttulijate vahel korralikku vahemaad. Eesmärgiks oli mõistagi surve vähendamine jääle. Erinevalt hilisema aja paraadmaaildest ei istunud mehed hobuste seljas, vaid talutasid neid ratsmeid pidi enda järel. Jääkate hakkas hobuste kapjade all elama, see naksus, ragises, kumerdus ja paindus. Niipea kui keegi proovis takti kiirendada ja läks üle traavile, hakkas jää vibreerima.

Ühtlases inimvoolus oli ka kuningas. Vastupidi ajalooromantikute müüdimaailmale ei istunud ta aga hobuse seljas heroilises poosis, vaid oli soojalt sissepakitud kelgusarnasele väikesele saanile, mida vedas kolm kiiret hobust. Lähenedes kaldale, kust juba kostis võitluskära, ei mallanud Karl Gustav enam paigal istuda ja

vahetas oma sõiduriista ratsahobuse vastu. Vaevalt oli ta saanist välja saanud, kui kostis raksatus ning jää ekipaazi all purunes. Saan vajus vette, tõmmates endaga ühes nii hobused kui kutsari. Lähemal asuvad üksused, kes olid intsidendi tunnistajaks, peatusid hirmunult ja segaduses. Sõdurite rahustamiseks läks kuningas üksinda jääaugu servale ja heitis pilgu mustavasse vette. Selline teadlik mehisuse demonstratsioon mõjus meestele rahustavalt ja varsti jätkasid nad edasiliikumist. Mõni hetk hiljem oldi juba kähmluses neid kaldal oodanud taanlastega. Veel kord kostis murduva jää rebivat ja krigisevat häält. Kaks eskadroni värvatud saksulasi vajus läbi ja neelati sügavikku segiläbi mõne taani sõduriga, kelle elupäevi nad parasjagu ise olid olnud lõpetamas. Lühikese võitluse järel löid rootslaste ootamatust manöövrast rabatud taanlased põgenema. Natuke enne kella kümnet hommikul oli kõik möödas.

Hüpe üle Väikese Belti polnud esialgu kavandatud mingisuguse suurema plaani avaetapina, vaid eeskätt armee tugiala laiendamise vajadusest lähtudes (peamiselt toiduvarude täiendamist silmas pidades). Taanlaste kaitse kiire kokkuvarisemine mõjus Karl Gustavile tiivustavalt. Ta tegutses välgukiirul, andes käsu uurida jääolusid Suure Belti väinal. Kas sealne jää kannab?

Esimesed teated olid paljulubavad, kuid siis leidis aset see, mida rootslased kartsid ja taanlased lootsid. Ilm läks sulale ja jää hakkas lagunema. Koht, mis hommikul veel kandis, võis lõunaks olla juba n-ö laevatatav. Rünnak või taandumine? Kõik oli võimalik. Teisel pool jääd ootas surematus. Astroloog ennustas Põhjamaa Lõvile võitude seeriat, mis pidi kulmineeruma 1671. aastal, kui rootslased vallutavad Rooma ja pööravad selle elanikud protestantismi.

Iseenesest oli tegemist kahe retkega üle Suure Belti. Kõigepealt tuli läbida 18 km pikkune etapp Fyni saarelt Langelandile, millest vaid umbes 5 km kulges üle jää, ning seejärel 13 km teekond Lollandile. Just viimane lõik näis olevat kõige riskantsem. 5. veebruari keskööl asus Karl Gustav oma meestega liikvele. Ikka veel olid plusskraadid. Kuuvalguse käes helkleva jää peal lasus mitme detsimeetri paksune veekiht, mis hobusekapjade all lirtsudes laiali paiskus. Paljudel oli hirm öisel ajal üle jäätnud mere minna, nad kartsid iga hetk, et leiavad eest mustavalt haigu-

tava lahtise vee. Mõned rasked saanid kadusidki ühes inimestega sügavikku.

Alles laupäeva, 6. veebruari hommikul veidi enne kella seitset jõudsid esimesed väeosad kindlale maale. Esimene osa retkest oli läbitud. Öösel oli ka temperatuur hakanud uuesti langema ja ilm oli nüüd päris külm. Leib oli isegi niivõrd läbikülmunud, et seda tuli tükeldada kirvega. Õigest söömaajast polnud juttugi. Suur osa lihast oli riknenud ning üks Prantsuse diplomaat avastas oma õuduseks, et ülessulatatud vein on kaotanud igasuguse maitse.

Vahepeal välja saadetud patrullid tulid tagasi kinnitusega, et jää on tugev ja kannab. Kahte kolonni korraldatud ratsavägi läks uuesti teele. Karl Gustav sõitis nagu harilikult saanis. Kõik asjaosalised said sügava elamuse: olla keset jääd, mõlemal pool laiumas vaid ääretu meri. Et täielikult mõista, kui tugevaid tundeid tekitas jääretk kaasaegsetes, tuleb selgeks teha mere koht 17. sajandi inimese kujutlusmaailmas. Enamiku inimeste jaoks tähendas meri midagi ekstreemselt ohtlikku, merele ei mindud ilma mõjuva põhjuseta. Tegemist oli värvaga hirmuäratavasse tundmatusse. Teispool merd asusid ohtlikud kontinendid, kuulduste järgi asustatud inimsööjate barbarite ja igasugu koletistega, ning mere tagant oli oodata vaenlase kallaletunge ja epideemiaid. Järelikult läks tarvis suurt vaprust, et seda kõike trotsida. Pole mingit kahtlust, et meresse suhtuti suure respektiga, kuid Englund jätab mainimata, et teiselt poolt oli tegu väga loomuliku ning igapäevase ühendusteega, mis sidus maid ja rahvaid.

Seekord läks kõik õnneks. Ei kaotatud ainsatki inimest ega hobust. Oma nn päevaraamatus, mis pigem on autobiograafia ning paberi vesimärkide järgi otsustades koostatud kõige varem 1670. aastatel, suure tõenäosusega aga alles ajavahemikus 1688–1694, omistab Erik Dahlbergh iseendale jääretke läbiviimises otsustava rolli. Siitkaudu on see läinud ka laiemasse ajalookäibesse. Dahlbergh väidab, et tema raport jääoludest Suurel Beltil oli otsustav, et tema nõuanne operatsioon läbi viia oli määrav ning et ta ise ratsutas armee eesotsas ja näitas teed Lollandile. Englund tõestab veenvalt, et esimesel juhul on tegemist liialdusega, teisel mõttetusega ja kolmandal puhul otsese valega. Dahlbergh polnud isegi mitte selle paiga läheduses, kus üksused jääle astusid, vaid paiknes 40 km kaugusel jalaväe juures ning ootas marsikorraldust.

Jalust rabatud taanlastel ei jäänud üle muud kui paluda rahu. Karl Gustav oli hakatuseks tõrges, kuid andis lõpuks siiski järele. 26. veebruaril 1658 kirjutati Roskildes alla 28 paragrahvist koosnevale rahulepingule. Sealjuures olevat üks Taani delegaatidest Nerot matkides sosistanud: *Utinam nescirem litteras* (sooviksin, et ma ei oskaks kirjutada). Ühe hoobiga kuulusid Blekinge, Skåne, Bohuslän, Halland ja veel teisedki alad Rootsi kuningriigi koosseisu. Võimalik, et ilma selle lepinguta poleks Rootsit tema praegustes piirides olemaski.

Vahepealsetel aastatel veelgi ümaramaks muutunud Karl Gustav, kelle kaal ja kõhu ümbermõõt valmistasid talle raskusi hobuse seljas istumisel, ei saanud enam läbi ilma sõjata. Tal polnud võimalik sõdimist lõpetada, sest armee vajas ülalpidamist ning meeste errusaatmine oleks läinud veelgi kulukamaks, ja ega ta oleks tahtnudki sõdimist lõpetada. Kuningal oligi juba valmis uus plaan — sõda kunagise liitlase Brandenburgi vastu. Ligemale kaks aastat Karl Gustavit sõjaväljadel saatnud kõrge Prantsuse diplomaat saatis Pariisi järgmised read: “Kuningas ei saada iialgi sõjaväge laiali. Ta armastab sõda rohkem kui oma maid.”

Et aga sõja taasalustamiseks Saksamaal ei suutnud Rootsi kuningas hankida selleks vajalikku rahvusvahelist toetust, otsustas ta juuli alul, et ründab uuesti Taanit. Ja seda kõigest neli kuud ning kaksteist päeva pärast eelmise rahu sõlmimist! Ettekäändena kasutati loogikavigu Roskilde lepingus. Taani tuli iseseisva riigina likvideerida, pealinn lammutada ning territoorium jagada neljaks kubermanguks. Karl Gustav oli muutunud sedavõrd enesekindlaks, et lasi isegi luua erilise ordeni Kopenhaageni vallutamises silmapaistnutele. Üle Euroopa veeres aga nõrdimuslaine Rootsi käitumise üle.

Oma kaubanduse pärast (Taani väinade tollid) üha enam muret tundev Holland saatis seekord laevastiku ümberpiiratud Kopenhaagenile appi. 29. oktoobri hommikul kostis rootslaste laagrisse suurtükimürin põhja poolt. Kõik teadsid, mida see tähendab. Hollandlased olid teel läbi Öresundi väina ning Englundu sõnul oli alanud Skandinaavia ajaloo kõige olulisem merelahing. Kõikjal ranna ääres võis näha inimesi, keda üha juurde tuli, et suurejoonelist “vaatemängu” oma silmaga näha. Osa neist olid sõdurid, kelle ülesandeks oli vaenlase võimalikku maaletulekut takistada.

Kohal oli ka Karl Gustav, kes isiklikult tulistas esimese suurtükilasu hollandlaste eskaadri pihta, hoides samal ajal Prantsuse saadikul käest kinni. See oli sümboolne ühtsusežest, mida Pariisi huvipuudust arvestades võis pidada meeleheitlikuks.

Öresundi väin oli liiga kitsas 17. sajandile omaste, balleti-pirouette meenutavate merelahingute jaoks, mida admiralid nii väga armastasid. Selle asemel nägi asi välja kohmaka paaristant-suna, kus alused kahe- või kolmekaupaga üksteise ümber tiirlesid, eirates täiesti oma varasemaid plaane. Korrastatud võitlust oli väga raske pidada juba signaalsüsteemide algelisuse ja kohmakuse tõttu. Vesi kihas väikestest laevapaatidest, mida kasutati süütelae-vade eemaletõrjumiseks, ründesalkade saatmiseks vastase alustele ning esmajoones käskude edastamiseks ühelt laevalt teisele. Mida enam laevu võitluse purjetas, seda suuremaks muutus üldine virvarr ja kaos. Heitlus käis kohati sedavõrd kalda lähedal, et juhulasid tapsid sinna kogunenud pealtvaatajaid.

Pärast viis tundi väldanud katkematut heitlust hakkas lahing pealelõunal vaibuma. Suur osa Rootsi laevadest oli kaotanud manööverdamisvõime. Kui nemad olid üritanud vaigistada vastase suurtükke, tulistades laevakeresid ja tekke, siis hollandlased koondasid oma tule laevamastide pihta. Ehkki seda taktikat ei peetud enam kuigi kaasaegseks, oli see tookord igati õigustatud. Kummagi poole laevade kaotus polnud eriti suur, sest valitsenud segaduse tõttu polnud nii mõnigi alus päris võitluses üldse osalenudki. Laevu kaotati küll kaaperdamise läbi või seetõttu, et nad süüdati vaenlase kätte mineku vältimiseks ise põlema, kuid päris põhja läks vaid kaks — üks hollandlaste ja üks rootslaste poolelt. Üksnes suurtükitulega oli selleaegseid suuri sõjalaevu tegelikult võimatu uputada. Tunde kestnud tulistamise järel oli võimalik muuta nad juhitamatuks vrakiks, kuid põhjaminekuks oli vaja kas tulekahju või siis plahvatust püssirohusalves.

Kopenhaageni blokaad oli murtud ning linna edasine piiramine muutus mõttetuks. Karl Gustav kõhkles. Parema meelega oleks ta tormijooksu Kopenhaagenile vältinud. Ebaõnnestunud rünnak võis väga kalliks maksma minna,⁶ kuid ka õnnestumise

⁶Karl Gustav polnud kõigest hoolimata mingi banaalne lihunik, kes oleks pikemalt juurdlemata suure hulga oma sõdureid kindlasse surma saatnud. Ükskõikse ja hooletu kindrali fenomen kuulub paljuski hoopis

hind võis kõrgeks osutada, kui silmas pidada, et sellele järgnenud rüüstamise tagajärjel oleks suur osa 30 000 elanikuga linna varadest laiali tassitud. Kuningas lootis, et kui neid hirmutada, siis alistuvad taanlased seegi kord võitluseta. See osutus aga valearvestuseks ja 11. veebruaril 1659. a algas tormijooks. Taani riik polnud kunagi varem olnud suuremas ohus kui nüüd. Enne rünnakule minekut tõsteti sõdurite meeoleu alkoholiga. Tegemist oli tavaga, mis polnud üksnes lubatud, vaid lausa soovitud. Vähemalt ühes väeosas olid mõned mehed keeldunud joomast, mispeale ohvitserid löid neid, öeldes: "Te koerad, kui te ei taha juua, siis pole teil ka lusti võidelda."

Üllatusrünnak, mida Englund väga haaravalt kirjeldab, kukkus aga läbi. Tormijooksu tagasilöömine oli lõplikuks tõendiks, et ei Karl Gustav ega tema armee olnud võitmatud, nagu vähepeal näis. Kui Kopenhaageni edukas ründamine oleks ilmtingimata otsustanud sõja saatuse, siis seda kummalisemaks võib pidada, et selle ilmselgel ebaõnnestumisel oli üllatavalt vähe kaugeleulatuvaid tagajärgi. Ehmununa oma edust ning hõivatuna võidu tähistamisest, jäid taanlastest kaitsjad edasi müüride taha, kasutamata ära enda eelist. Ka rootslased jäid oma endisesse laagrisse ja Kopenhaagen oli nagu ennegi maa poolt blokeeritud. Pealegi polnud Rootsi vastased võimelised kooskõlastama oma vastukäivaid eesmärke. Nii juhtuski, et lõpuks oli hoopis Karl Gustav see, kes suutis kiirust ja kohanemisvõimet kasutades taas initsiatiivi haarata.

Rootsi sõltus siiski üha enam ja enam suurriikide vahelistest jõukombinatsioonidest. Prantsusmaa, Inglismaa ja Hollandi vahel algasid läbirääkimised tingimuste üle, millega saaks rootslastele ja taanlastele rahu dikteerida. Üks otsustav hetk motiveeris Riigipäeva kokkukutsumist Göteborgi 1660. a alguses. Ilm oli külm ja lumine, kui äkitselt saabus teade, et kuningas on haigestunud. Hakatuseks polnud tegu rohkema kui külmetusega, millest keegi, kõige vähem Karl Gustav ise, suuremat ei hoolinud. Kuningas töötas kogu aeg ja oli pidevas liikumises, veetes tõbe trotsides palju aega väljas. Ühel päeval kukkus ta aga kokku vappekülmahoos, millele järgnes kõrge palavik. Ihuarst Kösteri enesekindlalt langetatud diagnoos oli täiesti vale — kuninga seedimissüsteem

20. sajandisse, mil üldine väeteenistuskohustus muutis soldatid odavaks tarbekaubaks.

olevat korrast ära. Tegelikult oli Karl Gustavil kopsupõletik. Majesteedile tehti klistiiri ja jalavanne, anti lahtistit ja lasti aadrit. Pärast kolmenädalast "ravikuuri" tundus esmalt, et kriis on möödas. Palavik langes, kõha vähenes ja kärsitu Karl Gustav töötas voodis istudes juba paar tundi päevas. Ööl vastu 8. veebruari tuli ootamatu ja tugev tagasilöök. Neli tundi värises kuningas vappes külma käes, millele järgnes teadvuse kaotus, hingamisvaevused ja tugev valu paremas küljes.

Ühel selginemishetkel pöördus valitseja Kösteri poole küsimusega, kas tal üldse on kunagi võimalus terveks saada, ja lisas: "Ma pole kunagi surma kartnud." Kella kolme ajal järgmise päeva pärastlõunal hakkas Karl Gustav koledasti higistama. Nii ta ise kui ka lähikondlased soovisid selles näha paranemise märki. Varsti oli aga selge, et valitseja seisund on järsult halvenenud. Kui juuresolijad nägid, kui läbi kuningas omadega on, palusid nad tal minna leentoolist voodisse pikali. Karl Gustav viivitas, vastates, et nii kui ta seda teeb, saabub surm. Voodi tähendas tardumist, voodi oli mitteolek. Kella kahe paiku öösel oli kuningas surnud. Ta oli 37 aastat ja kolm kuud vana ning lahkus elust vaikselt, vaid ühe ohkega.

Samal ööl langes üks täht üle Poola, põrgates viimaks Danzigi lähedal maaga kokku. Kostas tugev kargatus, mis purustas vallikraavi lähedal asunud majade aknad. Rahvas oli ühel meelel, et tegu on ettekuulutusega. Kas see aga tähendas, et midagi suurt sai sel silmapilgul otsa, või oli see hoopiski signaaliks, et midagi suurt on algamas?

Englund ei lähe raamatus mööda ka Eesti ajaloost. Juttu on Liivimaa majanduslikust potentsiaalst, Tartu ülikoolist ning kohalikest rüütelkondadest (lk 201–207). Autor on end sellessegi teemasse korralikult sisse lugenu ja see, et tema rõhuasetused kohati erinevad eestlastele harjumuspärasest, teeb asja ainult põnevamaks, demonstreerides eemalseisja vaadet meie minevikule. Päriselt nõus ei tahaks siiski olla kategoorilise väitega, et erinevalt Eesti- ja Ingerimaast ei esinenud Liivimaal üldsegi rootsi ja soome talupoegade sisserännet.

Põhjalikult on teoses juttu ka Vene-Rootsi sõjast (1656–1661), mis Stockholmi poolt vaadatuna ja võrreldes konfliktidega Poolas ning Taanis oli kahtlemata kõrvaliseks sõjatandriks. Seejuures on

kummastav tõdeda, kuidas Englundi muidu tasakaalukalt kriitiline stiil muutub Venemaast ja venelastest rääkides ühtäkki ülimalt subjektiivseks ja soosivaks. Hakatuseks mainib ta, kuidas Rootsi ja Poola olid 17. sajandi alguses “õige häbematul viisil ära kasutanud Vene riigi sisemist nõrkust (segaduste aega), et endale põlisest Vene maast suuri tükke raiuda” (lk 399). Sellega õigustab ta tsaari rünnakut Rzeczpospolita vastu 1654. a. Nõustuda võib küll väitega, et sealjuures polnud Moskva valitsejad eeskätt huvitatud pääsust mere äärde või siis Euroopast laiemas tähenduses, vaid nende tegutsemist määras lihtne revanšisoo. Englund jätab aga mainimata, et nii ühelt kui teiselt poolt oli tegemist ajastule omase tüüpilise käitumismustriga, mis eeldaks tema poolt neutraalsemat hoiakut. Kui aga tahta väga täpne olla, siis olid just venelased need, kes 1558. a vallandasid kokku sada aastat väldanud konflikti kallaletungiga Vana-Liivimaale, mis teadupärast ei olnud igipõline Vene ala. Muuseas, Eesti Saja-aastase sõja (1558–1660/61) lõpufaas oligi Englundi kirjeldatud Rootsi-Poola ja Vene-Rootsi konfliktidega alanud, ent see seos jääb raamatu autorile märkamatuks.

Väga raske on nõustuda Englundi väitega, et Venemaa kallaletung sisaldas vabastussõja elemente (lk 400). Olles päri, et Rootsi suurriik ei olnud rõhutatud ja jalge alla trambitud rahvaste kogum, teeb autor siinkohal tähtsa mõõnduse. Suureks erandiks oli tema meelest Ingerimaa ja Käkisalmläni vene talupoegkond, kelle puhul polnud probleemiks nende keel, vaid õigeusk. Selle tõttu olevat nad korduvalt kannatanud Rootsi võimude repressioonide all. Usk kahtlemata oli ja on praegugi inimeste identiteedi väga tähtis, isegi keskne koostisosa ja nii võetakse kõik väljastpoolt tulevad katsed usuliseks ümberpööramiseks vastu väga valuliselt. Et rootslased Ingerimaal luterlust peale suruda püüdsid, on teada. Tõsi on aga seegi, et venelased üritasid seal veel enne konflikti puhkemist seda n-ö psühholoogiliselt ette valmistades religioos- seid vastuolusid lõkkele puhuda, levitasid Rootsi-vastaseid kuuljutte ning püüdsid kohalikke elanikke veenda Venemaale ära minema. Eriline roll oli Moskva õigeuskirikul, kes saatis oma preestrid Ingerimaale rahva sekka kihutustööd tegema, ja ei saa öelda, et see töö oleks edutu olnud.

Englund püüab jätta mulje Vene vägede suuremeelsusest näiteks Neva jõe suudmes asunud Nyeni hõivamisel või siis Käki-

salmi juures, kus venelastest piirajad pakkusid Rootsi garnisonile *viisakalt* võimalust alistuda (lk 403). Ma olen üpris veendunud, et enamik sel ajal kõlanud ettepanekutest relvad maha panna tehti hästi kombekas ja ontlikus maneeris, ning ei mõista, mille poolest tsaari sõdurid oleksid siin võinud eriliselt silma paista. Edasi tuleb raamatu autor välja seisukohaga, et Vene väed rüüstasid rohkem instinktist kui konkreetsest tegevusplaanist lähtudes, nagu see paljuski virtuaalne nüanss oleks kergendanud valdavalt tsiviilelanikest ohvrite olukorda. Siinkohal räägib Englund veel ka iseendale vastu, tsiteerides 1657. a Valga all surmavalt haavata saanud Pihkva vojevoodi, kelle ülesandeks oli laastata ja põletada, et muuta Liivimaa tühjaks piirkonnaks (lk 654).

Kuigi Englund lõpuks tõdeb, et mõlemad pooled kasutasid piinamist, tapsid vange ja kumbki neist pole ilma süüta, kuulub tema poolehoid ja õigustus siiski venelastele, hoolimata sellest et nemad olid sõja tegelikuks alustajaks. On siin tegemist ajaloolise “venehirmu” modernse peegelduse või millegi muuga, jäägu juba igäühe enda otsustada.

Väiksemaid küsitavusi, vastuolusid ja eksimusi leidub raamatus veelgi, mis aga selle suurt mahtu ning käsitletavate teemade rohkust arvestades on peaaegu vältimatu. Nimetaksin siinkohal ainult, et väide, nagu viinuks kadalipukaristus sageli surmani (lk 266), pole päris õige. Karistus oli kahtlemata karm, selle abil loodeti vähendada üleastumisi tulevikus. Samal ajal polnud eesmärgiks karistusosaluse vigaseks peksmine, sest mees pidi ka edaspidi olema võimeline teenistuskohuseid täitma. Kadalippu läbiviivate sõdurite enda huvides polnud samuti lüüa kaaslast kõigest jõust, sest tulevikus võisid rollid olla väga kergesti ümber vahetatud. Sõdurite väljaõppest rääkides mainib autor, et musketärid pidid selgeks saama üle 140 relvavõtte (lk 182). Siinkohal tuleks eksimulje vältimiseks kindlasti lisada, et lahingus ei läinud neid kõiki sugugi vaja, selleks puudus lihtsalt aeg. Vasakpoolse ajaloolasena ei jäta Englund mainimata Rootsi imperialismi, mis 17. sajandi üldises kontekstis tundub mulle kohatuna. Ehkki autor on Karl Gustavi suhtes kriitiline, jääb ta samas siiski objektiivseks, mida aga ei saa öelda selle raamatu rootslasest retsensendi Lars Lönnrothi kohta, kes nimetab kuningat “meie oma Saddam

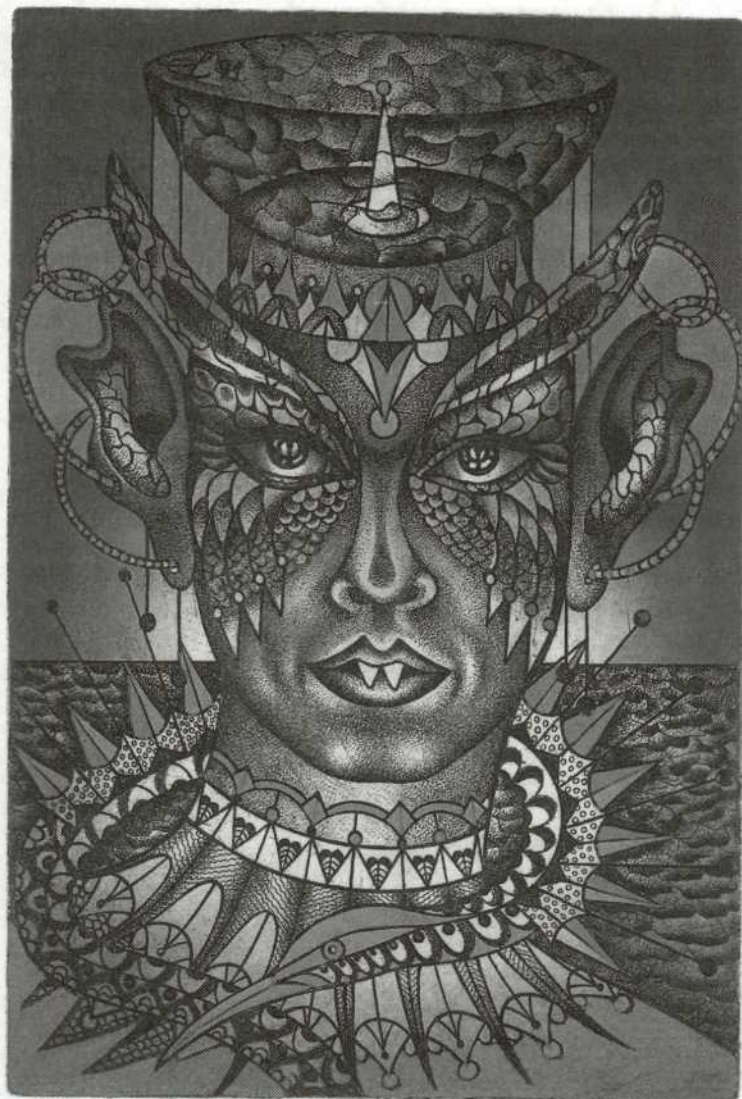
Husseiniks".⁷ See seisukoht väljendab ajaloo marginaliseerimist ja rootslaste seas laialt levinud kompleksi oma mineviku ees, kuid on Karl Gustavi vastu ka selgelt ülekohtune.

Kui keegi neid ridu lugedes nüüd pelgab, et juba iseenesest hirmuäratavalt paks raamat on täis pikitud üksnes lõputuna näivate sõjakäikude detailseid kirjeldusi, siis nii see ei ole. Selles leidub väga huvitavaid kõrvalepõikeid paljudele elualadele, mis aitavad meil paremini hoomata tervet ajajärku. Englund peatub loodusteaduste tormilisel arengul ja tähtsaimatel leiutistel, nagu näiteks see, kuidas tol ajal vaid 27-aastane füüsik ja astronoom Christian Huygens justkui möödaminnes leiutas pendelkella, mis esmakordselt võimaldas mõõta aega arvestatava usaldusväärsusega, samal ajal kui mitmekülgsest andekas Georg Stiernhielm hirmutas Tartu lähedal asuvas Vasulas oma külalisi sellega, et näitas neile elusaid täisi läbi mikroskoobi. Raamatus on juttu veel naise kohast armees ja ühiskonnas, duellidest, taeva- ja loodusemärkidest, nende tõlgendamisest ja ennustamisest. Samuti pole juhus, et just 17. sajandil sai Euroopa oma esimesed muuseumid, botaanika- ja loomaaiad ning päris ajalehed, millest parimad kasutasid koguni spetsiaalselt uudiste kogumiseks väljasaadetud korrespondente. Ehkki Raudne Sajand oli täis rahutust ja kaost, polnud see mingi seadusetuse ajastu, mille poolest äsja möödunud 20. sajand palju rohkem silma paistis, ning tänane rahvusvaheline õigus sai alguse just siis.

Englundi ladusa stiili ja hea jutustamisoskuse kõrval muudavad raamatu suurt geograafilist haaret arvestades hästi jälgitavaks arvukad ja asjakohased kaardid. Osutaksin üksnes, et lk 651 on tegelikult Väina jõe suudmes asunud Daugavgrīva kogemata sattunud Koiva jõest põhja poole. Märkimata ei saa jätta ka üsna arvukaid korrektuuri- ja trüki vigu, mida sellise soliidse kirjastuse puhul nagu "Atlantis" poleks osanud oodata. Kogu mu kriitika ei vähenda aga põrmugi raamatu lugemisest saadud positiivset üldmuljet. Tervikuna on Englund kirjutanud äärmiselt nauditava teose, millele loodetavasti peatselt järke on oodata ning mis kindlasti pakuks huvi ka eesti ajaloo huviliste laiemale ringkonnale.

⁷L. Lönnroth. Vår egen Saddam Hussein. — *Svenska Dagbladet*, 14. IX 2000.

MARGUS LAIDRE (sünd. 1959), ajaloolane ja diplomaat. Lõpetanud 1982. a Tartu ülikooli ajalooeaduskonna, ajalookandidaat (1987), filosoofiadoktor (2000). Aspirantuuris aastail 1983–1987, Tartu ülikooli ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsisis uurija Stockholmis ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, 1991–1996 Eesti suursaadik Rootsisis, 1996–2000 Saksamaal, 1997–2000 Püha Tooli juures, välisministeeriumi Venemaa ja SRÜ büroo juhataja 2000–2001, a-st 2001 3. poliitikaosakonna peadirektor. Avaldanud raamatud *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn: Valgus, 1990) (vt Tõnu Tannbergi retsensiooni *Akadeemias* nr 4, 1991, lk 863–868), *Loengud Poola ajaloost I (kuni 1668. a.)* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajalooselts, 1990), *Lõpu võidukas algus: Karl XII Eesti- ja Liivimaa 1700–1701* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995), *Segern vid Narva: Början till en stormakts fall* (Stockholm: Natur och Kultur, 1996) ja *Üks hä tru ja öige sullane: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaa 1654–1700* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999). *Akadeemias* avaldanud artiklid: “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaa XVII sajandil” (nr 1, 1989, lk 162–178); “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (nr 8, 1989, lk 1663–1680); “Küll wana waenlane...” (nr 5, 1990, lk 1025–1042); “Keskaja kaitseks” (nr 12, 1990, 2580–2599); “Üks hä tru ja öige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul” (nr 3, 1993, lk 476–489); “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (nr 11, 1993, lk 2352–2379); ““Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikkus” (nr 5, 1994, lk 957–962); “Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil” (nr 5, 2000, lk 931–956); “Karl XII müstiline surm — kas juhuslik kuul või mõrv?” (nr 11, 2000, lk 2302–2317); “Inimene ja riik Rootsi ajal” (nr 9, 2001, lk 1835–1849); “Sõja tulevik” (nr 11, 2001, lk 2251–2273); “Peeter ja Karl: Kaks kanget ajaloopeeglis” (nr 2, 2002, lk 298–325); retsenseerinud *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsisis Aastaraamatut* (X, 1985–1987; Stockholm, 1988) (nr 7, 1989, lk 1535–1542); väidelnud koos Tõnu Tannbergiga Hannes Walteri seisukohtade vastu (nr 9, 1989, lk 1968–1970) ning Heldur Pallaiga (nr 12, 2000, lk 2677–2679).

Kaunis Maaja? Opus 4/10 93.a. kolar 7, 16.a. Otsis 5.

EVE LUIK. Kaunis Maaja

MOLOTOVI-RIBBENTROPI
PAKTI ÕIGUSLIKUD
TAGAJÄRJED BALTI RIIKIDELE
“Minevikust jäänud probleemidest
ülesaamise” kohustuse kohta

Dietrich A. Loeber

Tõlkinud Küllike Maurer

SISUKORD

I. Baltimaade riikliku järjepidevuse nõue

1. Baltimaade nõuete alus

2. Baltimaade nõude kajastusi õigusteaduses

(1) “Fiktiivne järjepidevus”

(2) “Ainult identsus”

(3) “Hübriidne järjepidevus”

(4) “Suveräänsuse restauratsioon”

¹Tsitaat pealkirjas on võetud 1995. a Pariisis sõlmitud stabiilsuspaktist. Vt märkus 118 ning kokkuvõte.

Autori parandatud ja täiendatud versioon artiklist “Legal Consequences of the Molotov-Ribbentrop-Pact for the Baltic States: On the Obligation “to Overcome the Problems Inherited from the Past”” — *Baltic Yearbook of International Law*, Vol. 1, 2000, pp. 121–166.

Pärast 1991. aastat avaldatud allikaid Balti riikide staatuse kohta tsiteeritakse lühendatud kujul. Täisviited leiab artiklile lisatud bibliograafiast.

- (5) "Postliminium"
- (6) "Enesemääramine"
- (7) "Tegelik kontroll"
- (8) "Aja möödumine"
- (9) "Võimu jagamine"
- (10) "Nõukogude Liidu heakskiit"
- (11) "Väljaastumine"
- (12) "Õiguspärane inkorporeerimine"

3. Balti riikide nõudmised rahvusvaheliste organisatsioonide praktikas

4. Balti riikide nõuded riikide praktikas

(1) Diplomaatilised suhted

(2) Lepingulised suhted

5. Balti riikidele esitatud vastunõuded

(1) Riigi julgeolekusüsteemi valimine

(2) Territoriaalse terviklikkuse kaitsmine

(3) Kodanikkonna kindlaksmääramine

(4) Jurisdiktsioon

II. Balti riikide restitutsiooni- ja kompensatsiooninõuded

1. Territoorium

2. Rahvastik

3. Kohustuslik sõjaväe- ja tööteenistus

4. Vara

5. Võlad

6. Arhiivid

7. Rahaline kompensatsioon kahjude eest

III. "Minevikust jäänud probleemid"

Õiguskirjandust Balti riikide staatuse kohta pärast iseseisvuse taastamist 1991. aastal

1939. aasta Molotovi-Ribbentropi pakti oli Balti riikidele saatuslik mõju. Selle tagajärgedest ei ole praegusajani üle saadud. Seda on selgesti näha kahes probleemses valdkonnas: riiklik järjepidevus ühelt poolt ning restitutsioon ja kompensatsioon teiselt poolt.

I. BALTIMAARDE RIIKLIKU JÄRJEPIDEVUSE NÕUE

Olles taastanud 1991. aastal oma iseseisvuse, väidavad Eesti, Läti ja Leedu end olevat sõjajärelsete Balti riikide õigusjärglased.

1. Baltimaade nõuete alus

Nõuete aluseks on fakt, et need kolm riiki inkorporeeriti 1940. aastal õigusvastasel Nõukogude Liitu. Osa rahvast osutas mitmesuguses vormis vastupanu ning Baltimaade välisesindused jätkasid riigiorganitena tegevust neis riikides, mis nende akrediteerimist ei tühistanud. Selles mõttes jätkasid Balti riigid oma õiguslikku eksistentsi.

Pool sajandit hiljem nõudsid Eesti, Läti ja Leedu, et toimuks *restitutio in integrum*,² ning kuulutasid 1940. aasta NSV Liiduga ühinemise aktid kehtetuks *ex tunc*.³ Nad võeti Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni liikmeks 1991. aastal ning nüüd on nad taas rahvusvahelise kogukonna suveräänsed liikmed. Ent mitte kõik riigid ei tunnusta Baltimaade riikliku järjepidevuse nõuet. Mõned rahvusvahelised organisatsioonid hoiduvad hoolikalt selles küsimuses otsest seisukohta võtmast. Õigusteaduslikus kirjanduses on väljendatud väga erinevaid arvamusi. Mõni autor on kirjeldanud Balti riike 1991. aastani kui "varjusurnuid" (*morts vivants*, *Scheintote*, *мнимо-мертвые*) või "hiberneerunuid" ning üks autor kasutab väljendit *belle au bois dormant*. Vähem drastiliselt või poeetiliselt väljendudes on tegemist probleemiga, kuidas määratleda iseseisvuse taastanud riikide staatust. Selle küsimuse käsitlemisel ei vaadelda üksikute riikide minevikuseisukohti Baltimaade juriidilise staatuse osas aastatel 1940–1990. Lugejal

²Restitutsiooninõuet kuulutas Eesti 1990. a 30. märtsi otsuses, Läti 1990. a 4. mai deklaratsioonis, Leedu 1990. a 11. märtsi seaduses. Inglisekeelsed tõlked: *Revue Baltique*, Vol. 2 (1991), No. 1, pp. 108, 115, 118; Eesti kohta veel: *Restoration of the Independence of the Republic of Estonia. Selection of Legal Texts*, Tallinn, 1991, pp. 22–23; Läti kohta: *Latvijas Zinatnu akadēmija*. 4. maijs. Rīga, 2000, s. 355–357; Leedu kohta: *The Road to Negotiations with the USSR*, Vilnius, 1990, p. 33.

³Vt *Restoration*. . . 1991, pp. 79–81.

soovitame vaadata mõningaid olulisemaid töid selle teema kohta (ära toodud märkuses 4) ning hiljuti ilmunud aastaraamatut *Baltic Yearbook of International Law* (2001).

Käesoleva artikli autor on veendunud, et Balti riikide järjepidevuse nõue on rahvusvahelise õiguse seisukohast põhjendatud.

2. Baltimaade nõude kajastusi õigusteaduses

Paljud õigusteadlased jagavad seisukohta, et tänapäeva Balti riigid jätkavad sõjajärgse Eesti, Läti ja Leedu juriidilist eksistentsi.⁴ Teised autorid modifitseerivad järjepidevuse nõuet või jätavad selle kõrvale. Teemale pöörduti taas tähelepanu pärast seda, kui lagunesid NSVL (1991), Jugoslaavia (1991) ja Tšehhoslovakkia (1992). Need kolm juhtumit said oluliste uurimisprojektide teemaks järgmistes institutsioonides:

— *Centre de Droit International* Pariisis, 1993–1995;

— ÜRO pagulaste ülemkomissar Divonne-les-Bains'is, Prantsusmaa, 1994;

— Euroopa Nõukogu Strasbourg'is, 1994–1998;

— Rahvusvahelise Õiguse Akadeemia Haagis, 1996.

Selles kontekstis käsitlevad autorid sageli ka Balti riikide küsimust.

Järgnevalt esitatakse lühikokkuvõtte Balti riikide järjepidevuse vastaste vaadetest. Ülevaade ei püüa olla ammendav. Viitamise

⁴Krystyna Marek. *Identity and Continuity of States in Public International Law*, Geneva, 1954; 2nd ed., 1968, pp. 369–416 ja *passim*; Boris Meissner. *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*, Köln, 1956; Martin Brakas, "Lithuania's International Status." — *Baltic Review*, No. 37 (1970), pp. 43–59, No. 38 (1971), pp. 8–41; William Hough, "The Annexation of the Baltic States." — *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, Vol. 6 (1985), pp. 303–533; Domas Krivickas, "The Molotov-Ribbentrop Pact of 1939. Legal and Political Consequences." — *Lituanus* (Chicago), Vol. 35 (1989), No. 2, pp. 5–35. Pärast 1991. aastat: Sprudz 1991, Yakemtchouk 1991; Oppenheim 1992; Waitz 1992; Starke 1994; Schweisfurth 1996; Beemelmans 1997; Kwiecien 1997; Vitzthum 1997; Quigley 1998; Grant 1999; Ipsen 1999; Schulze 1999; Mälksoo 2000 jt.

hõlbustamiseks olen andud igale teesile lühikese kirjeldava nime-tuse.

(1) **Fiktiivne järjepidevus** (*Fictitious continuity*). Aja möödumi-ne teeb 51 aastat tagasi katkenud riiklike suhete jätkamise raskeks või isegi võimatuks. Eelkõige kehtib see rahvusvaheliste lepin-gute praktikas. Seega on järjepidevus pigem teooria kui reaalsus. Tegemist on “fiktsiooniga”. Taastatud riike peetakse sõjaeelsete riikide jätkuks, ehkki tegelikult see nii ei ole.⁵

M i n u k o m m e n t a a r . Riigi juriidilist eksistentsi tuleb eristada tegelikust õiguspraktikast. Järjepidevuse nõue osutab riigi olemasolule, jättes kõrvale küsimuse, millal ja kuidas riik oma õigusi teostab.

On selge, et 1991. aastal ei ole olukord samasugune nagu 1940. aastal. Balti riigid peavad kohanema muutunud tingimus-tega. Seda vajadust tunnetatakse eelkõige sellistes valdkondades nagu diplomaatiliste suhete uuendamine, lepingusuhete kohanda-mine ja omandiprobleemide lahendamine.

Seega ei keskenduta järjepidevuse nõude puhul mitte sellele, kas on võimalik “50 aasta õiguselu kustutada”. Küsimus on pigem selles, kas võõrvõimu tagajärjeks oli Balti riikide “lõppemine” (*extinction*). Kui nad on kaotanud oma staatuse rahvusvahelise õiguse subjektina, võidakse järjepidevuse kinnitamiseks kasutada “fiktsiooni” (see on aluseks “suveräänsuse restaureerimise” tee-sile, millest tuleb juttu edaspidi). Kui aga need kolm riiki on püsinud, oleks fiktsioon ülearune ja isegi eksitav. Kompromiss või kolmas tee ei ole võimalikud.

⁵Koskenniemi, Lehto 1992: 197 (*continuation implique une fiction juridique; les Etats baltes ne sont les mêmes*); Ruiz Fabri 1992: 166; Mullerson 1993: 310 (“*restitutio in integrum* on sagedamini juriidiline fiktsioon”) ja lk 483; Lehto 1993: 201, 208; Mullerson 1994: 146; Shaw 1994: 59 (vt ka: Shaw 1997: 678); Dörr 1995: 353–355; Ebenroth 1996: 276; Stern 1996: 668; Beauchesne 1997: 995; Eisemann 1997: 53; Torrecuadrada 1998: 158–159; Visek 1997: 329–330; Mullerson 1998: 16; Eisemann, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 35; Tarja Langström, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 732; Stern 2000: 382.

Riikide iseseisvuse kaitse on üks rahvusvahelise õiguse põhi-funktsioone. Sellepärast ei tunnista rahvusvaheline õigus riigi lõppemist mitte kergel käel. Õigusvastaste anneksioonide puhul eeldab rahvusvaheline õigus, et riigi lõppemine on olnud "kindel ja lõplik". Lõplikkus tähendab seda, et on kustunud viimne lootus ning et iseseisvuse taastamine on täiesti välistatud.

Balti riikide puhul pole niisuguse lõplikkuseni kunagi jõutud. Rahvad ei leppinud olukorraga ning mitmes riigis jätkasid tegevust diplomaatilised esindused. Kuni 1991. aastani "ei olnud toimunud midagi ligikaudseltki lõplikku, mis võinuks täielikult hävitada võimaluse" Balti riike taastada, nagu kirjutas Krystyna Marek 1968. a.⁶ Ajalugu on näidanud, et kunagi ei hävitatud *restitutio in integrum*'i võimalust ning see viiski iseseisvuse taastamiseni.

"Fiktiivse järjepidevuse" teesi põhjendamisel rõhutavad autorid Balti riikide vajadust tugineda pärast 1991. aastat NSV Liidu poolt sõlmitud rahvusvahelistele lepingutele. Kuid see oli vaid erandlik ja ajutine abinõu, mis jättis järjepidevuse põhimõtte puutumata. Balti riigid on olukorraga tegelnud järjekindlalt, kasutamata "fiktsiooni".

(2) **Ainult identsus** (*Identity Only*). Mõned autorid nõustuvad Balti riikide "identsusega" sõjaeelsete riikide suhtes, kuid eitavad nende "järjepidevust".⁷

M i n u k o m m e n t a a r . Tolleaegsed (1940. a) ja praegused (1991. aastast alates) Balti riigid ei ole täiesti identsed. Molotovi-Ribbentropi pakti tagajärjel on neis toimunud territooriaalseid ja demograafilisi muutusi. Territooriumilt on nad identsed Nõukogude Eesti, Nõukogude Läti ja Nõukogude Leeduga, kuid mitte sõjaeelsete riikidega (vt joonealuseid märkusi 69 ja 79).

⁶Marek (vt märkus 4), lk 415.

⁷Torrecaudrada 1998: 134; Konrad Bühler, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 187–326; siin lk 271–273; Tarja Langström, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 730–733, 769–773, 789–791; vrd Mullerson 1994: 146. Küsimuses, kas identsusele pretendeerimisele saab vastu vaielda ja millised oleksid juriidilised tagajärjed rahvusvaheliste lepingute tõttu, vt Zimmermann 2000: 57–60.

(3) **Hübriidne järjepidevus** (*Hybrid continuity*). Suurbritannia ja veel paar riiki tunnustasid *de facto* Balti riikide inkorporeerimist Nõukogude Liitu, hoidudes samas selle *de iure* tunnustamisest. Hübriidse järjepidevuse teesi kohaselt ei saa seda Balti riikide praeguse staatuse määramisel ignoreerida. Baltimaade nõue tuleks kvalifitseerida millekski vähemaks kui täielik järjepidevus. Tegemist on kõigest “järjepidevuse sugulasega”, mille tulemuseks on mingisugune “hübriidne” olukord.⁸ Arutledes selle probleemi üle Austria näitel (Balti riike mainimata), on Ian Brownlie soovitanud kasutada mõistet “kvalifitseeritud järjepidevus”.⁹

M i n u k o m m e n t a r . *De facto* tunnustamine on ajutine abinõu. Tunnustav riik arvestab tegelikku olukorda, kuid jätab endale õiguse hiljem tunnustamisest loobuda või otsustada järjepidevuse üle. Seega 1940. a inkorporeerimist *de facto* tunnustanud valitsus võib pärast 1991. a iseseisvuse taastamist tunnustada järjepidevust. Isegi *de iure* tunnustamisest võib loobuda, nagu tegi Austraalia 1975. aastal. Pealegi ei mõjuta ühe riigi poolne tunnustamine tunnustamist teise riigi poolt. Rahvusvahelises õiguses ei ole kohta mingile poolikule järjepidevusele.

(4) **Suveräänsuse restauratsioon** (*Restoration of Sovereignty*). Balti riike võib võrrelda mitme teise riigiga, mis on “surnust ärganud”, nagu näiteks

- Etioopia (kaotas suveräänsuse 1935, taastati 1941),
- Austria (1938–1945),
- Tšehhoslovakkia (1938–1945),
- Poola (1939–1945),
- Albaania (1939–1945).

Need riigid olid vastavalt kas Itaalia või Saksamaa poolt valutatud või annekteeritud. Rahvusvaheline üldsus tunnustas tol ajal iseseisvuse kaotust kas *de facto* või *de iure*. Ent Teise maailmasõja käigus ning pärast Itaalia ja Saksamaa lüüasaamist said need ikestatud riigid oma iseseisvuse tagasi. Selle tõttu oli vaja loobuda algsest tunnustamisest (“tunnustamise tühistamine” —

⁸James Crawford (internetis), tsit. Grant 1999: 138, 140.

⁹Ian Brownlie, *Principles of Public International Law*, 5th ed., Oxford, 1998: 82.

derecognition). Itaalia ja Saksamaa ülemvõimu all olevate ohverriikide staatuse määratlemisel on leidnud pooldamist sõnaihend “näiliselt surnud”.¹⁰ Sellega mõeldakse katkematu juriidilise eksistentsi simulatsiooni, kuni osutub võimalikuks suveräänsuse ennistamine (*reversion to sovereignty*).¹¹

M i n u k o m m e n t a a r. “Restauratsioon” eeldab, et suveräänsus oli enne selle ennistamist kaotatud ning järelikult oli ohverriik lõppenud. Nagu eespool märgitud, on seesugune järeldus vastuolus rahvusvahelise õiguse ühe põhifunktsiooniga — kaitsta riikide iseseisvust.

Kirjeldatud viiest “näiliselt surnud” riigist on 1938. a Austria kõige rohkem paralleele Balti riikide saatusega 1940. aastal.¹² Austria oli nagu Balti riigidki ultimatiivses vormis esitatud jõuähvarduse ohvriks. Mõlemal juhul nõudis võimas naaber valitsuse vahetamist ja endale meelepärase kabineti ametissenimetamist. Jõu ähvardusel täitis Austria selle nõudmise — nii nagu Eesti, Läti ja Leedu valitsuski.

Sellega sarnasused piirduvad. Üks erinevus oli see, et Nõukogude ultimaatumis sisaldus nõudmine lubada täiendavad väeüksused Balti riikide territooriumile, kus juba eksisteerisid Nõukogude sõjaväebaasid (rajati surve all 1939. a). Kriitilise tähtsu-

¹⁰Bothe, Schmidt 1992: 822; Tichy 1992: 128; Fischer, Köck 1994: 74; Ignaz Seidl-Hohenveldern, *Völkerrecht*, 9th ed., Köln, 1997: 254. Arutelu: Dörr 1995: 49; Reinisch, Hafner 1995: 104–106; Fiedler 1997: 233; Maria I. Torres Cazorla, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 663–717; siin lk 673; vrd Mart Siiraja, “The League of Nations, the Baltic States and Recognition of Italy’s Annexation in Ethiopia.” *Summary koguteoses Tundmatu Eesti Vabariik*, Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 1993, lk 128–129.

¹¹Suveräänsuse ennistamise kohta: Charles Alexandrowicz, *International Affairs*, Vol. 45 (1969), pp. 465–480; Giorgio Cansacchi, teoses *Academie de Droit International. Recueil des Cours*, 1970, II, pp. 47–74; James Crawford, *The Creation of States in International Law*, Oxford, 1979: 412–416 (uuesti avaldatud väljaandes *International Law Anthology*. Ed. by Anthony D’Amato, 1994: 193–195); Koskenniemi, Lehto 1992: 197; Fiedler 1997: 232–233.

¹²Ignaz Seidl-Hohenveldern, *Die Überleitung von Herrschaftsverhältnissen am Beispiel Österreichs*, Wien, 1982.

sega on teine erinevus: rahvusvaheline üldsus tunnustas Austria *Anschluss*'i, kuid paljud riigid keeldusid Balti riikide inkorporeerimist õigusparasena aktsepteerimast. Juriidiliselt tähendas see ühelt poolt Austria lõppemist ja teiselt poolt Balti riikide edasi-kestmist. Eesti, Läti ja Leedu jätkasid eksisteerimist rahvusvahelise õiguse subjektidena. Järelikult ei ole võimalik Balti riikide suveräänsuse "restauratsioon". Kolmas erinevus on rahvusvahelise üldsuse *post factum* hinnang toimunud sündmustele. Liitlased kuulutasid Austria inkorporeerimise õigustühiseks Moskvas 1943. aastal. See võrdus "ex post katsega ajalugu parandada".¹³ NSV Liidu osalemine selles liidus takistas Balti riikide annekteerimise analoogilist hukkamõistmist.

(5) **Postliminium.** *Postliminium*'i mõiste tuleneb Rooma õigusest, kus see tähendas sõjavangist vabastatud isiku vangistuseelse staatuse ennistamist. Analoogia põhjal rahvusvahelisele õigusele kohaldatuna tähistab *postliminium* sõjas lüüasaanud riikide suveräänsuse ennistamist. Rahvusvahelise õiguse klassikaliste käsitluste kohaselt tunnustati seesugust ennistamist alistamise korral, mis ei olnud vabatahtlik ning seni, kuni rahvas ei ole sellega leppinud.¹⁴

M i n u k o m m e n t a a r . *Postliminium* on seotud suveräänsuse "restauratsiooni" kontseptsiooniga (tees 4). NSVL ja Balti riigid ei olnud 1940. aastal omavahel sõjas. Balti riigid ei osutanud sõjalist vastupanu, järelikult ei saanud nad "sõjas lüüa". Kuid paljud rahvastikukihid ei aktsepteerinud kunagi Nõukogude võimu. Selles tähenduses võib *postliminium*'i kontseptsioon olla Balti riikide staatuse selgitamisel oluline.

(6) **Enesemääramine** (*Self-determination*). Baltimaade rahvastel on õigus enesemääramisele nagu kõigil rahvastel. Seega on

¹³Hans W. Baade, *Indiana Law Journal*, Vol. 39 (1963/1964), p. 504, märkus 30.

¹⁴[Hermanis Albats], *Starptautiskas publiskas tiesibas* ["Rahvusvaheline avalik õigus"], Rīga, 1940: 273 (mimeografeeritud); Marek (märkus 4), lk 581; Alexandrowicz (märkus 11), lk 476–477; Can-sacchi (märkus 11), lk 49; Crawford (märkus 11), lk 413; Rudrakumaran 1992: 55–56.

nende iseseisvuspüüdlus õigustatud. Selle nõudmise aluseks said 1991. aastal Balti riikides korraldatud rahvahääletused.¹⁵

M i n u k o m m e n t a a r . Loomulikult on Baltimaade rahvastel õigus enesemääramisele. Kuid nad teostasid oma enesemääramisõigust 1918. aastal, lüües lahku revolutsioonilisest Venemaast. Eesti, Läti ja Leedu 1920. aasta rahulepingutes Venemaaga tunnustatakse otsesõnu nende “vaba enesemääramise” õigust.¹⁶ Nõukoguliku ajalootõlgenduse kohaselt saavutasid Baltimaade rahvad tõelise enesemääramise alles 1940. aastal, kui nad ühinesid NSV Liiduga.¹⁷ Võib tunduda loomulik eeldada, et 1991. aastal püüdisid Baltimaade rahvad enesemääramisele, kuid rahvusvahelise õiguse vaatepunktist ei ole seesugune seisukoht veenev. See võrduks tunnistamisega, et rahvastel on õigus teostada enesemääramisõigust korduvalt. Balti riikide puhul tähendaks see, et sama rahvas esitab oma nõudmised sama territooriumi suhtes kolmandat korda ühe sajandi jooksul.

Kui sellist käitumist tunnustada, tuleks järeldada, et iga järgnev enesemääramisõiguse kasutamine tühistab eelneva. See aga ei vasta enesemääramise kontseptsioonile ning oleks rahvusvahelise õigusega vastuolus. Enesemääramist peetakse alatiseks ja katke-

¹⁵Himmer 1992: 277–281; Kherad 1992: 854–857; Turp 1993: 86–87; vrd Rein Mullerson, pühendusteoses *Essays in Honour of Wang Teyea*, Dordrecht, 1994: 567–585; siin lk 581; Dörr 1995: 78; Cassese 1996: 262–264, kes korrektselt rõhutab, et 1991. aastal hoidusid Balti riigid enesemääramisõigust kasutamast.

¹⁶1920. a rahuleping Eestiga, art. 2; Lätiga, art. 2; Leeduga, art. 1. Inglisekeelsed tõlked: *League of Nations Treaty Series* (LNTS), Vol. 11, p. 29; Vol. 2, p. 195; Vol. 3, p. 30; *U.S. Congress. Baltic States Investigation. First Interim Report* [Kersten Committee], Washington D.C., 1954, pp. 473–481, 490–499, 510–519.

¹⁷Vjatšeslav Molotov, NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimees ja välisasjade rahvakomissar NSV Liidu Ülemnõukogus 1. augustil 1940. Teksti vt *Известия*, 2. august 1940; ingliskeelsed tõlked: *Soviet Documents on Foreign Policy*, Vol. 3, New York, 1953, p. 462; *U.S. Congress. Third Interim Report* [Kersten Committee] (märkus 16), pp. 415–416; kordustrükk 1972. Kasutamata terminit “enesemääramine”, vastandas Molotov “rahva tahet mitte esindavale” Balti riikide “valitsevale kodanlikule klikile” värskest valitud ülemnõukogud, kes “ühehäälselt pooldasid Nõukogude võimu kehtestamist”.

matuks õiguseks. Seda ei saa sama subjekti poolt sama objekti suhtes korduvalt teostada. Rahvad, kes rajasid oma iseseisvuse enne seda, kui enesemääramine sai 1960. aastatel rahvusvahelise õiguse alusel "õiguseks", ei pea oma enesemääramisõigust uuesti teostama ega tohigi seda teha.

(7) **Tegelik kontroll** (*Effective Control*). Nõukogude Liidul oli tegelik kontroll Balti riikides 51 aasta jooksul alates 1940. aastast, välja arvatud aastad 1941–1944. Järelikult omandas Nõukogude kontroll "normatiivse jõu", ehkki muutus oli toimunud õigusvastaselt. See tähendab, et 1940. a inkorporatsioon ja järgnev Nõukogude võim hävitasid järjepidevuse. Selle teooria pooldajad on otsesõnu või kaudselt seisukohal, et Balti riigid "astusid välja" Nõukogude Liidust (vt tees 11).¹⁸

M i n u k o m m e n t a a r . Kirjeldatud tees on vastuolus üldise rahvusvahelise õiguse reegluga *ex iniuria ius non oritur*. Faktisel tasandil jääb ebaselgeks, millal ja millise ajahetke faktid pärast 1940. aastat oleks võinud olla aluseks õiguse tekkimisele (*ex factis ius oritur*). Mõeldavad on mitu alternatiivi: Teise maailmasõja lõpp (1945), Stalini surm (1953), relvastatud vastupanu lõppemine (1955. a paiku) ja vastupanu muutumine rahumeelseks,¹⁹ "sõbralike suhete" deklaratsioonide (vastu võetud ÜRO poolt 1970) või Helsingi lõppakti (1975) mõju. Ükski neist võimalustest pole veenev. Rahvusvahelise õiguse alusel sobiks kriteeriumiks rahva ja välismaailma leppimine olukorraga, kuid faktidest ei saa sellist leppimist järeldada.

(8) **Aja möödumine** (*Passage of Time*). 1940. a anneksioon oli vastuolus rahvusvahelise õigusega, kuid Balti riikide sõjaeelsest eksistentsist kaks korda pikema ajavahemiku möödudes muutus see seaduslikuks. Sellel seisukohal on kaks Poola autorit.²⁰

¹⁸Ruiz Fabri 1992: 166; Ebenroth, Grashoff 1993: 5; Grashoff 1995: 183–184; Reinisch, Hafner 1995: 107; Ebenroth, Reiner, Boizel 1996: 34–35.

¹⁹Vt *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius, 1999. 272 pp.

²⁰Lech Antonowicz 1993: 14–15; Czaplinski 1993: 387; samuti Saxer 1992: 690; Tichy 1992: 128; vrd Crawford (märkus 11), lk 419.

M i n u k o m m e n t a a r. See tees võrdub argumendiga, et Nõukogude Liidu õigus Balti riikidele tekkis igamise teel. Kui see nii oleks, tähendaks see seda, et suveräänsete õiguste tegelik teostamine teatava aja jooksul legitimeerib õigusvastasusest lähtunud õiguse. Seega omandataks õigus igamisvalduse teel. Arvestades sisemist vastupanu ja välist hukkamõistu ei ole 51 aastat piisavalt pikk aeg loomaks üldist veendumust, et võõrriigi valitsemine oleks toimunud "segamatult".²¹ Segamatu võõrvalitsus on riigi lõppemise eeltingimus.

Poola juhtum on selle näiteks, et aja möödumine ei katkesta järjepidevust. Kui Poola sai 1918. a võõrvõimudest sõltumatuks, deklareeris Poola ülemkohus järjepidevust viimase jagamise eelse Poolaga 1795. aastal,²² s.o 123 aastat varem.

(9) **Võimu jagamine** (*Power Sharing*). "Baltlased jagasid Nõukogude impeeriumis võimu," väidab Ulrich Fastenrath. Ei saa ignoreerida nende osalust. See on erinev koloniaalvõimu all oleva rahva staatusest, kellel ei lasta osaleda valitsuse tegevuses. Balti riigid on N. Liidus toimunu eest "kaasvastutavad". 1991. a nad katkestasid selle sideme "väljaastumise" teel (*secession*). Teisalt möönab autor, et seesugune järelalus ei muuda alusetuks Balti riikide nõudeid neile 1940. a seisuga kuulunud vara tagastamise ning 1940. a katkenud lepingusuhete jätkamise kohta.²³

M i n u k o m m e n t a a r. Kirjeldatud tees kasutab poliitikateaduse kategoriaid ning sel puudub alus rahvusvahelises õiguses. Võimu jagamise kontseptsioon tähendaks, et kollabo-

²¹Marek (märkus 4): 415–416, 577 koos viidetega; Robert Y. Jennings, *The Acquisition of Territory*, Manchester, 1963: 21–22.

²²Identsust deklareeris Poola ülemkohus 1919. ja 1922. aastal: *Annual Digest of Public International Law Cases*, Vol. 1, London, 1932, Cases Nr. 16–18, pp. 33–38; Rankin, *Legal Problems of Poland after 1918, Transactions of the Grotius Society*, Vol. 26 (1941), pp. 1–34; Alexandrowicz (märkus 11): 476–477; Cansacchi (märkus 11): 73; Crawford (märkus 11): 408; Alexander Uschakow, "Die Wiederherstellung Polens..." — *Ostmitteleuropa*, Stuttgart, 1981, S. 448–466; Rudrakumar 1992: 54. Poola teise vabariigi (1918–1939) ja kolmanda vabariigi (sõja- ja sõjajärgne aeg) järjepidevuse kohta vt Poola Senati (parlamendi ülemkoja) seaduseelnõud nr 59S (1998).

²³Fastenrath 1996: 16.

ratsioon võiks riikliku järjepidevuse lõpetada. Siis aga kerkiks küsimus, kuidas mõõta kollaboratsiooni ja kuidas eristada kollaboratsiooni eri astmeid. Sellest nähtub, et võimu jagamise tees on rahvusvahelise õiguse kontseptsioonina kõlbmatu. Õiguslikult oleks asjakohane rahva ja välismaailma leppimine olukorraga (vt *supra* tees 7).

(10) **Nõukogude Liidu heakskiit** (*Soviet Consent*). Balti riikide naasmise rahvusvahelisele areenile tagas heakskiit N. Liidu poolt, mida väljendati tunnustamise vormis 6. septembril 1991. Heakskiidu üle pidasid Balti riigid ja NSVL läbirääkimisi. Järelikult "vabastati" Balti riigid N. Liidust täpselt samamoodi nagu ülejäänud 11 endist liiduvabariiki. Ehkki 1940. a anneksioon oli õigusvastane, ei olnud see seotud iseseisvuse saavutamisega 1991. aastal. N. Liidu tunnustus muutis "eraldumise" (*separation*) "väljaastumiseks" (*secession*).²⁴

M i n u k o m m e n t a a r . Kirjeldatud tees ei ole faktiliselt korrektne. NSVLi tunnustuse üle ei "peetud läbirääkimisi". Moskva võimukeskus kuulutas Balti riikide 1990. a iseseisvusdeklaratsioonid kehtetuks.²⁵ Nõukogude Liit nõudis, et iga liidust välja astuda sooviv riik peaks järgima sellekohast föderaalset seadust, mis võeti vastu 1990. a, kuid Balti riigid keeldusid väljaastumisest Nõukogude Liidu ettenähtud tingimustel ja deklareerisid iseseisvuse taastamist, taotlemata selleks liiduvõimude eelnevat heakskiitu. Otsustava tähtsusega nende iseseisvuspüüu edukusele oli Eesti, Läti ja Leedu tunnustamine Vene Föderatsiooni poolt 24. augustil 1991, s.o kaks nädalat enne tunnustamist NSVL poolt. Sel ajal oli Nõukogude Liit juba lagunemise äärel ning ta lakkas eksisteerimast kolm kuud hiljem, 21. detsembril 1991.

²⁴Saxer 1992: 639, 690; Weyer 1992: 169 (*Verfügungsvertrag*); Grashoff 1995: 184; Duursma 1996: 99; Grant 1998: 204–206; Grant 1999: 149–150.

²⁵Nõukogude aktid, millega tunnustati kehtetuks Eesti deklaratsioonid: *Ведомости СССР*, 1990, nr. 21, art. 370; 1988. a suveräänsusdeklaratsiooni kohta: *ibid.*, 1988, nr. 48, art. 720. Läti kohta: *ibid.*, 1990, nr. 21, art. 369. Leedu kohta: *ibid.*, nr. 12, art. 194; vt ka *ibid.*, nr. 14, art. 244, 245.

Juriidiliselt ei ole tunnustamine järjepidevuse eeltingimus, ent see on toetav tegur. Balti riikide puhul oli oluline asjaolu, et Molotovi-Ribbentropi pakt on tunnustatud kehtetuks *ab initio*. See rahvasaadikute kongressi poolt Moskvast 24. detsembril 1989 vastu võetud otsus sai iseseisvuse taastamise nõude õiguslikuks ja poliitiliseks aluseks. Nimetatud otsusele eelnes Saksa valitsuse analoogiline otsus 1989. a septembris.²⁶

(11) **Väljaastumine** (*Secession*). Väljaastumist peavad N. Liidust eraldumise aluseks need, kes leiavad, et Balti riigid olid juriidiliselt N. Liidu osa — sel juhul oleksid Balti riigid NSVLi õigusjärglaste seas. “Väljaastumine” oleks õige termin ka nende teadlaste jaoks, kes pooldavad teese 6–10. Mõnikord kasutavad autorid terminit “väljaastumine”, eeldades vaid seda, et Nõukogude Liidu suveräänsus laienes Balti riikidele. Teised viitavad Balti riikidele kui “uutele” iseseisvatele riikidele, pooldamata siiski ühtegi eespool esitatud teesi.²⁷

M i n u k o m m e n t a a r . Balti riikide eraldumine ei toimunud siseriikliku (Nõukogude) õiguse kohaselt, kuid seda võiks pidada “väljaastumiseks” rahvusvahelise õiguse mõistes, eeldades, et Balti riigid muutusid juriidiliselt N. Liidu osaks kas

²⁶1989. a 24. detsembril resolutsioon, *Ведомости СССР*, 1989, nr. 29, art. 579; ingliskeelne tõlge: *Current Digest of the Soviet Press*, Vol. 42 (1990), No. 10, p. 17. Saksamaa föderaalvalitsuse 1989. a 1. septembri deklaratsioon, *Presse- und Informationsamt der Bundesregierung*, Bulletin 1989, Nr. 84, S. 735; uuesti avaldatud: *Acta Baltica*, Vol. 27 (1990), pp. 34–35.

²⁷Ebenroth, Wilken 1991: 890; George Ginsburgs, *Soviet and East European Law*, Vol. 2, No. 9 (1991), pp. 9–10; *idem*, *Review of Central and East European Law*, Vol. 18 (1992), pp. 1–55, Vol. 19 (1993), pp. 233–266; siin vt lk 235–248; Buchanan 1992: 353; Saxer 1992: 639, 689–690; Eastwood 1993: 320–321, 334, 349; Ebenroth, Grashoff 1993: 5 (“korrappoliitilistel põhjustel”); Homann 1993: 99; tõenäoliselt ka Vagts 1993: 260 (“paadunud natsionalistid” väidavad [---]”) Beato 1994: 550; Nguyen 1994: 502; Hannemann 1995: 485, 505–507, 524; Tappe 1995: 261–272; Visek 1997: 329; Franckx, Pauwels 1998: 63–64; Barrington 1999: 159, 161 (ent lehekülgedel 190, 198 “taastatud”). “Väljaastumise” vastaseid argumente arendab Cassese 1996: 262–263.

1940. aastal või hiljem. Eespool olen esitanud põhjused, miks see nii ei ole.

(12) **Õiguspärane inkorporeerimine** (*Legal Incorporation*). NSVL ja praegune Venemaa väidavad, et Balti riigid lakkasid olemast rahvusvahelise õiguse subjektid sel päeval 1940. aastal, mil nad N. Liitu vastu võeti. Mõned teadlased jagavad seda seisukohta. N. Liitu vastuvõtmine otsustati kolm nädalat varem valitud Balti riikide parlamentide palve alusel. Tõsi küll, N. Liit avaldas kolme Balti riigi valitsustele survet, kuid jõuga ähvardamine ei olnud tol ajal rahvusvahelise õiguse järgi keelatud. Seega on anneksioonid seaduslikud ning nende tulemusel lakkasid kolm Balti riiki eksisteerimast. Tänapäeva Balti riigid on “uued” riigid, mis astusid N. Liidust välja 1991. aastal.²⁸

M i n u k o m m e n t a a r . 1940. aastal esitati N. Liitu astumise palved põhiseadusi rikkudes. Pealegi ei vastanud need Eesti, Läti ja Leedu rahva vabalt väljendatud tahtele. Sellest küsimusest on palju kirjutatud ning ma ei kommenteeri seda siin. Piisab viitamisest ühele kõnekale, kuid peaaegu unustatud Nõukogude dokumendile. Märtsis 1939 protesteeris NSV Liit Böömimaa Saksamaaga liitmise vastu järgmiste sõnadega: “On raske uskuda, et mõni rahvas võiks vabatahtlikult nõustuda oma iseseisvuse hävitamisega ja enda liitmisega teise riigi külge. . .”²⁹

Tahaksin kommenteerida vaid juriidiliselt olulist küsimust “jõuga ähvardamisest”. Ei ole üldse selgelt kindlaks tehtud, et jõuga ähvardamine oleks tol ajal rahvusvahelise õiguse alusel olnud lubatav, nagu autorid väidavad. Pigem võib veenvaid argumente leida vastupidise seisukoha kinnituseks — et seesugune ähvardus kujutas endast õigusvastast interventsiooni.³⁰

²⁸Dögg 1995: 49, 350–353; Chernichenko 1998: 19–24, 36–38, 40; Chernichenko 1999, Vol. 2: 72–79, 107.

²⁹N. Liidu noot 1939. a 18. märtsil Saksamaa valitsusele. Tekst: *Известия*, 20. III 1939, uuesti avaldatud: *Документы внешней политики 1939 года*, Москва, 1992, стр. 202–204; siin lk 203.

³⁰Quincy Wright, “The Munich Settlement and International Law.” — *American Journal of International Law*, Vol. 33 (1939), pp. 12–31; siin lk 23.

Nõukogude jõuähvardused on dokumenteeritud 1940. a Eestile, Lätile ja Leedule esitatud ultimaatumites.³¹ N. Liit nõudis neis kolmes riigis valitsuse vahetamist ja Nõukogude väeüksuste riikidesse lubamist (lisaks juba Nõukogude sõjaväebaasides paiknevatele üksustele). 1938. a Saksamaa poolt Austriale esitatud ultimaatum on Nürnbergi sõjatribunal liigitanud tegude hulka, mis tuleb kvalifitseerida “kuriteona rahu vastu” 1945. a Londoni harta tähenduses. 1948. a “ministeeriumide süüasjas” (*Wilhelmstrasse Trial*) langetatud otsuses nimetas tribunal kõnealust ultimaatumit “pettuse, ähvarduse ja sunni kampaaniaks”, mis eelnes Saksamaa invasioonile Austriasse — tegu, mida on kirjeldatud kui “vaenulikku ja agressiivset”. Nürnbergi tribunali otsuse aluseks oli ultimaatumi esitamise aegne üldtunnustatud rahvusvaheline õigus. Kõnekas on samuti tribunali vastus kohtualuste argumendile: *Tu quoque* (“ka sina”). Kaitse viitas 1939. a Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollidele, mis andsid N. Liidule “vabad käed väikeste Balti riikide allaneelamiseks”. Oma otsuses deklareeris tribunal: “Kui me ka eeldaksime *arguendo*, et Venemaa [---] süü [oli] sama suur kui Kolmanda Riigi oma, ei oleks see juriidiliselt argument kohtualuste kaitseks [---]”³²

Õigusteaduses on üldiselt omaks võetud, et “olukorras, kus jõu kasutamisele pole mingit õigustust, on sellega ähvardamine

³¹Ultimaatumite tekstid: Eestile ja Lätile vt *Известия*, 17. VI 1940; ingliskeelsed tõlked: *Latvian-Russian Relations. Documents*, Washington D.C., 1944, uuesti avaldatud 1978, pp. 202–203; *Nazi-Soviet Conspiracy and the Baltic States*. Compiled by August Rei, London, 1948, pp. 46–48; *Soviet Documents on Foreign Policy*, Vol. 3, London, 1953, pp. 455–456; *U.S. Congress. First Interim Report* (märkus 16), pp. 537–538; *Third Interim Report* (märkus 17), pp. 434–435; *Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940*, Riga, 1995, pp. 204–206; Leedule vt *Известия*, 15. VI 1940; inglise keeles: *Soviet Documents on Foreign Policy*, Vol. 3, London, 1953, pp. 453–455; *U.S. Congress. Third Interim Report* (märkus 17), pp. 332–333; *The USSR-German Aggression Against Lithuania*, ed. by Bronis J. Kaslas, New York, 1973, pp. 187–190; *Lithuania in 1939–1940*, Vilnius, 1976, pp. 84–86.

³²*Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law, No. 10*, Nuremberg, 1949, Vol. 14, pp. 332, 328, 330, 387; vt ka mimeografeeritud protokolle, lk 27633–27634 (kohtuasi XI).

õigusvastane”.³³ Rahvusvahelise Õiguse Assotsiatsiooni “Budapesti artiklite” (1934) kohaselt on “riik, mis ähvardab kasutada relvajõude, süüdi selles, et ta rikub” 1928. a Briandi-Kelloggi pakti (artikkel 4).³⁴ Kuni 1940. aastani loeti jõuga ähvardamist üldiselt “interventsiooniks”, mis oli põhimõtteliselt õigusvastane.³⁵

Kui jõuga ähvardamine ei olnuks 1930. aastatel “üldise” rahvusvahelise õiguse kohaselt õigusvastane (nagu see on keelatud tänapäeval), saanuks seda keelata rahvusvahelise lepingu alusel. Sellega ongi vaadeldaval juhul tegemist. 1932. a NSVL ja Ees-

³³Ian Brownlie, *International Law and the Use of Force by States*, Oxford, 1963, uuesti avaldatud 1991, pp. 364, 431.

³⁴*International Law Association. Report of the 38th Conference held at Budapest, 1934*, Budapest, 1935, p. 49; avaldatud ka eraldi: *International Law Association. Briand-Kellogg Pact of Paris (1928), Articles of Interpretation*, London, 1934, p. 45.

³⁵Vt muude allikate hulgas: Liszt, Grabar, *Международное право*, Riga, 1923, стр. 84–89, 241, 372–377; William Hall, *Treatise on International Law*, 8th ed., Oxford, 1924, pp. 337–350; Jevgeni A. Korovin, *Современное международное право*, Moskva, 1926, стр. 47–52; siin lk 48–49, vt ka lk 158; Ellery Stowell, *International Law*, New York, 1931, pp. 72–73; Alexander Hold-Ferneck, *Lehrbuch des Völkerrechts*, 2. Teil, Leipzig, 1932, S. 150–151, 215; Antonio de Bustamante, *Derecho internacional publico*, Tomo 1, Habana, 1933, p. 256–267; Jevgeni Pašukanis, *Очерки по международному праву*, Moskva, 1935, стр. 103–114 (Balti riikide kohta vt lk 111); Alfred von Verdross [Vienna], *Völkerrecht*, Berlin, 1937, S. 88, 215; 1940. aasta eelsele kirjandusele viitavad kirjutised: Georges Scelle, *Manuel elementaire de droit international public*, Paris, 1943, p. 488–489, 558–559, 609–613; Charles Fenwick, “Intervention.” — *American Journal of International Law*, Vol. 39 (1945), pp. 645–663; siin lk 646; Charles Hyde, *International Law*, Vol. 2, 2nd ed., Boston, 1947, p. 1380; Green H. Hackworth, *Digest of International Law*, Vol. 7, Washington, 1943, pp. 678–679; Oppenheim-Lauterpacht, *International Law*, 7th ed., London, Vol. 1, 1948, pp. 272–276; 6th ed., Vol. 2, 1944, p. 124; Vladimir Grabar, *Материалы к истории литературы международного права в России*, Moskva, 1958, стр. 398–400; Bengt Broms, *Academie de Droit International, Recueil des Cours*, Vol. 154 I (1977), p. 209–399; siin lk 306–307; Brownlie 1963 (märkus 33): 88, 107–108, 211–212.

ti vahel sõlmitud mittekallaletungi lepingus³⁶ sisaldus järgmine kohustus:

Mõlemad Kõrged Lepinguosalised [---] kohustuvad hoiduma igast kallaletungi aktist üksteise vastu ja igasugustest vägivaldsetest tegudest [всякие насильственные действия], mis on sihitud teise Lepinguosalise territooriumi terviklikkuse ja puutumatus või tema poliitilise iseseisvuse vastu [---] (artikkel 1).

Analoogilises Lätiga sõlmitud lepingus kasutati samasugust sõnastust: [---] hoiduda igast kallaletungi aktist [---] samuti igasugustest vägivaldsetest tegudest [всякие насильственные действия], mis on sihitud teise Lepinguosalise territooriumi terviklikkuse ja puutumatus või tema poliitilise iseseisvuse vastu [---] (artikkel 1).³⁷ Kuus aastat varem (1926) Leeduga sõlmitud mittekallaletungileping nägi ette kohustuse hoiduda igast kallaletungi aktist [какие бы то ни было агрессивные действия] teise Lepinguosalise vastu (artikkel 3).³⁸

Termineid “vägivaldsed teod” ja “kallaletungi aktid” neis lepingutes ei defineerita. Need võivad tähendada sõjalist vägivalda või poliitilist vägivaldaakti või mõlemat.

Stanislav Tšernitšenko usub, et NSVL kasutas Balti riike inkorporeerides vägivaldseid vahendeid. Ta kirjutab, et Balti riikide soov N. Liitu astuda oli “tingitud sõjalisest ähvardusest [ja välisest survest, s.o [saadud] vägivaldsel teel [на насильственным путем]”.³⁹ Teise seisukoha järgi on inkorporeerimine oma laadilt “vägivaldne”, kui see on ähvarduse tulemus ja kui vastupanu on lootusetu. Seda on rõhutatud N. Liidu protestinoodis Bõömimaa vallutamise vastu 1939. aastal.⁴⁰

³⁶LNTS (märkus 16), Vol. 131 (1932–1933), No. 3020, pp. 299–307; ingliskeelne tõlge veel: *U.S. Congress. First Interim Report* (märkus 16): 528–529.

³⁷LNTS, Vol. 148 (1934), No. 3408, pp. 114–127; ingliskeelne tõlge veel: *U.S. Congress. First Interim Report* (märkus 16): 499–501.

³⁸LNTS, Vol. 60 (1927), No. 1410, pp. 146–159; ingliskeelne tõlge veel: *U.S. Congress. First Interim Report* (märkus 16): 481–486; Kaslas (märkus 31): 89–91.

³⁹Chernichenko 1998: 21; Chernichenko 1999, Vol. 2: 76.

⁴⁰Märkus 29.

Seda järel dust toetavad 1932. aastal N. Liidu ning Eesti ja Läti vahel sõlmitud lepitusprotseduuri konventsioonid,⁴¹ mis “moodustavad lahutamatu osa” 1932. a mittekallaletungilepingutest. Lätiga sõlmitud lepituskonventsioonis lepivad pooled kokku “hoituda mis tahes meetmest, millel võiks olla ebasoodne mõju mingi küsimuse arutamisele lepituskomisjonis” (art. 7). Samasugused kohustused võtsid endale N. Liit ja Eesti.⁴² Sellest nähtub, et mittekallaletungilepingud ei pidanud õigusvastaseks mitte üksnes sõjalist, vaid ka poliitilist vägivalda.

Vägivallamõiste tõlgendamisel tuleb arvestada ka pakti ennast, mida Nõukogude ultimaatumid väidetavalt pidid tagama.⁴³ Artiklis 5 (või vastavalt artiklis 7) on sätestatud, et pakti elluviimine *ei tohi mingil määral riivata Lepinguosaliste suveräänõigusi*. See tähendab, et N. Liidu käitumine oli kehtiva rahvusvahelise lepingu järgi õigusvastane. Autorid, kes väidavad “jõuga ähvardamise” lubatavust tol ajal, tunduvad olevat pööranud liiga vähe tähelepanu kohustustele, mis N. Liit oli endale võtnud kahepoolsetes lepingutes Balti riikidega.

Ja lõpuks tuleb N. Liidu käitumist vaadelda 1939. a Molotovi-Ribbentropi pakti taustal, mis määras Balti riigid N. Liidu

⁴¹Eesti: Conciliation Convention of 1932, Art. 8, LNTS (märkus 16), No. 3021; ingliskeelne tõlge veel: *U.S. Congress. First Interim Report* (märkus 16): 530–531. Läti: Conciliation Convention of 1932, Art. 7, LNTS, No. 3409; ingliskeelne tõlge veel: *U.S. Congress. First Interim Report* (märkus 16): 502–504.

⁴²NSVL ja Leedu vaheline 1926. aasta mittekallaletungileping nägi ette “lepituskomisjone” (artikkel 5), kuid ei reguleerinud lepitusprotseduuri.

⁴³1939. a vastastikuse abistamise paktid, mis NSVL sõlmis Eesti-ga: *Известия*, 29. IX 1939; Lätiga: *Известия*, 6. X 1939; Leeduga: *Известия*, 11. X 1939; kõik kolm pakti on uuesti avaldatud väljaandes: *Документы внешней политики 1939 года*, 22. köide, 2. osa, Moskva, 1992, стр. 138–141, 161–164, 173–176; Eestiga sõlmitud pakti ingliskeelne tõlge: *U.S. Congress. First Interim Report* (märkus 16): 532–533, Läti ja Leeduga sõlmitud paktid: *ibid.*, pp. 488–489, 506–507 (ilma salaprotokollideta); Läti kohta veel: *Latvian-Russian Relations* (märkus 31): 198–199; Leedu kohta vrd märkus 70.

“huvisfääri”.⁴⁴ Pakti salaprotokollidest nähtuvad NSVL ja Saksamaa agressiivsed kavatsused. N. Liidu 1940. a ultimaatumid ja nendele järgnenud tegevus olid vahendiks, et saada Balti riigid NSVL võimu alla. 1939. a pakti ja paktile järgnenud aasta jooksul Balti riikide Nõukogude Liitu inkorporeerimise vaheline põhjuslik seos on dokumenteeritud Saksa arhiivimaterjalides, mis on pärast 1945. aastat muutunud kättesaadavaks.⁴⁵ Nõukogude Liit on mõistnud hukka Nõukogude poliitika Balti riikide suhtes kui kehtivate lepingute rikkumise ning kui Eesti, Läti ja Leedu suveräänsuse ja sõltumatuse rikkumise. Saksmataa Liitvabariik on iseloomustanud salaprotokolle kui häbiväärset rünnet rahvusvahelise õiguse vastu. Saksmataa deklareeris, et need lepped ei saa kuidagi õigustada Saksmataa ja N. Liidu poolt hiljem toime pandud rahvusvahelise õiguse rikkumisi.⁴⁶

Lühidalt — Nõukogude Liidu “jõuähvardus” rikkus N. Liidu sõlmitud mittekallaletungilepinguid ja järelikult muutis kehtetuks NSVL õigused Balti riikide suhtes. Õigusvastane inkorporeerimine leidis vastupanu oma riigis ja hukkamõistu välismaal. See välistas ohverriikide lõppemise.

Seadusliku annekteerimise väidet on õigusteaduslikus kirjanduses iseloomustatud kui “kõrvalseisja” seisukohta.⁴⁷

3. Balti riikide nõudmised rahvusvaheliste organisatsioonide praktikas

Teine valdkond, kus võib näha Molotovi-Ribbentropi pakti tagajärge, on rahvusvaheliste organisatsioonide suhtumine. Pärast Eesti, Läti ja Leedu vastuvõtmist Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni 1991. aastal viitas ÜRO Julgeolekunõukogu eesistuja oma lühikeses avalduses asjaolule, et Balti riigid “taastasid” oma ise-

⁴⁴Marek (märkus 4): 431–432; Gilbert Gornig, “Der Hitler-Stalin-Pakt.” — *Recht in Ost und West*, 1989, Nr. 7, S. 395–407; *idem*, *Der Hitler-Stalin-Pakt*, Frankfurt/M., 1990, XII. 184 S.

⁴⁵Ditrihs A. Lebers [Loeber], *Temida*, 1990, nr. 2, s. 8–9.

⁴⁶Märkus 26.

⁴⁷Schweisfurth 1996: 170; Ipsen 1999: 60.

seisvuse.⁴⁸ Teiselt poolt hoidus ÜRO peasekretär Javier Pérez de Cuellar viitamast iseseisvuse taastamisele. Uute liikmete lipuheiskamistseremoonial leidis ta, et see sündmus “sümboliseerib Eesti, Läti ja Leedu rahva enesemääramist”.⁴⁹ Selgelt ebakorrektnene oli Balti riikide staatuse kirjeldus värskest ametisse nimetatud ÜRO peasekretäri Boutros Boutros-Ghali poolt. Oma aastaettekandes väitis ta: “NSV Liidu liiduvabariigid — [---] Eesti, [---] Läti, Leedu [---] taganesid 1922. aasta NSV Liidu moodustamise lepingust ja kuulutasid end 1991. aastal iseseisvaks”.⁵⁰ Finantsvaldkonnas kohtles ÜRO nimetatud kolme riiki esimestel aastatel kui NSV Liidust eraldunud riike. Nende liikmemaks määrati algukses kindlaks NSV Liidu (ja mitte Balti riikide) esitatud andmete põhjal.⁵¹ Balti riikide esitatud vastuväidete tulemusel on nüüd jõutud vastuvõetavama korralduseni.

Samasuguse hoiaku võttis Rahvusvaheline Tööorganisatsioon (ILO). Ehkki nad olid kuulunud sellesse organisatsiooni alates 1921. aastast, oli Eestil, Lätil ja Leedul raske tõestada *qualité de continuateur, et de reconstituer rétroactivement*. Balti riigid otsustasid taotleda “liikmeksastumist” (selle asemel et liikmelisust taastada), kuid Leedu deklareeris, et tema taotlus “ei mõjuta mingil viisil õiguslikke tagajärgi, mis tulenevad Leedu Vabariigi [algsest] kuulumisest” kõnealusesse organisatsiooni.⁵²

ÜRO süsteemi kuuluvate spetsialiseeritud asutuste hoiak on varieerunud järjepidevuse tunnustamisest selle ignoreerimiseni.⁵³ Euroopa regionaalorganisatsioonid, nagu Euroopa Nõukogu ja

⁴⁸“Läti [---] iseseisvus [---] taastati rahumeelselt [---]”: *UN Security Council. Official Records*, 46th year, 1991, UN Doc. S/INF/47, p. 49; vrd Ziemele 1998: 180, 183.

⁴⁹17. septembril 1991, UN Doc. SG/SM/4619, HG/516, tsit. Himmer 1992: 284.

⁵⁰*Yearbook of the United Nations 1991*, Vol. 45, p. 213, col. 1.

⁵¹Ziemele 1998c, pp. 181–182; Ziemele 1998b: 255.

⁵²Dörr 1995: 164–165; Fastenrath 1996: 15; Schweisfurth 1996: 116, 122; Stern 1996, teoses *Report...* 1998: 625–626; Ziemele, *State Continuity*, 1998, pp. 181–184; *Dokumentõ...* 1999: 206; Konrad Bühler, teoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 273; Bühler 2001.

⁵³Viited vt Loeber 1999: 69–70.

Euroopa Rekonstruktsiooni- ja Arengupank, on Balti riikide järjepidevuse nõuet toetanud.⁵⁴

4. Balti riikide nõuded riikide praktikas

Enamik riike on ühel seisukohal Balti riikidega nende rahvusvahelise staatuse osas. See võib tulla viisakusest, kuid enamasti on sel juriidilised ja poliitilised põhjused. Samas on ka riike, kes järjepidevust ei tunnusta. See nähtub 1991. aasta tunnustamisdokumentide sõnastusest.⁵⁵ Küsimus on oluline diplomaatilistes ja lepingulistest suhetes ning muudel puhkudel.

(1) Diplomaatilised suhted

Euroopa Liidu riigid aktsepteerivad järjepidevust — teatavate eranditega. Holland⁵⁶ ja Rootsi⁵⁷ on Balti riikide annekteerimist tunnustanud (vastavalt 1941. ja 1942. aastal) ning seetõttu seati diplomaatilised suhted uuesti sisse. Austria tugines oma tunnustuses alguses enesemääramisõigusele (ja mitte iseseisvuse taastamisele), kuid muutis hiljem oma seisukohta.⁵⁸ Euroopa Liitu mittek kuuluv Šveits viitab samuti rahva enesemääramisõigusele, kuid on nõus “uuendama” diplomaatilisi suhteid. Tähelepanuväärne on varem “sotsialismileeri” kuulunud riikide seisukoht — Tšehhoslovakkia (nüüd Tšehhi Vabariik ja Slovakkia), Poola, Rumeenia ja Ungari tunnustavad üksmeelselt järjepidevust. Oma

⁵⁴Euroopa Parlament Strasbourg'is toetas Baltimaade rahvaste püüdlusi juba oma 1960. ja 1983. a resolutsioonis.

⁵⁵Läti kohta: *Dokumentõ...* 1999; Ziemele 1996.

⁵⁶Wim A. Timmermann, *Netherlands International Law Review*, Vol. 32 (1985), pp. 288–294; R. C. Siekmann, “Netherlands State Practice 1990–1991.” — *Netherlands Yearbook of International Law*, Vol. 23 (1992), pp. 297–392; siin lk 299; uuesti avaldatud: *State Practice* 1999, pp. 282–284; vt ka märkus 64.

⁵⁷Karlis Kangeris, “Sweden, the Soviet Union and the Baltic Question 1940–1964.” — *Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century*. Turku, 1998, pp. 188–211.

⁵⁸Tichy 1992: 127; Eisemann 1997: 76.

seisukohta väljendades viitas Rumeenia spetsiaalselt Molotovi-Ribbentropi paktile.

Järjepidevust ei tunnusta eelkõige Venemaa, kuid ilmselt mitte ka seesugused varem sotsialismileeri kuulunud riigid nagu Albaania, Bulgaaria, Kuuba ja Hiina. Geograafiliselt kaugematest riikides ei viita oma tunnustamisavaldustes järjepidevusele Egiptus, India ja Jaapan.

Siit jäävad välja riigid, mis ei ole diplomaatilisi suhteid uuenanud, ja riigid, millel sõjaajal ei olnud Balti riikidega diplomaatilisi suhteid. Jugoslaavia seadis suhted sisse alles 2000. aastal.

Järjepidevuse tunnustamine on seotud ajahetkega, mil Balti riigid oma iseseisvuse 1940. a kaotasid. Hilisemaid muutusi ei tunnustata, kui nii ei ole otsesõnu märgitud.⁵⁹ Balti riikide puhul on hilisemad muutused tõepoolest toimunud. Need puudutavad territoriaalset staatust ja rahvastiku koostist (vt *infra* märkused 66–70).

(2) Lepingulised suhted

Järjepidevuse tunnustamine välistab Balti riikide õigusjärgluse NSV Liidu poolt sõlmitud lepingute suhtes. Balti riigid on uuenanud oma 1940. a kehtinud lepingusuhted, kuid enamik neist lepingutest ei kajasta enam praegust asjade seisut. Sellepärast on Balti riigid ja nende lepingupartnerid vaadanud lepingud ükshaaval läbi ja leppinud kokku, kas need lõpetada või kinnitada. Sageli on nad otsustanud asendada aegunud lepingud uutega. Selle illustreerimiseks mõned näited:

— Läti ja Poola deklareerisid 1994. a, et nendevahelised kahepoolsed lepingud (mis on sõlmitud aastail 1922–1938) jäävad

⁵⁹Šveits taastas diplomaatilised suhted Balti riikidega *dans leurs frontieres actuelles*: 28. VIII 1991 teatis, tekst: *State Practice 1999*, p. 346. Ükski teine riik ei näi olevat sellist reservatsiooni teinud. Vt ka: Lucius Caflisch, *Schweizerische Zeitschrift für internationales und europäisches Recht*, 1993, pp. 669–749; siin lk 710.

kehtima, kuid otsustasid kontrollida, millised neist tuleks lõpetada. See kontrollimine sai 1997. a uue lepingu aluseks.⁶⁰

— Eesti ja Soome leppisid 1992. a kokku kohaldada ajutiselt Soome lahe merepiiride kohta 1965. a Soome ja N. Liidu vahel sõlmitud lepingut. 1996. a asendati ajutine leping alatise lepinguga, mille sisu siiski kattub 1965. a Soome-Nõukogude lepinguga, välja arvatud viimane punkt.⁶¹

Nendest näidetest nähtub, et lepingusuhete katkemisest tingitud probleeme saab lahendada pragmaatiliselt, riivamata seejuures järjepidevuse põhimõtet. Eesti, Läti ja Leedu olemasolevatele lepingutele on pühendatud mitu artiklit lepingutes selliste riikidega nagu Taani,⁶² Soome,⁶³ Holland,⁶⁴ Poola⁶⁵ ja Rootsi⁶⁶. Mitmepoolsed lepingud, milles Balti riigid osalesid enne 1940. aastat, on samuti neile riikidele jätkuvalt siduvad.⁶⁷

Laiemas kontekstis tekitavad probleeme relvastuskontrollilepingud ja 1990. a Euroopa tavarelvajõudude leping (CFE).⁶⁸

5. Balti riikidele esitatud vastunõuded

Balti riikide järjepidevuse nõue tähendab suveräänsuse täieliku taastamist ja selle takistamatut teostamist. Tegelikkuses on

⁶⁰Latvijas Vestnesis, 24. II 1994: 1 ja 16. V 1997: 2.

⁶¹Franckx 1997 ning selles osundatud allikad; *State Practice* 1999: 191; Stern 2000: 262, 264.

⁶²Peter Kyhn, "Aspects of Recognition. Denmark's Relations to the Baltic States 1940–1991." — *Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century*. Turku, 1998, pp. 212–255.

⁶³Koskenniemi, Lehto 1992; Langström, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 772.

⁶⁴R. C. Siekmann (märkus 56): 297–300.

⁶⁵Sfazarz 1996; Langström, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 773.

⁶⁶Kangeris (märkus 57).

⁶⁷Seda kinnitas Läti parlament (Saeima): *Zinotajs*, 1993, Nr. 3/4: 54.

⁶⁸Yakemtchouk 1991 [kordustrükk]: 285; Mullerson 1994: 151; Bojars 1996: 532–533; Eisemann, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 54; Koskenniemi, *ibid.*: 69.

see õigus põrganud raskustele, eriti kui see mõjutab Molotovi-Ribbentropi pakti tagajärgi. See ilmneb riikidevaheliste suhete mõnes valdkonnas.

(1) Riigi julgeolekusüsteemi valimine

Balti riigid on teinud oma valiku: nad tahavad ühineda NATO-ga. Venemaa on selle vastu, väites, et Balti riigid kui endise NSVL liiduvabariigid ei ole vabad seda tegema. NATO laienemine endise Nõukogude Liidu territooriumile ohustaks väidetavalt Venemaa julgeolekut.

(2) Territoriaalse terviklikkuse kaitsmine

Eesti ja Läti jäävad kindlaks oma territoriaalsele terviklikkusele, kuid nende poliitika Vene NFSV poolt 1944. a äravõetud alade osas erineb. Kui Läti nõudmised tuginevad 1920. a Venemaaga sõlmitud rahulepingutele, mis määrasid kõnealused alad vastavalt Eestile ja Lätile, siis Eesti on loobunud oma territoriaalsete nõuete forsseerimisest Venemaa suhtes. Eesti on nõustunud tunnustama olemasolevat piiri ega nõua uues piirilepingus enam 1920. aastal sõlmitud Tartu rahulepingu mainimist. Ent Venemaa välisministeerium leiab, et rahulepingud kaotasid kehtivuse 1940. a, kui NSVL annekteeris Balti riigid.⁶⁹

Teiselt poolt on Leedu suutnud oma territoriaalset terviklikkust kaitsta. 1939. a sai Leedu tagasi oma iidse pealinna Vilniuse, mille Poola oli 1920. a õigusvastaselt vallutanud.⁷⁰ 1994. a sõlmitud lepingus kinnitasid mõlemad riigid vastastikku oma territoriaalset terviklikkust "pealinnadega Vilniuses ja Varsšavis".⁷¹ Ka ei ole Leedu ja Venemaa vahel territoriaalseid probleeme. Mõle-

⁶⁹1992. a avaldus, vt *Ведомости Российской Федерации*, 1992, 14, 711; 1992. ja 1993. a deklaratsioonid, vt *Дипломатический Вестник*, 1992, 23–24: 61; 1993, 5–6: 69.

⁷⁰NSVL ja Leedu vaheline 1939. a leping. Teksti ja tõlke kohta vt märkus 43.

⁷¹Ingliskeelne tõlge: *Lithuanian Foreign Policy Review*, 1998, No. 2, pp. 161–172. Vrd Bokar-Szegö 1999: 100.

mad pooled on 1991. a lubanud austada teineteise “territoriaalset terviklikkust ja piiride puutumatumust” (artikkel 1).⁷²

(3) Kodanikkonna kindlaksmääramine

Rahvusvahelise õiguse kohaselt määrab iga suveräänne riik ise, keda pidada oma kodanikuks. Pärast iseseisvuse taastamist Balti riikides vastuvõetud kodakondsusseaduste koostamisel arvestati enne 1940. a inkorporatsiooni kehtinud norme. Kuid uusi seadusi on kritiseerinud mitu rahvusvahelist organisatsiooni ja ka Venemaa.⁷³ Kõnealune kriitika ignoreerib Balti riikide järjepidevuse nõuet. Järjepidevuse põhimõtte kohaselt on pärast 1940. aastat saanud uusasukad välismaalased. Leedu andis neile seadusega kodakondsuse, kui nad elasid Leedus. Eesti ja Läti näevad ette uusasukate naturalisatsiooni, kui nad vastavad elukoha- ja keelenõuetele ja annavad lojaalsusvande.

Välismaalastest elanikele kodakondsuse andmise nõue ei saa tugineda rahvusvahelistele pretsedentidele. Näiteks Prantsusmaa sai rahvusvahelise heakskiidu, kui ta keeldus andmast Prantsuse kodakondsust sakslastest elanikele Alsace-Lorraine'is (Elsass-Lotringis) — provintsis, mida 48 aasta jooksul (1871–1919) valitses Saksamaa. Prantsusmaa seisukohalt oli Saksamaa Alsace-Lorraine'i õigusvastaselt annekteerinud, jättes arvestamata rahva tahte. Samasugustest kaalutlustest lähtutakse kodakondsusküsimuste reguleerimisel Austriasse aastail 1938–1945 asunud sakslaste puhul.⁷⁴

Riigid, mis on tunnustanud sõjaeelse Eesti, Läti ja Leedu “järjepidevust”, ei peaks saama nõuda kodakondsuse andmist neile isikuile, kes asusid Balti riikidesse elama pärast 1940. aastat.

⁷²1991. a leping vastastikuste suhete aluse kohta. Inglisekeelne tõlge: *Lithuanian Foreign Policy Review*, 1998, No. 1, pp. 119–127.

⁷³George Ginsburgs (märkus 27); Brubaker 1992; Fehervary 1993; Kreuzer 1998; Torrecuadrada 1998: 686–687; Barrington 1999; Torres, koguteoses Eisemann, Koskenniemi 2000: 663–717; siin lk 686–687; kõik koos viidetega. Tasakaalustatud analüüsi vt Ziemele 1998b; Ziemele 2001.

⁷⁴Quigley 1998: 103.

(4) Jurisdiktsioon

Järjepidevuse küsimusega on seotud küsimus, kas ja millisel alusel on tänapäeva Eestil, Lätil ja Leedul õigus ja kohustus uurida kuritegusid rahu vastu, sõjakuritegusid ja inimsusevastaseid kuritegusid, kaasa arvatud genotsiid. Selliseid kuritegusid pandi pärast 1940. aastat toime Balti riikide territooriumil, samuti panid neid välismaal toime Balti riikide kodanikud.

Balti riikides on selliste kuritegude uurimisel üks esimesi küsimusi, millele kohus peab vastama, see, millise riigi kriminaalõigust tuleb kohaldada. Võimalused on järgmised: Eesti, Läti ja Leedu õigust, mis kehtis 1940. a N. Liitu inkorporeerimise ajal, 1940. a N. Liidu poolt kehtestatud õigust ja õigust, mille kehtestas Saksamaa 1941. aastal Balti liiduvabariikide okupeerimisel,⁷⁵ ja/või 1946. a Nürnbergi tribunali tunnustatud rahvusvahelist õigust. NSVL tegi korralduse kohaldada tagasiulatavalt 1926. a Vene NFSV kriminaalkodeksit.⁷⁶ Selle kodeksi kurikuulus § 58 oli Nõukogude võimu ajal paljude süüdistuste formaalseks aluseks. Saksamaa taaskehtestas enne 1940. aastat jõus olnud Eesti, Läti ja Leedu kriminaalseadused, arvestades seejuures siiski okupatsioonivõimu poliitikat.⁷⁷

⁷⁵Natsi-Saksamaa oli tunnustanud Balti riikide inkorporeerimist NSV Liitu 1940. aastal. Seega kui Natsi-Saksamaa 1941. a Baltimaad vallutas, okupeeris ta N. Liidu territooriumi ja mitte Eesti, Läti või Leedu, mis Natsi-Saksamaa ametliku seisukoha järgi olid iseseisvuse kaotanud.

⁷⁶NSVL 1940. a 6. novembri dekreet (ukaas), *Ведомости СССР*, 1940, 46; avaldatud Eesti NSV jaoks uuesti väljaandes *Хронологическое собрание законов Эстонской ССР 1940–1941*, Tallin[n], том 1, 1953, стр. 110; analoogiline Läti NSV väljaanne (Riga, 1960: 24) ja Leedu NSV väljaanne (Vilnius, 1957: 53). 1940. a dekreeidi ingliskeelne tõlge: *Policy of Occupation Powers in Latvia 1939–1991*. Published by the State Archives of Latvia, Riga, 1999, p. 129.

⁷⁷Eesti: 1941. aasta dekreet, *Amtsblatt des Generalkommissars in Reval*, 1942, Nr. 1, S. 4; Läti: 1942. aasta dekreet, *Amtsblatt des Generalkommissars in Riga*, 1942, Nr. 1, S. 141–144; Leedu: 1942. aasta dekreet, *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942, Nr. 23, S. 243–248. Need kolm dekreeti ja nende rakendusaktid on uuesti aval-

Paljustest eespool kirjeldatud teooriatest Balti riikide praeguse staatuse kohta annavad kohaldatava õiguse küsimusele selge vastuse kaks: “järjepidevuse” põhimõtte ja “õiguspärase inkorporeerimise” tees. Esimene neist teeb kohtutele siduvaks 1940. a eelse õiguse ja teine nõuab Nõukogude õiguse kohaldamist. Teistest teooriatest on selle keerulise küsimuse lahendamisel vähem abi.

Peale selle on vaja määratleda õiguslik alus Balti riikide kohustusele uurida eespool nimetatud kuriteoliike. Need kuriteod pandi toime ajal, kui Balti riigid ei saanud oma suveräänsust teostada ega järelikult nende kuritegude eest süüdistust esitada. Pealegi ei pidanud Saksa režiim Saksa valitsuse ajal toimepandud koletuid tegusid kuritegudeks ning Nõukogude võimu aegsed õigusvastased repressioonid ei olnud karistatavad Nõukogude õiguse järgi. Kohustus neid kuritegusid tänapäeval uurida tuleneb Balti riikide järjepidevuse nõudest. Kuid seesugune lahendus ei ole nii ilmne nende jaoks, kes eitavad järjepidevust või seavad sellele tingimusi. “Uue” või “õigusjärgse” riigi jaoks võib kuritegude eest karistamise kohustus tuleneda vahest tänapäeval kehtivast inimõigusi käsitlevast rahvusvahelisest õigusest, kuid vaevama jääb küsimus, kas praegu võimul olev režiim saab seda kohaldada kuritegude suhtes, mis pandi toime eelmise režiimi ajal.⁷⁸

(Järgneb)

datud väljaandes *Das Recht der besetzten Ostgebiete*. Hrsg. Alfred Meyer, München, 1943, II A 2.

⁷⁸1990. aastal ühinesid Balti riigid 1948. a genotsiidivastase konventsiooniga ja 1968. a konventsiooniga aegumistähtaja mittekohaldamisest sõjakuritegude suhtes. Eesti: *Ведомости Эстонской Республики*, 1991, 35, 428; Läti: *Zinotajs*, 1990, 20, 356; Leedu: *Ведомости Литовской Республики*, 1992, 13, 341. Ühinemisel ei ole tagasiulatuvat jõudu. Lätis mõisteti endine Läti NSV riikliku julgeoleku minister Alfons Noviks 1995. aastal Läti kriminaalkoodeksi § 68-1 alusel süüdi genotsiidis. See säte võeti koodeksisse 1993. aastal. Kohtuotsuse tõlge inglise keelde: *Baltic Yearbook of International Law*, Vol. 1, 2001: 273–326; kriitiline kommentaar vt Ziemele 1999.

VORKUTA — VANGIDE MAA

Enn Sarv

EESTI VANGIDE ELU VORKUTLAGIS

Sõja eel ja ajal saadeti enamik Eestis arreteeritud Sverdlovski, Molotovi ja Kirovi oblastisse, kuid 1940. a vangidest sattus siiski 16% Vorkuta raudtee ehitusele.²⁴ Alates 1944. aastast oli Komimaa juba kindlalt esikohal ja seal omakorda Vorkuta. Alles 1953. aastast võttis esikoha üle Mordva ja lõpuks Perm.

1949. a suveni oli Vorkutas üksainus suur laagrite kompleks: Vorkutlag, mis koosnes umbes 35 omaette laagripunktist. Poliitilised ja krimkad olid kõikjal segamini, kusjuures vahetult kaevandusi teenindavais laagreis oli poliitilisi ehk rohkem kui mujal. Krimkade hulgas olid arvulises ülekaalus venelased, poliitiliste hulgas ukrainlased. Mittepoliitilised eesti vangid olid haruldus, välja arvatud metsavennad oma § 59-ga. Poliitiliste hõimus oli

Algus eelmises numbris.

Teksti aluseks on pajatus Vorkuta elust, mille autor esitas 12. oktoobril 2001 Tartu Kirjandusmuuseumis kommunismivangile Helmut Tarandile pühendatud konverentsil. Selle teksti on autor üle vaadanud, teinud täiendusi uusima teatmekirjanduse alusel ning lisanud ülevaate trüki ilmunud vangimälestuste alusel. Lisatud on ka lühike, kuid see-eest rohkete allikaviidetega ülevaade NSV Liidu sunnitöölaagrite tekkest, arengust ja rahvastikust — teema, mida Eestis on seni liiga napilt valgustatud.

²⁴ Tabeli PAE2 1998: D35–D38 alusel ja eespool kasutatud metoodika järgi teeb see umbes 900 inimest. On andmeid veel 300 vangi saatmisest 1941. a 15. mai nimestiku alusel, milles "kontraid" oli 34. Siis saadeti Komimaale eelkõige leedulasi (KEV1 2001: 20, 27).

kolmel Baltikumi rahval ühtekokku auväärne teine koht kohe ukrainlaste järel.²⁵ Leedulasi oli enim. Vene kontraid oli Vorkutlagis vähevõitu, nad seisid alles kolmandal-neljandal kohal — pärast Baltikumi rahvaid. 1930. aastate teise poole suure terrori ohvrid, sh trotskistid ja muud Stalini vastased, olid sõja ajal peaaegu jäägitult välja surnud. Kuid jääke leidis, nii truualamlikke kui vastalisi. Võis kohata ka väheseid Peipsi-taguseid ja Kaukaasia eestlasi, sealseist jõukaist “kulakuküladest” võetute riismeid. Nad istusid juba teist-kolmandat karistusaega ja andsid uustulnukaile kasulikke näpunäiteid.

Sõja lõpuaastatel said eestlased Vorkutlagis nälga tunda, kuid tervist see eriti ei jõudnud rikkuda, sest hakati varsti kodust pakke saama. Eestlane on küll individualist, aga seda ikkagi vaadati, et suguvend su kõrval ära ei nälgiks. Abistati. Lõunapoolseis laagris oli raskuste aeg ilmselt hullem ja pikem, sest kuuldud eestlaste protsent sõltub otseselt vangistamisaasta numbrist: aastakäigul 1944 on see 22,8%, 1945. a 17,3%, 1946. a 11,8% jne, kuni 1950. aastakäiguni, mil surevus jäi pidama 5% piirimaile (PAE2 1998: D5). Tublisti aitas krimkade ja koputajate valitsuse piiramine, millest eespool juttu oli. Vorkutas algas see varem kui mujal ja oli vist ka tõhusam.

Au eesti naistele, kes kodust meile kõigile söögipakke saatsid. Aastaid ja aastaid järjest! See lõi majandusliku aluse nii vastastikusele toetamisele kui ka eestlaste autoriteedile laagris. Teine suur abi tõusis eesti huumorimeelest. Just naeruga tehti laagrikord koos ümbritseva punavärgiga pihuks ja põrmuks. Hea tuju hoiab vangi kas või igavesti elus.²⁶ Kes laseb pea lonti, sellel on varsti koivad sirgu (vt ka Kargaja 1998: 126–127). Tuju ülalhooldmine oli paljudel vaistlik, mõnedel teadlik taotlus (vt Helm 1982 ja 1984). Hädaldamine oli keelu all. Niisugune oli eesti vangiseadus. Rikkumise eest pead maha ei raiutud, kuid vastu lõugu võis küll saada, kui hüva sõna ei aidanud. Seda on ka kritiseeritud.

²⁵Scholmer (1963: 97) loendas 1950. a Vorkuta kaevanduste 9/10 laagris 1700 ukrainlast, 1300 Baltikumist (neist 800 leedulast), 300 venelast, 190 sakslast, 70 juuti, muid igauht vähem kui 25.

²⁶Hoiab ära hüpertooniat tekitava stressi. Arst Scholmeri (1963: 119) tähelepanekute kohaselt oli hüpertoonia Vorkuta kliimaoludes peamine hingeröövel.

Solženitsõn kiidab eesti vange (1990b: 36) töökuse, sõnapidamise ja rahulikkuse eest ja laseb oma Ivan Denissovilt imestada, et eestlaste hulgas pole koputajaid. Tõde on see, et Eestis vanglais veel oli, aga Venes laagreis tõesti mitte. Eeluurimisel leidus lihtsameelseid, kes lootsid õrdamisega vabaks saada. Mõni saigi, aga jäi kogu elu lõa otsa lehmaks, nagu kõlas tollane vangitermin. Enamik lüpsiti tühjaks ja saadeti ikkagi laagrisse. Seal nad valitsusele enam teeneid ei osutanud: ega eestlane pole loll. Mäletan kogu laagriajast ainult kaht eestlasest tegevkoputajat. Mõlemad said õnnetult surma. Arvan, et see võis olla juhus. Nii valitseski laagreis eestlaste hulgas täieline suupruukimisvabadus, sest keegi võõras niikuinii jutust aru ei saanud. Püüti igal moel maailma asjade kohta infot hankida ja sellest üha uusi ja paremaid N. Liidu peatse otsasaamise teooriaid meisterdada. See vabadus kestis ka edaspidi asumisel. Kui mitte muud, siis vähemalt mõnus ajutreening. Kojujõudmine 1950. aastate lõpul kujunes meist enamikule šokiks (nii väidab ka Kargaja 1998: 180–181). Erilist nõrdimust tekitas sovetimeelsete arvu kasv. Tuli silmakirjalikkust õppida. Vabana sai ennast enne 1980. aastate lõppu tunda vaid viivuti, mõnda vana laagrikaaslast trehvates.²⁷

Hakkab päris kahju kohe muust eesti rahvast, kes pole vangivabadust tunda saanud. Ega tea, et vangisolek paistis kole ainult eestvaates, aga sellesse jõudnult said sa vastupidi uuesti head eestiaeget vabadust nautima hakata. Sest sa olid ju pääsnud isegi vangipanemise hirmust. Hirm on üks suurimaid vabaduse vaenlasi, aga “vabadel” oli kõiksugu hirme lõpmata hulk. Hirm ooperi ja kõikjale pugeva tundmatu salanuhi ees. Hirm töölt mahavõtmise ees. Parteilase hirm eranditult kõige ees. Hirm ankeetide ees (paljalt ankeedi küsimustiku läbilugemisel pidi iga teine end kohe suure süüdlasena tundma) ja veel hirmsam hirm, kui ankeet täidetud, hirm võltsitud eluloo pärast. Ja kümned muud hirmud, mis kokkuvõttes tegid su usaldamatuks ja abituks ning näitasid, kui läbi ja lõhki tühine ja väeti sa oled tolles N. Liidus, mis sind rõhus, aga mida pidi ühtevalu kiitma ja armastama kui maailma parimat kodumaad. Paljud vastsed vangid nägid laagrielu alguses

²⁷Selles mõttes võiks kõnelda eesti poliitvangide subkultuurist, mis tekkis ja arenes laagreis, jätkus vabanenuil “tsooni taga” asumisel ja kandus lõpuks kodumaale pöranda alla. Kahju, et ükski elukutseline ajaloolane pole võtnud vaevaks selle teemaga teelda.

veel tükk aega õudusunenägusid oma sovetihirmudest, ärkasid külmas higis ja tänasid õnnelikku saatust, et nad on juba vangi jõudnud ega polegi enam "nõukogude inimesed" ning et nad on nüüd vaimselt vabad. Ka see oli osa eesti vangiseadusest. Erapooletud vaatlejad (Solženitsõn, Scholmer) rõhutavad eestlaste rahulikku, kuid kindlat sovetivaenulikkust.

KRIMKADE VALITSUSE KUKUTAMINE VORKUTAS

See kukutamine tahtis olla järjekordne kontrate elu kibedaks tegemine, aga läks tsipa viltu. Tuli kontrale kasuks, mitte nagu katoržaanide puhul, kellel taheti käsi halvasti käima panna, aga pandi ülearu halvasti, nii et nad surid maha ja riigile jäi tulu tulemata.

1948. a 21. veebruaril ilmus NSVL Ministrite Nõukogu määrus: asutada range režiimiga erilaagrid eriti ohtlikele riiklikele kurjategijatele ja saata nad pärast karistuse ärakandmist igavesele asumisele N. Liidu kaugetesse paikadesse MGB valve alla. Seda täpsustati paaris salajases käskkirjas (*Gulag*. . . 2000: 135–141). Kehtestatud ranget režiimi kirjeldab MVD aseministri, kurikuulsa Ivan Serovi allkirjaga salajase instruksiooni projekt. Kogemusi ja saadud õppetunde Solovki aegadest katoržaanideni oli seal täiendatud ka hitlerlike koonduslaagrite eeskujude alusel (*Gulag*. . . 2000: 555–567). Erilaagreid N. Liidu kõige ebasõbralikumais paikades oli esmalt plaanis viis, kuid lõpuks tehti kaksteist. Sinna oli ette nähtud kinni panna spioonid, diversandid, terroristid, trotskistid ja muude mittebolševistlike parteide liikmed, natsionalistid ning üldse igat sorti "nõukogudevastased" koos isikutega, kes on ohtlikud oma sidemete või senise vaenuliku tegevuse poolest — lühidalt: peaaegu kogu viiskümmend kaheksa. Arvatava 100 000 asemel leiti laagreist "eriti ohtlikke" 175 000 ja MGB hakkas "õnneliku nõukogude rahva" hulgast kohe lisa vorpima kiirusega 2500 tükki kuus. 1950. aastaks jõuti erilaagreisse paigutada 185 000 ja 1952. aastaks 257 000 riigi ohustajat. Asi venis, sest põgenemiste ja mässude ennetamiseks tuli laagreid ümber ehitada ja lisavalvele eluase leida. Sellega tekkis raskusi. Töötsoonide täiendav kindlustamine vajab 1000 tonni okastraati, kuid sellest jäi pool puudu ja tuli alles plaani panna ja toota (*Sistema*. . . 1998: 52–53).

Vorkutlagist erilaagri Retšlagi eraldamisega tuldi toime siiski juba 1949. aasta lõpuks. Retšlagile anti teenindada üle poole Vorkuta tööstusest. Alguses koguti Retšlagi 25 000 kontrat, 1954. aastaks oli neid juba 37 700 (*Sistema...* 1998: 367–368). Eestlased paigutati Retšlagi peaaegu kõik — hinnanguliselt umbes 5000. Neid, kes jäeti krimkade poole peale, oli vähe.

Saksa eeskujul kandsid vangid kõigil riietusesemeil numbreid, mis pidid nad nimedeta orjakarjaks muutma. Lubatud olid ainult laagriiided. Töövabal ajal peeti vange lukustatud barakkides, ööseks tassiti koridori asjalkäimise tunn ehk parask, sööklasse ja ambulantsi viidi rivikorras. Ühe asemel oli nüüd kaks loendust päevas. Senise 12 asemel tohtis vang saata vaid kaks kirja aastas ja ainult lähisugulastele, ning saada ühe kirja kuus (varem piirangut polnud). Eesmärk oli kasutada režiimivange raskel füüsilisel töö, mida tuli teha 10 tundi päevas. Tööst tohtis vabastada ainult palavikuga üle 38°. Vangile antava toidu hulk sõltus otseselt tema normitaitmise protsendist. Palk, preemiad ega töötulemuste eest karistusaja lühendamise polnud enam lubatud (Rossi 1987: 377–378). Režiimi põhjaliku kirjelduse on andnud teos Oll 1999.

Tigedast režiimist hoolimata läks kontrate olukord ometi paremaks, sest nendega ei tohtinud muid zekaasid enam kokku panna. Nii saadi lahti platnoidest, sukadest ja pisematest pättidest, kes olid seni elanud vastikute ja ohtlike parasiitidena nende kulul, ise tööd tegemata neilt varastanud, neid röövinud ja ahistanud ja neil olemise põrguks teinud. Eesti laagriasukad olid platnoikorda igaveseks pidanud — igatahes igavesemaks kui N. Liitu. Platnoikorra kukutamine laagrite maailmas tundus neile nõukogude korra küljest ühe tähtsa tüki maharaiumisena ja kinnitas lootust, et “kui isegi platnoivalitsus. . . , ega siis N. Liitki enam kuigi pikalt. . .”. Soovmõtlemine ei hooli tavalooigikast, aga annab vangile jõudu.

Oluline oli see, et majandus tunnistati vastaliste tapmise kohustusest tähtsamaks. *Kommunismi must raamat* (MR 2000: 241) väidab, et üldjoontes oli 1948. aastani ülekaalus põhimõte, et vangide tööjõud tuleb ülimal määral ja inimkaotusi arvestamata ära kasutada. Siis aga võitis sõjas verest tühjaksjooksnud riigis arusaam, et töökätest on tal suur puudus, ja laagrite juhtkond asus oma orje “kokkuhoidlikumalt” kurnama. Pealegi polnud juhendid poliitvangide rakendamiseks üksnes füüsilisel töö ka varem tulemusi andnud kohalike ülemuste tõttu, kelle preemiad ja ordenid

sõltusid kontratest spetside tööst. Halva kliimaga Vorkutas oli vabadest alati suur puudus. Samas oli kontrate seas palju insenere ja tehnikuid, kes olid töötanud Donbassis või õppisid kaevandustöö eripära kiiresti selgeks vangidele korraldatud kursustel.

Kaevanduste “pridurkadena” avaldasid nad Vorkuta vangide eluolule soodsat mõju. Laager ja kaevandus allusid eri ametkondadele ning kaevandus ostis laagrilt tööjõudu, makstes kuu jooksul tehtud töö üldkoguse eest. Vangid said laagrilt süüa brigaadide igapäevaste aruannete alusel, mille järgi kaevandus arvutas töönormide täitmise protsendi. Süsteem nägi ette, et leivakannikas peab olema vangi kõige karmim sundija. Aga kaevandus pigistas töötulemustele raporteis juurdekirjutatava “tuhtaa” ees silma kinni, soodustas ühtlasi eeskirjadest veidi kergemate töönormide kehtestamist ja aitas selle kõigega meestele laagrilt rohkem normitoitu välja petta. Kuu lõpus mõõdeti kogu tehtud töö üle, seati tõe jalule ning jäeti laagrivalitsus ülearusest töötasust ilma.²⁸

Vangidele tuli kasuks ka Ivan Serovi võhiklus tootmispraktika asjus. Tema 10-tunnine tööpäev muutus kolme vahetuse režiimis paratamatult 8-tunniseks. Tõsi küll, kui brigaad vahetuse ülesannet ei täitnud, siis pandi ta mõnikord töötama, kuni kõik tehtud. Ning alalõpmata tuli laagrisse tagasiviimist oodata mitu tundi. Ent see oli juba tukkumise aeg. Retšlagis oli raske elu, kuni jätkasid veel platnoiaja ülemused, kes juhtisid tööd rusika abil. Kui insenertehniline personal oli poliitiliste vastu välja vahetatud, muutus elu üsna rahuldavaks (Kargaja 1998: 121–123).

Eestlased kujunesid Vorkuta kaevandustes kõrgelthinnatud töömeesteks. Tööd tehti tõesti kõvasti, mida pole psühholoogiliselt kuigi lihtne seletada. Kargaja (1998: 169) toob põhjenduseks meeste alateadliku põgenemise tegevusetuse ja longuvajumise eest ehk sellesama jonnaka tujuhoidmise ja optimismi, mida eespool eluspüsimise eeldusena esile tõstsite. Üks eesti vallavanem tavatses oma töörügamise õigustuseks öelda, et “kurat,

²⁸Kaevanduses nr 6, kus ma pidasin tööde normeerija ametit, olid töö- ja palgaosakonnas ja mõõtmisi teostavas nn markšneideri osakonnas tööl peaaegu ainult poliitvangid. Ülemuste ja laagripidurkade valvsa silma all sai ilma kokkuleppeta, paljalt protestivaimust laagrisüsteemi vastu, kogu aeg kaevurite söögilaua eest hoolitsetud. “Tuhtaa” ilminguid on oma mälestustes kirjeldanud kaasvang Kargaja (1999: 163–164).

oleksin ju päris loru, kui laseksin Vene valitsusel oma iseloomu ära rikkuda”.

VABAPALGALISTE VORKUTA IMEMAA

Vabapalgaliste suurrahvas — zekaade järel suuruselt teine — oli Vorkutas pärast sõda esialgu küll üpris väike. Nii väike, et eesti vangidel tekkis mulje, nagu oleks N. Liidus vabadest inimestest üldse väga suur puudus. Oli esindatud vaid sadakond pika polaarubla tagaajajat Venemaalt, lisaks vähesed sõja ajal karistus-aastaid juurde saanud, lõpuks ometi lahtilastud ja sinnasamasse asumisele jäetud kontrad. Vabapalgaliste rahva põhiosa andsid Vorkutasse küüditatud volgasakslased. Nad olid ainus arvestatav vabapalgaliste hõim — ja seegi vaid poolvaba. Volgasakslased olid sõja ajal olnud vangidega ühistes laagrites, ehkki vaid “töömobilisatsiooni” korras, olid usinalt Vorkuta raudteed ehitanud ja truu teenistuse eest viimaks igavesele asumisele lubatud. Neid oli Vorkutas terve linnajagu, nn saksa linnak (nemgorodok). Nad püüdsid harjumuspärasest talupojauel isegi polaaralal jätkata: pidasid maa-alustes koobastes sigu, esikutes kitsi, tubades kanu, hanesid ja kalkuneid, ja kasvasid oma aknalaudadel ja üürikesel suvel majade ümber kõike, mis kasvada julges ja suhu panna sündis.

Vabanenud vangide hulka tekkis 1950. aastate alguses ka kümnekond ellujäänud veterani eesti kommunistvangide aastakäikudest 1940 ja 1941 ning teist sama palju sõjajärgseid, kelle karistusaeg juhtus olema alla kümne aasta. Siis aga järgnes väga vilgas uute vabapalgaliste kohapealne tootmine — vangist vabanejate arvu üha kiirema kasvu tõttu. Kõik erilaagrite vilistlased jäeti ju eriasumisele. Tavakaristuseks aastail 1944–1947 oli olnud kümnekas, ja need tähtajad hakkasid 1954 läbi saama. Vabapalgalised asujud said siis tõesti Vorkuta teiseks suurrahvaks.

Värskete vabapalgaliste ja vangide vahel säilisid sidemed ja jõudumööda püüti vange abistada (eriti kirjavahetuses salakana-lite kaudu, vt Helm 1984: 160, 162). Ainult et mitu aastat ei tohtinud eriasujud töötada Retšlagi alluvuses. Olukord muutus alles pärast vangistreike. Siis kaotati laagreis erirežiim peaaegu täielikult ning hakkas tekkima ka eestlastest vabakäiguvange ja

“tsooni taga” elajaid. Need muidugi polnud ei vabad ega palgalised, vaid üksnes soodustustega sunnitöölised.

Eriasumise kohta peaks tingimata ütleva, et see oli puhtnõukogulik ja olemuselt õigusevastane sundkoloniseerimine ning inimeselt elukohavaliku vabaduse röövimine ilma mingi kohtuotsuseta. Aga kunagi oli arutatud vangide vabastamist hea töö eest ja Stalin oli seletanud, et heade kojulubamine ja halbade töölejätmine häiriks laagrite tööd ja oleks riigi majandusele kahjulik. Tuleks teha kuidagi teisiti, nii et nad paigale jääksid: anda autasu või orden, võib-olla vabapalgaliseks lihtsalt kuulutada, teha midagi riigilaenuaolulist — sunniviisiline vabatahtlik paigalejäämine (*Gulag...* 2000: 113).

Nii seisiski Vorkuta eriasuja vabapalgalisega peaaegu võrdsel jalal. Teisel tööaastal hakkasid eriasujad saama palgale lisaks erilist Põhja-raha, mis kerkis iga poole aasta tagant 10% võrra põhipalgast: kuue aastaga sai palk kahekordseks. Ja see põhipalk ise oli algusest peale näiteks kaevandustes 1,8 korda kõrgem Donbassi omast (muidugi olid seda ka elamise kulud). Pealekauba andis iga tööaasta ka eriasujale kaks aastat pensionistaaži. Puhkus oli samuti kaks kuud aastas ning kolme aasta puhkuse võis ühendada ja korruga välja võtta (kuid hulk aastaid ei antud luba puhkust väljaspool Vorkutatud veeta). Koguni Vorkuta varustamine toidu ja muude kaupadega oli N. Liidu kohta hea (hiljem nägime küll, et Eestis oli veel parem), välja arvatud see, et kartul, juurvili, marjad ja üldse kõik värske kraam jõudis kohale vaid külmutult. Ka piima müüdi turul ainult kausikujuliste kollakasvalgete jääkäntsudena.

Vabanenult tuli elumuresid juurde. Enam polnud laagrivalitsust, mis sulle tööd otsiks, leiba ja suppi annaks, sind riietaks ja saunataks, õigel ajal tööle saadaks ja sundkorras narile puhkama kamandaks. See kõik tuli ise ära teha, kuid sai aja jooksul uuesti selgeks. Ränk oli suur korteripuudus. Iga eestlaste ruutmeeter oli vabatahtlikult ülerahvastatud. Kaevandustelt hangitud või varastatud materjalist klopsisid mehed isetegevuse korras kiiruga kokku hulganisti eesti onne. Elu muu materiaalne külg ei teinud muret. Hoolimata suurtest kaugustest linna eri rajoonide vahel püüti luua ühist eesti kogukonda. Korraldati ülelinnalisi labrakaid, kuhu tuli kokku sadu ja sadu eestlasi. Käidi rajoonist rajooni vastastikku külas ja pandi tihedalt pidu. Ma pole ei en-

ne ega pärast Vorkutad kunagi nii palju pidutsenud. Küllap see oli väljaelamine vangipõlve vaevadest (vrd Kargaja 1998: 175–176, 178).

Veensime üksteist, et elu mujal N. Liidus on tükki maad hullem kui meil. See võis mitmes mõttes õigegi olla. Aga sõideti siiski silmapilk Eestisse tagasi, niipea kui kellelgi võimalus avanes. Eks olnud ju kogu Vorkuta vaid suur, 300-ruutkilomeetrise pindalaga vangla. Ainus väljapääs — raudtee — seisis väga tõhusa mitmekordse valve ja pideva kontrolli all. Paljud pidasid enda vabastamist ja piletiostuluba mingiks eksituseks, mis tuleb kähku ära kasutada. Mul oli sõber, kes, olles kojusõidupaberi pihku saanud, hakkas silmapilk kaks kätt taskus jaama poole astuma ja oli tund hiljem läinud. Jõudis aga sõna ja võtme saata, nii et aasta aega sai talle ta maist vara postipakkidega järele läkitatud. Hakatuses siiski ülimalt salamisi võõra nime peale — mine seda kagebeed tea!

N. LIIDU VANGILAAGRITE ÕITSEAEG

Selleks peetakse 1950. aastate algust (MR 2000: 233, 238–239): kinnipeatavate arv tõusis 1950. a enneolematu 2,75 miljonini ning jäi siis 1953. aastani sinna kanti kõikuma (vt ka *Sistema*. . . 1998: 235). Suur mõju oli olnud mitmel uuel vangide tegemise eriuukaasil (MR 2000: 234–236). Näiteks ainuüksi 1947. a 4. juuni riigi- ja kolhoosivara kaitsmise määrus oli kuue aastaga andnud 1,3 miljonit zekaad. Väga paljud neist mõisteti vangi tühiste toidukoguste näppamise eest üldise viletsuse taustal, kuid kolmveerand siiski enam kui viieks aastaks. Teine 2,75 miljonit oli eriasujaid — elus olid eeskätt 1940. aastate esimese poole küüditatud, riigi äärealadele laialipaisatud “vaenlasrahvuste” esindajad, kelle arvu järsult tõstis aastatel 1948–1953 uus suur küüdituslaine (MR 2000: 236–237).

Laagrisüsteem õitses küll, kuid need kommunismi õied olid viljatud: liiga suureks paisunud GULagi töös oli 1950. aastate algus ühtaegu sügavaima kriisi aeg. Süsteem töötas kahjumiga, sest sunnitöölise töö eest saadav tasu ei suutnud katta nende ülalpidamise ja valvamise kulusid. Esiteks oli vangide hulgas palju töövõimetuid invaliide, vanureid ja koguni üle 35 000 väikelap-

se²⁹ (MR 2000: 235; vt ka Helm 1982: 135–148). Teiseks oli vangide tööviljakus madal, sest valdaval enamusel polnud töös-kusi, mehhaniseerimine oli algeline, vabade omast 15 kuni 20 korda väiksem “palk” ei ergutanud kedagi. Kolmandaks hakkasid ülemused hiigellaagrite siseelu üle kontrolli kaotama: tööst keeldujate arv kasvas, võttis võimust “tuhtaa”, krimkajõukude vastuolud süvenesid, laagrisisene kuritegevus lokkas, sisevalve tugevdamine oleks laagrite kahjumlikkust veelgi kasvatanud (MR 2000: 239–242). Isegi parteiladvik hakkas taipama, et sunnitöölis-te ja galeeriorjade labida ja kirka või sae ja kirve abil kommunismi ei ehita.

Erilaagrite kontrad olid krimkade survest vabanenud ja oma-vahel kokku hoidma hakanud. Tekkisid esimesed mässukolded. Senised ebatäpsed uuringud on aastate 1950–1952 kohta tuvas-tanud kuusteist suuremat mässu ja ülestõusu (MR 2000: 239). Vorkuta Retšlagis olid tekkinud rahvuslikud vastupanugrupid.³⁰ Nende olemasolu oli oopereile teada (pärast streike süüdistati oopereid, et aktivistide kiire isoleerimise asemel püüdsid nad rüh-madesse oma nuhke sokutada (vt *Gulag*. . . 2000: 584)). Mässude ennetamiseks kergendati laagrirežiimi: lihtsustati loenduse korda, laiendati konvoivaba töölemineku võimalusi, hakati valituile ja-gama ühekordseid lubasid “tsooni taga” käimiseks, lubati pidada laagritevahelisi jalgpallivõistlusi ja asutati “kohtumismajakesi”, kus vang saaks kord aastas veeta mõned päevad küllatunud lähi-mate inimeste seltsis. Töö eest laagreile laekuvast rahast hakati vangidele pisikest tasu maksma, asutati laagripoed. Ent samas püüti ka mutreid pingutada. Jäi mulje, et juhtkond hakkab pead kaotama. (Golts 1989: 341–345; Scholmer 1963: 162jj.)

²⁹1953. a alguses pärast seda, kui alles 1949. a oli juba amnesteeritud ligi 84 000 naist ja väikelast.

³⁰Scholmer (1963: 145–152) kirjeldab vastupanurühmade olulise te-gevussuunana info hankimist meediast, aga pakub selle analüüsimise ja levitamise konspiratiivsusega üle. Eesti vangidel olid arutlused poliiti-lisest olukorrast N. Liidus ja sõja puhkemise võimalustest pidev üldine jutuaine. Huvilised, kes infoallikaid jälgisid, olid kõigil teada, teiste barakkide mehed käisid neilt uudiseid ja arvamusi küsimas. Koputa-jatevastane luure ja hoiatamine oli samuti üldine tegevus. Salaja toimus ainult välisraadiote kuulamine seal, kus selleks võimalust leiti.

VANGISTREIGID

Erilaagrite streigid said algtouke Stalini surmast 1953. a 5. märtsil. Lisatouke andsid NLKP keskkomitee aprilliresolutsioon julgeolekuorganite seaduserikkumistest ja “paadunud rahvavaenlase” Lavrenti Beria vangistamine (või tapmine) 26. juunil. Vangid lootsid üldist vabastamist, aga 28. märtsi ukaas (nn Vorošilovi amnestia) vabastas mõne nädala jooksul küll umbes 1,2 miljonit kriminaalvangi, kuid ei laienenud poliitilistele. See oli streikimiste otsene põhjus.

Erilaagrite üldstreigid puhkesid juunis 1953. Rossi (1987: 117–120) rõhutab nende üheaegsust eri paigus ning et taktika ja nõuded olid kõikjal ühesugused. Tema kirjeldus on järgmine. Alustasid Norilsk ja paar tuhat kilomeetrit lääne pool Vorkuta, järgnesid Ida-Siberis Taišet ja mitu tuhat kilomeetrit edelas Kasahstan. Mais 1954 streikis Kengir, juunis Ekibastuz ja Džezkazgan,³¹ siis jälle Vorkuta. MVD ei tunnustanud sündmusi streikidena. Laagrivalitsus, vohra ja vabapalgalised tõmmati streikivaist laagrist välja, välisvalve säilis. Vange hakkasid juhtima streigikomiteed. Tunnustati sovetiseadusi, aga protesteeriti kohaliku omavoli vastu, paluti režiim üldlaagrite omaga võrdsustada. Nõuti Moskvast riiklikke komisjone vange ära kuulama. Rossi loetleb 11 režiimi kohta käivat nõuet. Hulk vange oli streikimist kartnud, administratsioonil õnnestus mitmel pool kõhklejad laagrist välja viia, teiste vastu paisati MVD väed. Rahustatud laagreis oli palju surmaohvreid. Lõpptulemusena leevenes aga režiim oluliselt, ka toit paranes.

Nüüdseks on avaldatud MVD komisjonide aruanded Norilski ja Vorkuta laagrite verisest “rahustamisest” (*Gulag*. . . 2000: 567–587).³² Neid on otstarbekas vaadelda koos, sest suur osa Moskva komisjonist oli sama. MVD näeb streikides kontrrevolutsioo-

³¹Džezkazgan oli Steplagi ehk erilaagri nr 4 keskus; sinna kuulus ka linna lähedal asuv Kengiri laager. Ekibastuz kuulus Pestšanlagi ehk erilaagri nr 8 alla, mille keskus ja pealaager asus Karaganda oblastis. Nr 8 oli söekaevanduste erilaager. Nii nr 4 kui ka nr 8 asusid Kasahstanis.

³²Suurim tapatalgu toimus siiski Steplagi Kengiri laagris, kus järgmisel aastal paisati MVD ministri Sergei Kruglovi korraldusel streikivate vangide vastu tankid. Selle kohta on nüüd avaldatud valik MVD materjale (*Gulag*. . . 2000: 615–661), sh vastuhaku juhi “teada-

nilist sabotaaži tootmisplaani nurjamise eesmärgil või nimetab neid põlglikult jukerdamiseks (vn *volõnka*). Erinevalt Rossi arvamusel oli Vorkuta vangide põhinõue siiski kas amnestia või laagrite asendamine eriasumisrežiimiga, äärmisel juhul karistuste vähendamine. Tehti küll juttu ka režiimist (Helm 1984: 168, 174), aga kergendused tunduvad pigem Moskva präänikuna “sabotaaži” lõpetamise saavutamiseks. Moskva rõhutab oma suuremeelseid pakkumisi, mida vangid olevat pidanud nõrkuse ilminguks ja hakanud seda tungivamalt vabastamist nõudma. See nõue vähendas streikimisindu vangidel, kellel vabanemise tähtaeg niigi lähedal. Selliseid oli Vorkutas üsna palju.

Norilsk alustas streikimist juba 1953. a mai lõpus. Niihästi seal kui ka hiljem Vorkutas käivitasid vastuhaku Karaganda Pestšanlagist tapiga toodud Lääne-Ukraina ja Balti riikide “ülestõusuliikumistest” osavõtnud. MVD tegevuse skeem oli kõikjal ühesugune. Iga laagripunkt piirati kaevikutega ümber, pandi üles kuuli- ja miinipildujad. Siis tehti tsooni tarasse augud, sunniti vange lahinguga ähvardades välja tulema, viidi nad rühmiti lagetundrasse kuulipildujate tulelatusse, otsiti mehed ja laager põhjalikult läbi, sorteeriti välja aktivistid ning viidi ülejäänud laagrisse tagasi. Norilski laagrist viidi karistamiseks minema 2920 aktivisti, viimane alistumatu laager vallutati ja hävitati. 8. juuliks oli kõik läbi.

Enne Vorkuta streiki oli Beria juba kukutatud. See võimaldas vangidel süüdistada kogu N. Liidu karistuspoliitikat berialikus seadusetuses ning nähtavasti kärpis ka komisjoni otsustavust, nii et vange koheldi palju leebemalt. Moskva komisjoni Vorkutas juhtis MVD ministri asetäitja sisevägede alal armeekindral Ivan Maslennikov. Vähemalt viis komisjoni liiget oli olnud juba Norilskis. Aruande järgi alustas paar Vorkuta laagrit “sabotaaži organiseerimist” juuni lõpus (loosungid ja lendlehed). Streik algas 22. juulil kaevanduse nr 7 laagris. Algatajaiks olid ka siin Karaganda vangid, kes olid toodud uue tapiga mõned päevad varem (Scholmer 1963: 166–167). Nad olid juba Karagandas streikinud ja karistuseks Vorkutasse saadetud. Sadakond neist pandi karantiini kaevanduse nr 7 laagrisse (vt sealse vangi Helmut Ta-

anne” (15 lk). Sündmusi kirjeldab ka Mänd 1994, mis sisaldab Kengiri naistelaagri vangi Illi Sauvere mälestusi.

randi jutustust teoses Helm 1984: 165–183). MVD aruanne vaikib Karaganda uue tapi maha. Streik laienes kiiresti teistele laagritele. MVD mainib seitset, Scholmer (1963: 166) ja Golts (1989: 347) lisavad kumbki ühe, Helm (1984: 161–163) kirjeldab Predšahtnaja naistelaagri istumisstreiki töökohtadel ning TRU-nimelises üldlaagris toimunud rünnakut platnoide vastu (nende baraki uste-akende kinninaelutamist ja baraki süütamist) ning platnoide äraviimist sealt.

MVD aruande järgi saabus Moskva komisjon 29. juulil, kodus kaks päeva laagreis infot ning oli nõrдинud, et hoolimata režiimi leevendamisest tahavad vangid süüasjade uut läbivaatamist. Kaevanduse nr 7 laagris organiseeriti 31. juulil Norilski malli kohaselt vangide tundrasse viimine ja aktivistide väljasõelumine. 1. augustil püüti sedasama korrata kaevanduse nr 29 laagri kallal, kuid streikijad moodustasid värava ette inim müüri ja asusid tundrasse viimist jõuga takistama. Inim müürile avati tuli kuulipildujaist ja automaatidest, surma sai MVD aruande järgi 42, haavata 135 vangi. Laager alistus. Golts (1989: 346–349) peab veresauna komisjoni juhtide teadlikuks provokatsiooniks. Ta vastandab sellele rahulikke läbirääkimisi teistes laagrites ja toimikute kontrollimise avalduste korjamist prokuratuuri esindaja kaudu. MVD aruanne märgib tõesti 492 avalduse saamist. Osalist sovetliku seadusetuse omaksvõttu ja läbirääkimisi kinnitab ka Scholmer (1963: 177–186), kes ühtlasi rõhutab, et komisjon kohtles vange üldiselt viisakalt: igati taheti vältida häireid Vorkuta kui Leningradi jt tähtsate tööstuskeskuste söevarustaja edasises töös. Veresaun tehti laialt teatavaks: ohvrite eest hoolitsema toodi vangidest kirurgid mitmest laagrist. Igatahes edasised kokkupõrked jäid Vorkutas ära ja streikijad asusid varsti tööle. MVD aruande järgi nopiti Retšlagist karistamiseks välja siiski 1192 vangi.³³

³³Vorkuta streike kirjeldavate allikate vahel esineb hulk vasturääkivusi. Käesoleva pajatuse autoril pole kahjuks isiklike mälestusi streikidest, sest tema laagriaeg lõppes 1953. a jaanuaris ning tööle määrati ta Vorkuta teise otsa paarikümne kilomeetri kaugusele, kus olid ainult krimkalaagrid.

VORKUTA LAKKAB OLEMAST VANGILINN

1953. a märtsiamnestia puudutas isegi Vorkutlagi üldlaagreid vaid osaliselt, sest seal olid ülekaalus kontrate “mitte eriti ohtlikud” juhtumid, keda ei amnesteeritud. Neid oli 1952. a märtsis 39 595 vangi seas 22 115 (*Sistema*. . . 1998: 193). Krimkarahva platnoid ja suukad said jaamas ärasõidul kokku ning pidasid maha sõja, mille käigus lammutati relvastuseks üks telliskivihoone, purustati mõned vagunid, haavatuid ja laipu tuli minema vedada kogu enne-lõuna. Kahe aastaga 1952. a algusest alates jäi Vorkutlagis vange vähemaks vaid kaheksa tuhat (*Sistema*. . . 1998: 192). Retšlagist lahkus sadakond saksa poliitvangi.

Aga MVD viskles sellal juba raskes tõves (*Sistema*. . . 1998: 57–60). Amputeeriti julgeolek ja alandati kagebeeks, vallandati viiendik tšekiste, enamik Stalini löökehitud pandi seisma, likvideeriti viisteist MVD pea- ja muiduvalitsust, säilinud tööobjektid anti teistele ministereeriumidele, GULag läks kõige täiega justiitsministeeriumi alla, suurte laagrite arv kahanes 175-lt 68-le, erilaagrid allutati vanglate valitsusele. Siis mõnekuine katse jälle jalule tõusta: tuli retsidivistide värskel vangivoog, GULag saadi tagasi, samuti erilaagrid, mõni laagrilise tootmise süsteem, paar peavalitsust, tekkis isegi uusi laagreid. Ent 1954. a streigid peatasid kosumise ja töid tõbisele uusi eluohtlikke tüsistusi.

Arvatavasti kontrate jonnaka õigusenõudmise tõttu pandi MVD juba 1953. a teisel poolel uurima, kui palju seda väidetud seadusetust ikkagi oli (*Gulag*. . . 2000: 431–434). Selle 13. XII 1953 esitatud aruande arvud on süsteemitud, kuid on MVD-le ja MGB-le veidi soodsamad kui peaprokuröri ja kahe ministri 1. II 1954 salajases kirjas Hruštšovile (*Gulag*. . . 2000: 147–149), mis autoriteetseimal tasemel tuvastas MGB õiguserikkumised ja nähtavasti käivitas kontrate süüasjade uuesti läbivaatamise komisjoni loomise ja kontrate järkjärgulise vabastamise. Vabastamisprotseduuride kiirendamiseks saadeti kohtadele üle kahesaja spetsiaalse revideerimiskomisjoni (MR 2000: 256). Suvel 1954 kaotati kõik erilaagrid. 1955. a alguseks oli vangide arv N. Liidus langenud 1,075 miljonini (*Sistema*. . . 1998: 60).

Vorkutas likvideeriti Retšlag 26. mail 1954; selle laagrid läksid Vorkutlagi alluvusse (*Sistema*. . . 1998: 367) ja Vorkutlag varsti Komi ANSV kätte. Režiim ühtlustus kiiresti üldlaagrite omaga,

ka poliitilistele hakati jagama vabakäiguvangi õigusi (konvoita töölkäimine ja väljaspool laagrit liikumine) ja pideva tsooni taga elamise lube (Kargaja 1998: 169, 175). Eestlastele laienesid need soodustused hiljem kui teistele. Pärast krimkaamnestiat oli kontrate osakaal Vorkuta vangide hulgas tõusnud ligi 85 protsendini. Nüüd lõpuks hakkasid ka nemad vabanema: laagrite ühinemise aja 70,8 tuhandest vangist jäi 1955. a alguseks alles 52,5 tuhat (*Sistema...* 1998: 192–193, 368). Kuid see oli alles algus. Septembris 1955 amnesteeriti sakslastega koostöö tegijad, siis Saksa sõjaväes, politseis ja muudes üksustes teeninud N. Liidu kodanikud, samal ajal viidi koju kõik sakslastest sõjavangid ja Saksa kodanikud või anti sõjakurjategijaina lääneliitlastele üle. Ja oktoobris 1956 hakati vabastama punaväelasi, kes olid sõjavangi langemise eest kodumaa reetjais tunnistatud (Rossi 1987: 16–17).

Hruštšovi sula solisemine tekitas suure segaduse. Vorkuta kaevandused kippusid tööjõu puudusel seisma jääma, vabade juurdevoolu polnud keegi organiseerinud, toodi massiliselt krimkasid, praagiti tööpõlgureina välja, toodi uusi (vrd Kargaja 1998: 170–171), lõpuks hakati Venemaalt vabu värbama ja lahtisaavaid vange igal mõeldaval viisil meelitama ja mõjutama, et nad sunniviisil vabatahtlikult kohale jääks, nii nagu juba Stalin oli õpetanud. Kaug-Põhja soodustused aitasid kaasa. 1958. a Vorkuta vangide arv jäi üldse kokku lugemata, aga 1959. a oli neid 21 tuhat ja 1960. a 15 tuhat (*Sistema...* 1998: 192). Nii nigel Vorkuta polnud enam vangilinn.

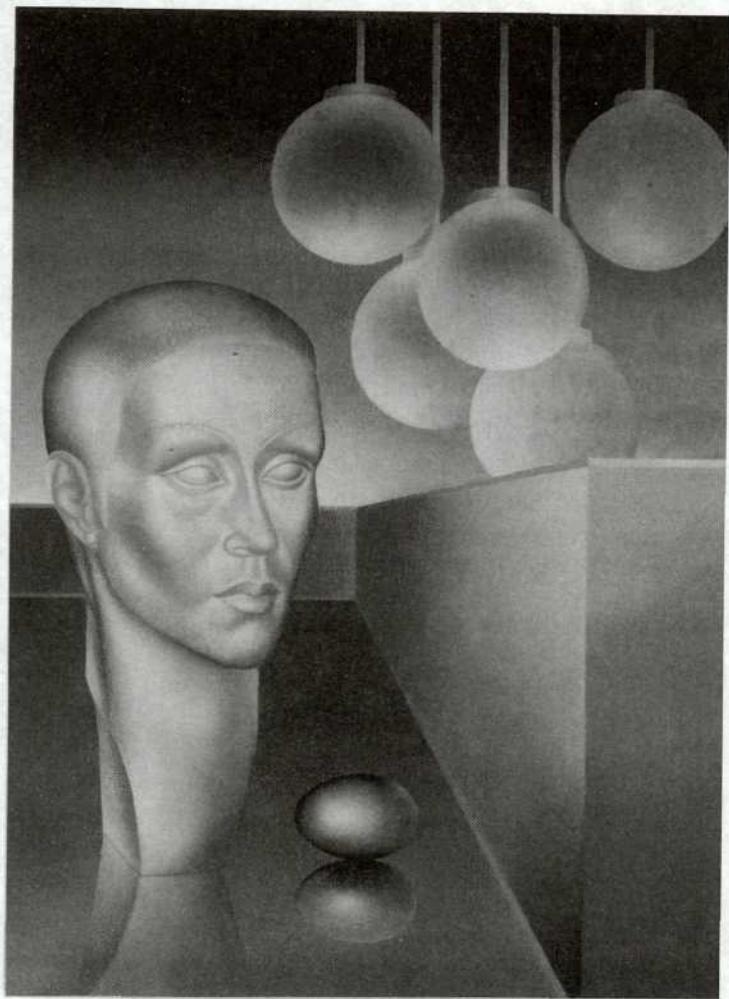
Selleks ajaks olid ka üleliiduline MVD ja GULag hinge heitnud. Kinnipidamiskohad allusid vabariikidele, vange oli 582 717, neist “eriti ohtlikke riiklikke kurjategijaid” 9596 ja bandiite (õigemini vist siiski “bandiite”) 19 987, ülejäänud puha mittepoliitilised. Eestlasi oli vangi jäänud ikka veel 0,4% ehk umbes 2330. Kõigist N. Liidu vangidest olid enam kui pooled kaks ja enam korda karistatud retsidivistid (*Gulag...* 2000: 442–447). Paneb imestama, et 1953. a algusest saadik oli laagreist rahva sekka valla päästetud 531 000 kontrrevolutsionääri ja 170 000 “bandiiti” (*Gulag...* 2000: 435–437, 443), kuid N. Liit jäi püsima veel ligi 32 aastaks ja isegi streikidest pole suurt kuulda olnud.

Kirjandus

- B e s a n ç o n, Alain 2001. *Sajandi õnnetus*. (Loomingu Raamatukogu, nr 34–35)
- G o l t s 1989 = Илья Гольц. Воркута. — *Минувшее: Исторический альманах*, 7. Paris: Athenaeum, стр. 317–356
- G u l a g ... 2000 = ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960. Составители: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Научный редактор В. Н. Шостаковский. Россия XX век: Документы. Москва
- H e l m, Aili 1982. *Vägivallamaa*. Romaan. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- H e l m, Aili 1984. *Režiim* — see *kõlab uhkelt*. Romaan. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- K a r g a j a, Ants 1998. *Vagina imedemaal: Meenutusi vangiajast*. Toronto: Estonian publishing Co. Ltd.
- K E V 1 2001 = *Küüditamine Eestist Venemaale: Juuniküüditamine 1941 & küüditamised 1940–1953*. (Represseeritud isikute registrid, raamat 6.) Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büro
- M e t s, Laine 2001. Isale mõeldes. — *Vaba Eesti Sõna*, 21. VI–9. VIII. [Väino-Johannes Sörde 1941.–1946. a käsikirjaliste meenutuste töötlus]
- M R 2000 = Stéphane Courtois *et al. Kommunismi must raamat: Kuriteod, terror, repressioonid*. Tallinn: Varrak
- M ä n d, Heljo 1994. *Roheline hääl*. (Loomingu Raamatukogu, nr 33–36)
- O l l, Aadu 1999. *Nõukogude Kaug-Põhja vangilaagrid ja eesti poliitvangid Kolõmas*. Tartu: ORURK
- P A E 2 1998 = *Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis*. Kõide 2. (Represseeritud isikute registrid, raamat 2.) Koostanud Leo Õispuu. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büro
- P e t š o r s k i ... 1957 = *Печорский угольный бассейн 1957*. Сыктывкар: Издание комбината Воркутуголь
- R o s s i, Jacques 1987. *Справочник по ГУЛагу*. London: Overseas Publications Interchange Ltd.
- S a r v, Enn 2001. Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all. — *Akadeemia*, nr 7–8, lk 1404–1415, 1752–1768
- S b o r n i k ... 1993 = *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессии*. Москва: Издательство Республика

- Scholmer, Joseph 1963. *Arzt in Workuta: Bericht aus einem sowjetischen Straflager*. Ungekürzte Ausgabe. München: Deutscher Taschenbuch Verlag dtv
- Sistema... 1998 = Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923–1960: Справочник. Москва: Звенья
- Solženičõn, Aleksandr 1990a. *Gulagi arhipelaag: Kirjandusliku uurimuse katse*. Osad III–IV. Tallinn: Eesti Raamat
- Solženičõn, Aleksandr 1990b. *Gulagi arhipelaag: Kirjandusliku uurimuse katse*. Osad V–VII. Tallinn: Eesti Raamat

ENN SARV (sünd. 1921) õppis Tartu Ülikoolis õigusteadust 1939–1944, Moskva Kaugõppe Instituudis mäetööstuse organiseerimist ja ökonomikat 1955–1961 ning TRÜs matemaatikat 1961–1965. EÜSi vilistlane. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee aktivistina arreteeriti aprillis 1944 Saksa okupatsioonivõimude poolt ja vabanes koonduslaagrist Saksamaal märtsis 1945. Pärast Eestisse naasmist vangistati ta 4. I 1946 NKGB poolt ning saadeti sunnitööle Vorkuta koonduslaagreis. Vangistusele järgnenud eluaegselt asumiselt vabanes 1958. a. On töötanud tõlkijana, Plaanikomitees arvutispetsialistina, ENSV TA Küberneetika Instituudis laborijuhatajana ja Majandusmatemaatika Instituudis arvutioperaatorina. *Akadeemiale* tõlkinud Charles de Montesquieu “Seadustest, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga” (1990, nr 3, lk 565–580) ja Maurice Maeterlincki “Üldise hääleõiguse” (1990, nr 4, lk 724–729) ning avaldanud artiklid “Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis” (1997, nr 2–4, lk 245–285, 573–596, 675–692), “Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade” (1998, nr 8, lk 1612–1619), “Kaks kõnet vabadusest” (1998, nr 11, lk 2243–2253), “Võidupüha kõne Tallinnas 1998. a 23. juunil” (1999, nr 6, lk 1126–1133), “Märtsiküditamine kui tšekistlik ebaõnnestumine” (1999, nr 12, lk 2543–2561, 2000, nr 1, lk 158–172) ja “Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all” (2001, nr 7–8, lk 1404–1415, 1752–1768).

EVE LUIK

LUULET

Jüri Talvet

TOOLIDE EHITAMINE ON TEADUS

Kas jänku maitstes hästi? Tore.
Ja lõhe kuidas oli? Hea. Maailma
pulss su lauge all on kaunis kujund
küll. (Vähemalt, kui teeselda
magamist.) Füüsika ja luule
õilis liit. Tore, et *weekend*'iks
ihu lõpuks lõdvaks lasta saab
baaritooli õnarusse soojas
Georgia väikelinnas. (Kuni mahub.)
Mõlemas Delhis seevastu, kui
pimeneb, päästab džunglist
vaid jumalaile mõtlemine templis,
põlvis jahe kivi. Kas rostbiif
maitstes hea? Olen rõõmus. Olen
rahul. Kuidas kana oli? Punun
ämblikuvõrku, küll kogemata
võõras takerdub. Mõni teine,
sealt äärelt. Mõni India veis,
Hegeli hall keedetud ämblikuvõrk
üll. (Aitäh, Heinrich!) *Tegelikult,*
sa ju ei lähegi? Sa lähed ju homme
hommikul kell kümme. Ja homme
hommikul kell kümme ju tuled tagasi?

PALJASTE JALGADEGA KIRJUTATUD

Ruumist mis äsja sulgus paksude
korkmüüride taha pagesid teise
mis kõneleb teises keeles sedasama:
*miks kukeke oli nii rumal et laskis
end rebasele ära viia? Miks
siis rebane tahtis teda ära süüa?*
Koguni kiiksuvad kajakad Kielis
kõnelevad keelt mida tundsid
tilluksed paljad jalad niiske liiva
esimesest puutest mere ääres Pärnus
Mis värvi sõnadega ka ümber
kirjutada seda olgu paberile olgu
südamekiududele Muutub vaid
kaasümbrus, sinu kontuur
mida kahmanud enesekaitseks oled —
puur mida pillutad ühest paigast teise,
lindudega kes õnneks sädistamast ei väsi:
miks siis kukeke? Miks siis rebane?

DEUTSCHE PHILOSOPHIE

Vist hoidsin valele poole rattateel.
Kuigi pidurdasin, hoidsin viisakalt
koomale, nagu hiireke puuris. Das
ist fAlsch! ahastas neiu kes rattal
vastu tuli. A keerles veel tükk aega
õhku ahmides taevas — otsekui sirkel,
mille harusid ainult sakslased
maakera kõhul õigesti vedada oskavad,

teada andes, kuspoolt joont käia,
kes peab hüva-, kes kurakätt hoidma.

UDU UJUB ÜLE MAA

Nüüd alles hakkad aru saama,
et Skagerrak ja Kattegat, mis kooli
geograafiatunnis kõlasid mõnusalt
paaris — nagu igavesti laulatatud
Skylla ja Charybdis — on tõesti
olemas. Aga ilmateade Kieli raadios
hoiatab pidevate udude eest. Oma
toanurkade ududes sakslased
elavadki, akendest neid igatahes
ei paista, tänavail neid ei paista.

Vist öösel on nad kõik ordnungi
rihtinud, koguni rästad valjul häälel
laulma pannud puude-põõsaste
lopsakais lehis oma majakeste
ümber. Pingutad silmi, et neid näha,
aga udu Skagerrakilt ja Kattegatilt
on täna nii tihe, et suisa võimatu
on näha iseennastki, Eestit.

GERMANIA, 2002

Jah, udu, vaikus, üksildus — kas tõeluses
või sinust tõelusse kantult, segunenult.
Kust mujalt see kukkumine kõrgusse,
meri, kes ei saa aru, kas ta on meri

või Beethoven. Praegu aga lihtsalt vaikus,
mis ei varja ehk midagi. Ainult
sinisilmsed blondid türgi naised
võngutavad kooris päid, panevad enda taga
avaralt kohisema mingi lubaduste laane.

LÕPMATU 14

Linnar Priimägi

Lugupidamisega

Esko Lehtmele

Argentina kirjaniku Jorge Luis Borgese novell "Asterioni maja" (1945) räägib inimhärjast Asterion-Minotaurosest, kes elab labürindis. Seda "Asterioni maja" kirjeldatakse järgmiselt (Borges 1987: 40):

Kõik maja osad korduvad mitu korda, iga koht on ka teine koht. Ühte veepaaki, siseõue, joogikohta, sõime ei ole üksainus; kõike on *neliteist (lõpmatu arv)*. [---] Maja on niisama suur kui maailm, või kui veel õigemini öelda, siis maja ongi maailm.

Äratab tähelepanu enesestmõistetavus, millega autor lubab niimitegelasel oma eluaseme kirjelduses lugeda arvu 14 lõpmatuks. Lähemal vaatlusel selgub, et tegemist pole mitte lihtsa kirjaniku-uuga, vaid keerulise kultuuriloolise koodiga.

INIMHÄRJA KODU: LABÜRINT

Härginimese pärimus tuli Kreetale Mesopotaamiast. Sealset sarvilist ja härjakõrvust meesdeemonit kujutati altpoolt vööd härjani ning ülaltpoolt inimkehaga. Hea vaimuna aitas ta võidelda kurjuse ja kaose vastu, hoidis päikesejumalale lahti koiduvärvad ja toetas päikeseketast. Tunti ka inimkeha ja loomapeaga deemoneid. Üks selliseid härginimesi on sumeri eepose *Gilgameš* peategelasi Enkidu.

Kreeta härgmehest räägib pärimus:

Minotauros oli koletis, pooleldi härg, pooleldi mees. Minose naise Pasiphae ja imeilusa sõnni ristsugutis. Poseidon oli andnud selle sõnni Minosele, et too looma temale ohverdaks, kuid Minos ei raatsinud looma tappa ja jättis endale. Minose karistuseks oli Poseidon pannud Pasiphae sõnnisse pööraselt armuma.

Kui Minotauros sündis, ei tapnud Minos teda. Ta sündis Daidalost, suurt ehitusmeisterit ja leiutajat, konstrueerima koletise jaoks vangla, kust oli võimatu välja pääseda. Daidalos rajas maailmakuulsa labürindi. Sellesse sattunud õnnetud olevused võisid lõputult hulkuda mööda üha hargnevaid käike ilma väljapääsu leidmata. Sellesse labürinti viidi noored ateenlased ja jäeti sinna Minotaurosele õgida. Labürindist polnud võimalik pääseda. (Hamilton 1975: 145.)

“Minotaurose maja” on eeskätt psühholoogiline, mitte arhitektuuriline fenomen. Vaarao Amenemhet III surnutemplit kirjeldades kasutabki kreeka historiograaf Herodotos sõna “labürint” tähenduses “külastajat segadusse ajav, muljetavaldav arhitektuurne rajatis, milles võib ära eksida”:

Minu jõud ei käi selle ehitise kirjeldusest üle. See pidi maksma rohkem tööd ja raha kui kõik kreeklaste müürid ja tööd kokku — ehkki mitte keegi ei eita, et Ephesose ja Samose templid on tähelepanuväärsed ehitised. Ka püramiidid on imetusväärsed rajatised, igaüks võrdne nii mõnegi kõige uhkema Kreeka tööga; aga *Labürint* ületab nad.

Labürindil on kaksteist katusealust õue — kuus põhjapoolses reas, kuus lõunas. Seest on hoone kahekorruline ja sisaldab kolm tuhat ruumi, millest pooled on maa all ja pooled kohe nende peal. Mind viidi läbi ülakorruse ruumide, nii et nende kohta öeldav pärineb mu enese tähelepanekutest, kuna alakorruse ruumidest saan rääkida üksnes juttude järgi, sest valves olevad egiptlased keeldusid mulle neid näitamast, kui võrd need sisaldavad *Labürindi* ehitajate kuningate ja pühade krokodillide haudu. Ülaruume nägin aga oma silmaga ja raske on pidada neid inimese kätetööks; *segadusseajavad ja keerukad käigud ruumist ruumi ning õuelt õuele tundusid mulle lõpmata imepärased, kui me jõudsime õuest tubadesse, tubadest koridoridesse, koridoridest veel arvukamatesse tubadesse ja neist veel rohkematele õuedele*. Iga toa, õue ja koridori katus, nii nagu seinadki, on kivist. Seinad on kaunistatud reljeefidega ning iga õu on kunstipäraselt ehitatud valgest marmorist ning ümbritsetud sammastikuga.¹

Samasuguse mulje põhjal on Minose labürindiks hakatud pidama tema Knossose paleed.

“Asterioni maja” (*La casa de Asterión*) võinuks tõlkida ka: “Asterioni kodu”. Kahtlemata kujutab kodu endast eelkõige psüü-

¹ *Hist.* II, 148–149. Vt http://members.tripod.com/~ib2051/amenemhet_3.html. Vrd Aul 1924: 12.

hilist reaalsust. Niisiis rõhutab Borgese novelli pealkiri, et labürint on psühholoogia fenomen.

RETOORILINE ARV

Retooriliseks arvuks nimetatakse numbrilist hulgakujundit. Näiteks "seitsekümmend" esineb antiikallikais sageli tähenduses "kõik": "70 linna" tähendab "kõik linnad", "70 aastat" on "üks ajastu" või "inimelu" (Dreizehnter 1978: 103).

Samasugused retoorilised arvud võivad kümnendsüsteemis olla "sada" ("peegel purunes *sajaks* killuks", s.t loendamatuteks kildudeks), "tuhat" ("ole sa *tuhandest* tänatud", s.t lõputult tänatud) ja "10 000". (Näiteks mõistatus, mille lahendiks on "raamat": "*Tuhat* toomelehte, *sada* saarelehte, kaits kaaselavvakeist?" — Urvaste 1890.) Kõik need arvsõnad ütlevad üksnes: "väga palju".

Võimalik on retoorilist hulgamääratlust moodustada redupliktiivselt. Juba tsiteeritud rahvaluulelise mõistatuse üks teiseid kõlab nii: "*Tuhat-tuhat* toomelauda, *sada-sada* saarelauda, pääle kats veel kaanelauda?" (Võnnu 1889). "*Tuhat-tuhat*" tähendab siin "tuhanded" ja "sada-sada" "sajad".

Teine retoorilise arvu augmentatsiooni viis on astendus, mille abil moodustatud mõistet "lugematu hulk" väljendavad korrutatud arvsõnad "tuhat" ja "kümme tuhat". Näiteid leidub nii Vanas kui ka Uues Testamendis: "*Tuhat korda tuhat* [inglit] teenisid teda, *kümme tuhat korda kümme tuhat* seisid tema ees!" (Tn 7:10). "Ja ma nägin ja kuulsin paljude inglite häält aujärje ja olendite ja vanemate ümber; ja nende arv oli *kümme tuhat korda kümme tuhat ja tuhat korda tuhat*" (Ilm. 5:11).

RETOORILINE "SEITSE": "GILGAMESH"

III aastatuhande lõpust e.m.a üleskirjutatud akadikeelne eepos *Gilgameš* sisaldab maailmakirjanduse esimest jutustust veeuputusest. Seal mängib olulist rolli arv 7:

Kui *seitsmes* päeva kätte jõudis, tüündus meri, maru, torm ja uputus vaibusid... Nisiri mägi peatas laeva ega lasknud edasi liikuda...

Seitsmenda päeva tulekul lasin välja tuvi. Tuvi lendas välja, kuid tuli tagasi: polnud paika peatuseks, ja ta tuli tagasi. Siis lasin pääsukese. Ta lendas välja, kuid tuli tagasi: polnud paika peatuseks, ja ta tuli tagasi. Siis lasin kaarna. Ta lendas välja, nägi vee kahanemist, leidis toitu (tume koht) ega tulnud enam tagasi. Siis lasin kõik vallali nelja tuule suunas, tõin urja, põletasin suitsuurja mäeharjal. Säadsin välja *seitse ja seitse* riista, asetasin alla seedripuid ja mirri. (Aul 1924: 38–39.)

Jutt näib niisiis käivat neljateistkümnest riistast (7 + 7). See kummaline ja kohmakas number äratav püsivat tähelepanu, vormelina kordab seda ka teine *Gilgameši* eestikeelne ümberjutustaja: “Seadsin üles *seitse ja seitse* suitsutusastjat, puistasin astjate ümber roogu, seedri- ja mirdioksi” (Kabur 1987: 55). — Mida tähendab siis too kummastav “neliteist”?

Tegemist on kujundarvuga, mis saadakse retoorilise “seitsme” reduplikatsiooni teel: “seitse-[ja]-seitse”. Samaväärselt võiks siin kasutada astendusmitmust, öeldes: “Seadsin üles *seitse korda seitse* suitsutusastjat. . .” Tähendus sellest ei muutuks: “Seadsin üles suure hulga suitsutusastjaid. . .”

Kuid eesti keel pakub meile veel ühe, omasema tõlkevõimaluse. Nimelt esineb meie keeles retoorilise arvuna ka seitse — väljendis “mitu-setu”. Et “setu” tähendab just “seitset”, ilmneb omastavas käändes: “mitme-se[i]t[s]me”. Niisiis kõlab “Seadsin üles seitse ja seitse suitsutusastjat” korrektses eesti tõlkes: “Seadsin üles *mitu-setu* suitsutusastjat. . .” Tegemist on retoorilise hulgamääratlusega, mitte inventuuri arvandmetega!

Mesopotaamia eepos ja Kreeta pärimus kuuluvad ühte kultuuriruumi. Sellele kultuuriloolisele tõsiasjale tahabki koodiga “14 = ∞” osutada Jorge Luis Borges.

TRANSFINIITNE ARV: GEORG CANTOR

Arvu “lõpmatu 14” kultuurilooline päritolu ei ütle mitte midagi tema matemaatilise tähenduse kohta Jorge Luis Borgese novellis. Nimelt lokaliseerub see lõpmatus süsteemis, mille nimeks on “maja” (labürint) ning mille kohta on öeldud, et see “on *niisama suur kui maailm*, või kui veel õigemini öelda, siis maja

ongi maailm". Niisiis on "14" lõpmatus, mis paikneb ühe teise lõpmatuse ("maailm") sees.

Sellist matemaatilist vahekorda väljendas hulgateooria rajaja Georg Cantor "transfinitse arvu" mõistega, mida ta märkis heebreata tähega aleph: \aleph . Novellis "Aleph" (1945 — samast aastast kui "Asterioni maja") räägib Jorge Luis Borges otsesõnu tollest sümbolist: "*Mengenlehre*'s sümboliseerib see transfiniitset arvu, milles tervik ei ole ühestki osast suurem" (Borges 1987: 70).

Niisiis tegeles kirjanik tollal hulgateooriaga või täpsemalt: lõpmatusarvutusega. Lõpmatuse probleem jääb matemaatika ja filosoofia piirimaile, mistõttu filosoofiliselt võimekal matemaatikul Georg Cantoril oli raske seda seletada niihästi matemaatikutele kui ka filosoofidele.

Lõpmatusega kui lõputu jagatavusega tegeldi juba antiikajal Elea Zenoni apooriatel. Zenon õpetas, et kui olemine on paljuslik, siis on ta ühtaegu lõpmata väike ja lõpmata suur. Lõpmata väike on ta, koosnedes jagamatutest üksustest, mis on punktid (geomeetrilised "aatomid"): need ei suurenda lisamisel ega vähenda äravõtmisel, sest nad ei ole suurused. Lõpmata suur on ta sellepärast, et kui igal asjal on suurus, siis on ka asja igal osal suurus ja vahekaugus teistest osadest — ning nõnda lõpmatuseni. Selle selgituseks konstrueeris filosoof vastuolulisi situatsioone (apooriaid), millest "kahendamise"-nimeline ütleb: keha ei saagi liikuma hakata, sest peab läbima lõpmatuid poolteid.

Uusajal anti sellele "geomeetrilisele" probleemile algëbraline kuju, rääkides "piirväärtusest". Kuid kuni Georg Cantorini püsis ka teaduslikus matemaatikas Aristotelese seisukoht, et olemas on üksnes "potentsiaalne lõpmatus". Lihtsustatult öeldes usuti Aristotelese jälgedes, et lõpmatus pole mitte suurus, vaid suuruste kasvatamise protsess — seega matemaatikaväline asi. Veel Johann Carl Friedrich Gauss avaldas protesti "lõpmatu suuruse kui lõpetatu kasutamise vastu (*gegen den Gebrauch einer unendlichen Größe als einer vollendeteten*)" (tsit. *Biographien...* 1975: 458).

Lõpmatus ei saa olla suurus — sellest eelarvamusest pääsemaks leiutas Georg Cantor 1870. aastatel arvuteooriast lähtudes hulgateooria (mida ta algul nimetas "paljuseõpetuseks" — *Man-*

nigfaltigkeitslehre). Ta kirjutas hiljem, et lähtus ideest “vaadelda lõpmata suurt mitte pelgalt piiramatu kasvu vormina, vaid see ka matemaatiliselt, arvude abil fikseerida lõpetatud lõpmatuse kindlas vormis (*in der bestimmten Form des Vollendet-unendlichen*)” (samas, 459).

Niisiis defineeris Georg Cantor lõpmatuse matemaatilise suurusena, eritles mitmesuguseid eri võimsusega lõpmatusi, osutas transsendentsete arvude olemasolule ja töötas lõpmatute arvude matemaatika kallal.

Vastuolud, millesse too inimõistuse kõrgeimaks pilotaažiks peetud mõtetegevus sattus, pole tänini üheselt kõrvaldatud. Kuid selle teooria esimesed alused, näiteks tõestus, et täisarvude, ratsionaalarvude ning algebraliste arvude lõpmatu hulk on võrdne naturaalarvude lõpmatu hulgaga ning et see võimsuselt erineb reaalarvude lõpmatust hulgast, jäävad kehtima.

Transfiniitse arvu põhimõistega opereeribki Jorge Luis Borges 1945. aasta novellides “Aleph” ning “Asterioni maja”.

EMOTSIONAALNE LÕPMATUS: BLAISE PASCAL JA JORGE LUIS BORGES

Lõpmatusefenomen lokaliseerub matemaatika ja filosoofia piiiril. Georg Cantor adresseeriski oma “üldise paljususõpetuse” 1883. aastal “filosoofidele, kes on jälginud matemaatika arengut kuni kõige viimase ajani, ja matemaatikutele, kes tunnevad tähtsaimaid vanemaid ning uuemaid filosoofianähtusi” (samas, 462). Et lõpmatuse matemaatilised omadused ei ole päris selged, siis ei saa ka filosoofilist lõpmatuse kategooriat lugeda ei ratsionaalseks ega ka mitte irratsionaalseks. Filosoofiline lõpmatus on emotsionaalne kategooria.

Selles veendumaks võib lugeda Blaise Pascali *Mõtteid* (1670). Matemaatikust filosoof tunnistab, et “isegi geomeetrilised teoreemid võivad saada tunneteks” (Pascal 1998: 63).

Lõpmatusetundest tunnistab ta: *Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraie* — “Selle lõpmatu ruumi igavene vaikus hirmutab mind” (tsit. Abry, Audic, Crouzet 1933: 200).

Eristades ekstensionaalset ning intensionaalset lõpmatust, mõonab Blaise Pascal, meeleheitel inimese ja tema mõistuse lõplikkuse palge ees, et “miski ei suuda pakkuda lõplikkusele pidet kahe lõpmatuse vahel, mis teda ümbritsevad ja tema eest pagavad”, ja jõuab järelduseni: “Nende lõpmatuste ees on kõik lõplikud asjad võrdsed” (Pascal 1998: 45).

Siin ennetabki Blaise Pascal “Asterioni maja” filosoofilist ideed: kui heebrea tähestiku esimene täht ja number neliteist on lõplike asjadena võrdsed, siis võib vabalt teha asenduse: $\aleph \leftrightarrow 14$. Ja kui aleph on transfiniitne arv, “milles tervik ei ole ühestki osast suurem” (Borges 1987: 70), siis võrdub iga neljateistskümnest elemendist koosnev hulk kogu majaga ning maailmaga kui lõpmatusega. Nõnda neliteist saabki märkida lõpmatust: $14 \leftrightarrow \infty$. Nii viisi tekib substitutsioonide jada $14 \leftrightarrow \aleph \leftrightarrow \infty$, kus mediaatoriks on transfiniitne arv.

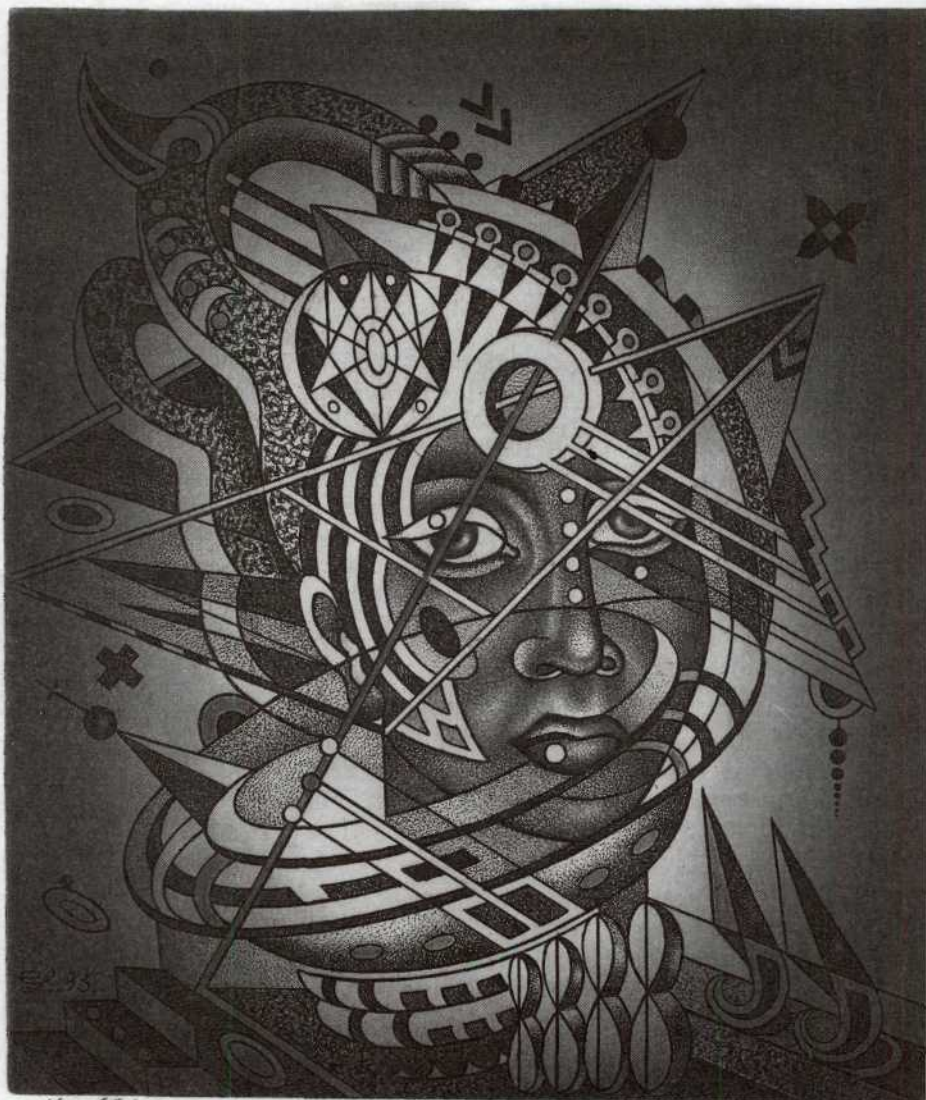
Et Jorge Luis Borges tundis Blaise Pascali mõttemaailma ning sellest isegi inspiratsiooni sai, kinnitab essee “Pascali sfäär” (1951). Tähelepanuväärselt ilmub sinna labürindi kujund: “Tol ärahirnutatud sajandil tundus absoluutne ruum [---] Pascali *labürindi* ja kuristikuna.” Blaise Pascalile viitamata kordab ta prantsuse filosoofi mõtteid: “Kui kõik olev on võrdsel kaugusel lõpmatust ja lõpmata väikesest, siis kaotab mõtte ka “kus?”.” Seda tajudes kirjutas Blaise Pascal: “Loodus on lõpmatu sfäär, mille kese on kõikjal ja piire mitte kuskil.” Kuid Jorge Luis Borges täpsustab: “Tourneuri tekstikriitilisest väljaandest (Pariis, 1941), milles on reprodutseeritud ka käsikirja mahatõmbamised ja kõhklused, ilmneb, et Pascal hakkas kirjutama *effroyable*: “*Kohutav sfäär*, mille kese on kõikjal ja piire mitte kuskil.”” (Borges 2000: 117–119). Lõpmatus on emotsionaalne kategooria.

Labürint kujutab psühholoogilist, emotsionaalset lõpmatust, **emotsionaalne lõpmatus on aga alati transfiniitne**. Seda viimast väidet võib pidada Jorge Luis Borgese loominguga keskseks ideeks ning algoritmiks — nii “Asterioni majas”, “Alephis” kui ka teistes novellides. Kogu tema loomingu mõistmise võti on \aleph .

Kirjandus

- A b r y , E., C. A u d i e , P. C r o u z e t 1933. *Histoire illustrée de la Littérature Française: Précis méthodique*. Paris: Henri Didier, Toulouse: Édouard Privat
- A u l , Marie 1924. *Vana Idamaa: Vana Idamaa rahvaste ajalooliste allikate kogu*. Tartu: Odamees/Carl Sarap
- Biographien bedeutender Mathematiker: Eine Sammlung von Biographien*. 1975. Hg. Hans Wußing, Wolfgang Arnold. Berlin: Volk und Wissen
- B o r g e s , Jorge Luis 1987. *Aleph*. ("Loomingu" Raamatukogu nr 17/18.) Tallinn: Perioodika
- B o r g e s , Jorge Luis 2000. *Valik esseid*. Tallinn: Vagabund
- D r e i z e h n t e r , Alois 1978. *Die rhetorische Zahl: Quellenkritische Untersuchungen anhand der Zahlen 70 und 700*. (Zetemata. Heft 73.) München: C. H. Beck
- H a m i l t o n , Edith 1975. *Antiikmütoloogia*. Tallinn: Eesti Raamat
- K a b u r , Boris 1987. *Gilgameš: Veeuputuseaegseid lugusid Gilgameši eepose järgi*. Tallinn: Eesti Raamat
- P a s c a l , Blaise 1998. *Mõtted. S. l.*: Hortus Litterarum—Logos

LINNAR PRIIMÄGI (sünd. 1954) on õppinud Tartu ülikooli filoloogiateaduskonnas romaani-germaani keeli ja kirjandust (1972–1977), lõpetades saksa filoloogina. Ta on töötanud ajalehe *Edasi* kultuuriosakonnas (1977–1988, sh juhataja 1986–1988), "Vanemuise" teatri peadramaturgina (1988–1990) ja kunstilise juhina (1990–1993); a-st 1993 oli ta Tallinna Pedagoogikaülikooli eksperimentaalesteetika labori juhataja, pärast seda sama ülikooli reklaami ja meedia õppetooli juhataja. Kunstiajaloo magister (1995). *Akadeemias* on ilmunud artiklid "Nikolai Konradi renessansimõistest" (1989, nr 2, lk 318–338); "Kelle koer?: Motiivi ülekandest" (1990, nr 2, lk 327–331); "François Mauriaci jumalikkus: Essee" (1993, nr 4, lk 742–754); "Apollo — Kristus: Albrecht Düreri sulejoonistusest "Apolo"" (1994, nr 8, lk 1593–1621); "Stendhali "punane" — tsitaat või sümbol?" (2002, nr 6, lk 1231–1241); samuti arvustus R. N. Coudenhove-Kalergi teose *Totaalne riik — totaalne inimene* kohta (1989, nr 5, lk 1083–1087).

„Vaatteja“: Opus 3/10 22. a.

E. L. L.

EVE LUIK. Vaatteja

USU KEELE METAFOORSUS

Fundamentaalteoloogiline uurimus

Thomas Andreas Põder

... igasugune kunstlik ja kujundlik sõnade kasutamine, mille kõneosavus on leiutanud, ei ole millekski muuks kui valedetele mõtetele juhtimiseks, kiredede sütitamiseks ning seeläbi otsustusvõime eksitamiseks — ja nõnda on see tõesti üleni üks pettus.

(Locke 1975: 508 (§34).)

... me mööname, et religioon on läbinisti inimlik, ajalooline ja kultuuriline.

(Cupitt 1993: 55.)

1. Millegi niisugusega nagu usu keel on võimalik kokku puutuda mitmesugusel viisil — kuulates, lugedes ja kõneldes. Iga kokkupuude millegagi esitab aga inimesele ka intellektuaalse reageerimise nõude. Üks võimalus on püüda seda nõuet ignoreerida ja eitada, hoopis loomulikum või inimlikum on aga ilmselt siiski püüid mõista, millega on tegemist. Sest igal juhul äratav usu keel tähelepanu ja imestust ning ajendab küsima: mis asjaga siin nüüd kokku puututakse? Vastuse otsimist võib alustada mitmest kohast. Võib lähtuda teatud paiga või ajaga määratletud *kontekstist*, milles seda kummalist keelt iseäranis selgelt kõneldakse. Võib

**Tänan Gerald Gleesoni, Hans-Peter Großhansi, Alar Laatsi, Jaan Kivistikku ja iseäranis Kadri Eliisabet Põderit diskussiooni-
võimaluse ja abi eest.**

lähtuda kummalist keelt kõnelevast *inimesest* — tema teadvus- seisundite, emotsioonide või käitumise kirjeldamisest. Alustada võib ka *inimeste kooslusest*, kes omavahel selles keeles suhtlevad. Lähtuda võib aga ka sellest, mida usu keel näib *väljendavat*. Ja iseäranis imestusväärne ongi ju õigupoolest selle keele sisu, mida võib lihtsustades kokku võtta kõnena jumalast. Millest iganes kõneldakse, ikka kõneldakse ka jumalast. Niisiis, usu keel on ehk esmajoones kummaline kui keel jumalast.

Õhtumaise kultuuritraditsiooni kontekstis on meie ühiskondliku teadvuses juurdunud jumalamõiste, mis sisaldab esmajoones jumala maailmaülest, erinevust inimesest, täiuslikkust, kõikväälisust jne.¹ Sellisel taustal ei näi usu keele kummalisus seisnevat niivõrd asjaolus, et pretendeeritakse kõnelemisele jumalast, vaid pigem selles, et kõne toimub inimlikul viisil; veel enam: kummaline on õieti üldse pretensioon inimkeeles sellisest jumalast kõnelda. Seega, isegi kui teoreetiliselt oleks võimalik jaatada jumala tegelikust, ei oleks mingil juhul võimalik sellest kõnelda inimesel. Niisiis, usu keel ainult näib kõnelevat jumalast, tegelikult aga on sisutühi. — Sellise tõlgenduse ülemäärast radikaalsust on õhtumaises traditsioonis püütud näidata metafoori ja sellega seotud nähtuste (eriti analoogia) abil, mis võimaldavat keele piiride ületamist ja nõnda siis ka jumalast kõnelemist. Selle vaatekoha klassikaliseks esindajaks on Aquino Thomas (vrd Sth I q.13).²

¹ Siinkohal ei ole ruumi — ega ole see ka mõttekäigu mõistmiseks vajalik — visandada õhtumaise jumalamõiste kujunemis- ja muutumislugu. Mõne vihje selles suunas sisaldab üks varasem ettekanne (vt Pöder 2000).

² Aquino Thomase tõlgenduse ja seletusena, aga ka huvitava oma-poolse ettepanekuna, mis sarnaneb üllatavalt Eberhard Jüngeli allpool käsitletava teooriaga, vrd Cornelius Ernsti, O.P., olulist artiklit (Ernst 1974); esiletõstmist väärrib analoogia käsitlemist uuemas ingliskeelses religioonifilosoofias vaatlev Patrick J. Sherry (Sherry 1976a, 1976b). Ka Jüngel väitleb põhjalikult Thomasega (vrd Jüngel 2001: 322–334, 371–377). — Analoogia on klassikalise, Aristoteleseni tagasi ulatuva metafoori mõistmise kohaselt (vrd Poet., 147b 6–22) üks metafoori alaliik, s.t metafoor oli klassikalises retoorikas koondmõiste troobilise kõneviisi kohta üldse. Väga lähedalt on metafooriga seotud ka võrdum.

Õhtumaises traditsioonis on aga mindud ka hoopis teist teed. Pidades usu keele suhtes siiski kohaseks mingit positiivsemat laadi tõlgendust, on liigutud teisele tasandile ja väidetud, et ehkki usu keel näib kõnelevat inimesest ja maailmast erinevast personaalsest jumalast, kõneldakse õigupoolest — ehkki paljud kristlased seda enesele ei teadvusta — hoopis millestki muust: inimese püüdest tulla toime iseene ning maailma ebatäiuslikkuse ja lõplikkusega, põhimistest moraalsetest arusaamadest, emotsioonidest, maailmanägemise viisist, kõlbelistest ja vaimsetest ideaalidest, kavatsusest järgida mingit eluviisi, kandvast (emotsionaalset) põhihoiakust maailma suhtes jne (vrd Hick 1993: 7; Cupitt 1993; Braithwaite 1975). Selle traditsiooni klassikaliseks esindajaks on nt Ludwig Feuerbach. — Igal juhul aga võib ka selle tõlgendusmudeli kohaselt mõista usu keele iseloomu metafoorsena, sedavõrd kui jumalast kõneldes kõneldakse õigupoolest hoopis inimesest endast.

2. Metafoorifenomen on olnud tõsise diskussiooni objekt vähemalt alates Aristotelesest ning iseäranis elaval kujul alates möödunud sajandi keskpaigast.³ Hermeneutiline ring on vältimatu loomulikult ka selle nähtuse mõistmise puhul, s.t teatud formaalkeelilisest nähtusest arusaamine sõltub selles väljendatu mõistmisest ja vastupidi. Nõnda ei ole küllap üllatav, et metafoori loomuse paremasse mõistmisse on andnud märkimisväärse panuse ka need

See olukord on mõneti ka segadust tekitanud: näiteks võib kaasaja teoloogilises (ja filosoofilises) diskussioonis kohata “metafoori”, “analooogia” ja “sümboli” sünonüümset kasutust. — Väga hea ülevaate analoogiaõpetusest teoloogilises traditsioonis esitab Joachim Track (Track 1978).

³Metafoorialasest kirjandusest on vaevalt võimalik täielikku ülevaadet saada. N-õ süstemaatilise ülevaatenähtena elukõige filosoofilise lähenemise ajaloost metafoorile vrd kahe olulisemaid 20. sajandi metafoorialaseid artikleid sisaldava artiklikogu sissejuhatusi (Johnson 1981; Haverkamp 1996). Kogumikud ise sisaldavad väga huvitavat materjali. Lisaks nimetatutele väärivad esiletõstmist juba klassikaks saanud Ortony 1993, Schneider 1996 ning kaks uuemat dissertatsiooni (Debatin 1995 ja Puster 1998).

mõtledjad, kes tegelevad esmajoones usu keele fenomeniga selle keele sisu perspektiivist.⁴

Tänapäevases usu keele kohta käivas teadusdiskursuses on laialt levinud usu keele iseloomustamine just nimelt, s.t primaarselt metafoorsena. Mida tähendab see usu kummalise keele mõistmise seisukohast? Nt tavakeelepruuk väljendab tihti metafoori-mõistmist, mille järgi metafoor on esmajoones *kõne kaunistus* — sekundaarne kõrvalekaldumine tegelikult (asja)kohasest keelekasutusest —, millest arusaamine eeldab seetõttu ka suutlikkust anda öeldust metafoorivaba tõlge. Kui aga usu keele puhul sellise, keele primaarsele tasandile liikumisena mõistetud tõlke andmise võimalust eitada, siis tähendaks usu keele metafoorseks kuulutamise ühtlasi selle mõttetuks kuulutamist.

Niisiis, väites usu keele metafoorsust, on esimene võimalik suhtumine üldse eitada, et usu keel — nimelt oma formaalse iseloomu tõttu — mingit tegelikkust ja nõnda midagi tõest või väära väljendaks. Lisaks sellele “naiivsele” arusaamale võib aga usu keele iseloomustamine metafoorsena väljendada veel vähemalt kolme arusaama. “Funktsionalistlik” lähenemine, millele eespool juba viitasin, näeb seda mingil kombel küll tegelikkust väljendavana, aga just nimelt inimese enese tegelikkust: nt inimese reaktsiooni oma elu lõplikkusele ja selles sisalduvatele — tema kontrolli alt väljuvatele — ootamatustele. Seega sõna-sõnalt võttes on usu keel küll sisutühi, aga kuna “metafüüsiline jumal” enam ei takista selle tõlkimist positiivsel kombel, siis on võimalik usu keelt tervikuna mõista kui millegi tõeliselt inimliku väljendajat. Usu keele metafoorsus tähendaks niisiis kokkuvõtlikult seda, et ehkki ei saa kõnelda selle keele tõesusest, on võimalik kõnelda selle *genuiinest inimlikkusest*: kuivõrd see väljendab inimese püüdu tulla toime oma lõplikkusega, tema tundeid seoses maailma tervikuga vms, on usu keelel positiivne funktsioon. Ja sellisel kaudsel kombel omandab usu kõne taas ka tähenduse.

⁴Vrd uuemast kirjandusest kahte olulist kogumikku (Bernhard, Link-Wieczorek 1999; Noppen 1988). Sellele lisaks süstemaatilis-teoloogiline dissertatsioon (Buntfuß 1997), praktilis-teoloogiline dissertatsioon (Luksch 1998) ja Uue Testamendi teaduse vallast Jüngel 1986; Raguse 1995; Weder 1984, 1986.

3. Kui usu keele metafoorsuse väide peaks aitama kaasa usu keele kummalisuse, s.t selle ainulaadse eripära mõistmisele, siis minu hinnangul ei tee seda põgusalt viidatud võimalused, mis seovad metafoorse kõne tähenduslikkuse selle *asendatavusega*, pidades esimesel juhul vajalikuks usu keele illusoorsuse paljastamist ja teisel juhul selle läbivat asendamist antropoloogilise keelega. Hüpotees usu keele metafoorsusest on neis puudulik vähemalt sel määral, kui see lähtub problemaatilisest metafoorikäsitusest. Nõnda ei aita usu keele metafoorsuse väide kaasa õnnestunumale intellektuaalsele reaktsioonile usu keele kummalisuse suhtes, vaid pigem takistab seda.

Seetõttu pöördun järgnevalt kahe ülejäänud võimaluse juurde, mis peavad asjakohaseks anda metafoorsele kõnele tervikuna hoopis teistsugune hinnang. Loomulikult võib ka see positsioon, mis mõistab *metafoori* tegelikkust väljendava ja tõeväärtusega kõnena, anda *usu keelele* — seda metafoorsena iseloomustades — ikkagi mingisuguse eespool viidatud mitterealistliku või antirealistliku tõlgenduse (s.t ühtlasi ontoloogiliselt eitada või välistada seisukoha võtmise võimalikkust jumala tegelikkuse suhtes). Ma ei süvene käesolevas artiklis põhjalikumalt antirealism ja realismi vahelisse vaidlusse,⁵ vaid püüan pigem kaasa aidata usu kummalise keele mõistmisele, jälgides ja täpsustades realistlikust perspektiivist toimuvat kõnelust sel teemal.

4. Kaasaegses diskussioonis usu keele üle väärivad minu arva-tes erilist tähelepanu ingliskeelses ruumis katoliikliku teoloogi ja religioonifilosoofi Janet Martin Soskice'i monograafia (Soskice 1987)⁶ ning saksakeelses ruumis Eberhard Jüngeli, kaasaja ühe olulisema evangeelse teoloogi tööd (nt Jüngel 1986, 2001,

⁵Sellesse debatti juhatab suurepäraselt sisse Joseph Runzo väljaantud kogumik, kus mitmed kõige olulisemad teoloogilise realismi ja mitterealismi eri vormide esindajad on omavahel otseses dialoogis (Runzo 1993).

⁶Soskice'i positsiooniga religioosse realismi, aga ka religioosse keele metafoorsuse osas on pidevas diskussioonis nt Pieter J. Huizer oma dissertatsioon religioosest realismist (Huizer 1997; vrd eriti lk 63–72). Soskice on esimeste seas, kellele viidatakse enamikus religioosset keelt puuduvates kirjutistes. Vrd entsüklopeedia näitena Anthony C. Thiselton (Thiselton 1993: 319). Soskice'i metafoorimääratluse võtab üle nt

2002c).⁷ See ei tähenda, et Soskice saksakeelses ruumis päris võõras oleks. Näiteks Jüngeli õpilane ja kaastöötaja Tübingeni Hermeneutika Instituudis, Hans-Peter Großhans, ütleb oma teoloogilist realismi käsitlevas dissertatsioonis ühenduses Soskice'iga muu hulgas järgmist: "Mõiste "realism" huvitavaima retseptiooni inglise teoloogias ja religioonifilosoofias leiab Soskice'i traktaadis metafoorimõistest" (Großhans 1996: 5). Samuti ei saa Jüngeli arutlusi usu keele üle ingliskeelses ruumis sugugi võõraks pidada.⁸

Ühe viimase aja parima ajaloolis-süsteemalilise monograafia mitmesugustest lähenemisviisidest religioosle keelele on koostanud Dan R. Striver, kes nendib: "Paljud mõtlejad, nagu Eberhard Jüngel, Sallie McFague ja Janet Soskice, rõhutavad, et religioosne keel kui keel Jumala kohta on läbivalt metafoorne. Keel võetakse lõplikust tegelikkusest ja rakendatakse uuele, transtsendentsele alale, mis toob kaasa semantilise kokkupõrke" (Striver 1996: 129jj). Niisiis loetleb Striver kõik need autorid ühe hingetõmbega ja peab just Soskice'it ja Jüngelit nendeks, kelle arvates väljendab selline keel midagi Jumalast, s.t peab neid teoloogilise realismi esindajateks (vrd Striver 1996: 130jj). Võib-olla väärib mainimist, et Soskice küll viitab Jüngeli kõige põhjalikumale tööle usu keele metafoorsusest (Jüngel 2002c), teeb seda aga vaid möödamminnes, ühenduses Aristotelese arusaamade kommenteerimisega (vrd Soskice 1987: 5).

Stephen W. Need (Need 1995: 241), üldse allikale viitamata võtab selle sõna-sõnalt üle ka Alister E. McGrath (McGrath 1994: 137). Nt Uppsala ülikooli usuteaduskonnas oli 1997. a religioosset keelt käsitlevatel kursustel kohustuslikuks kirjanduseks ka kaks ingliskeelset raamatut. Ühe autor oli just nimelt Soskice, teisel Dan R. Striver (Striver 1996).

⁷Toon siinkohal esile vaid oluliselt Jüngelile toetuva Hans Wederi monograafia (Weder 1986; eriti lk 153–285) ja ka Thomas Lukschi dissertatsiooni (Luksch 1998). Esimeseks Jüngeli teoloogilise mõtlemise — paraku mitte eriti õnnestunud — tervikesituseks on Engelbert Pauluse dissertatsioon (Paulus 1990).

⁸Paljud Jüngeli olulisemad kirjutised on inglise keeles kättesaadavad; tema mõtlemist käsitlevad otseselt nt Webster 1986, eriti lk 39–51; Webster 1989: 1–10; Zimany 1994 ja Rolnick 1993, vrd aga ka Webster 1994; Gunton 1994; Ford 1994 ja Jearond 1994.

Alljärgnevas on mu eesmärgiks rekonstrueerida usu keele metafoorsuse väite tähendus Soskice'i (I.) ja Jüngeli (II.) järgi. Ühtlasi (III.) püüan sõnastada kummagi positsiooni olulisemad sarnasused ja erinevused ning täpsustada, milliseid realismiversioone nimetatud autorid esindavad. Sealjuures esitan mõlemale kriitilise küsimuse: kui võrd on nende metafoorikäsitlus kooskõlas nende esindatava teoloogilise realismiversiooniga, täpsemalt, kui võrd nende metafoorikäsitlus toetab ja selgitab kummagi realismiversiooni. Nõnda peaks saama vastuse see, mil määral on õigustatud Soskice'i ja Jüngeli nimetamine üheskoos. Artikkel lõpeb märkusega selle kohta, mida üks usu keele iseloomu mõista püüdev ja selle metafoorsust väitev teooria peaks kindlasti silmas pidama. Kõik kokku heidab ehk mõningat valgust usu keele kummalisusele või toob selle kummalisuse vähemalt teravamalt teadvusse.

I. EBAKOHANE KÕNE JUMALAST

Soskice'i lähtepunktiks on tänapäeva olukord, mis oma ajaloo tõttu sisaldab tema hinnangul spetsiifilist pinget. Nimelt on ühelt poolt enamik kristlasi läbi aastasadade olnud veendunud oma kõne kujundlikkuses ja pidanud just metafoori peamiseks vahendiks, mis võimaldab kõnelda transtsendentsest Jumalast. Teisalt on viimastel sajanditel aga nii metafoori kui ka Jumala transtsendentsuse kritiseerimine muutunud üha tõsisemaks, s.t üha suurema kahtluse alla on seatud nii kristlaste suhtumine metafoori (kui peamisse vahendisse Jumalast kõnelemiseks) kui ka kristlaste arusaam Jumalast (kui transtsendentsest). Selles situatsioonis on Soskice'i eesmärgiks näidata, et metafoor on tõsiseltvõetav ja ainulaadseid võimalusi pakkuv vahend millestki kõnelemiseks (I.A), et transtsendentsest Jumalast on võimalik kõnelda ja et metafoor on selle jaoks iseäranis kohane (I.C). Seejuures arvab ta leidvat oma väitele teatavat tuge ka metafooride kasutusest loodusteadustes (I.B).⁹

⁹“Me loodame, et metafoori ning selle kontseptuaalse vahendina rakendamise kaitsmine toetab kristlast tema näiliselt paradoksaalses veendumuses, et hoolimata oma viimsest võimetusest Jumalat mõista, on ta

A. Metafoori tunnetuslik ainulaadsus

Soskice ei pea asjakohaseks, kui metafooril nähakse olevat tege-
likkusest kõnelemisel vaid sekundaarne roll, s.t kui seda peetak-
se — nagu eespool vihjasin — üksnes kõnekaunistuseks, literaalse
kõne asenduseks jne. Soskice väidab, et metafoor on kognitiiv-
selt ainulaadne, ning põhjendab oma väidet nn *interanimatsiooni*
teooriaga.

1. Metafoorifenomeni mõistmine nõuab Soskice'i järgi esmalt
lausungi ja sõna vahekorra täpsustamist. "Lausung" (*utterance*)
on sõna või sõnade jada, mida kõneleja kasutab mingis konk-
reetse kontekstis, s.t mida ta teatud kavatsusega kellelegi suuna-
tuna väljendab. Lausungiga seob Soskice "osutuse" (*reference*)
ning "tähdenduse" (*meaning*) mõisted. Esimese näol on tegemist
lausungi abil keelelise relatsiooni ülesseadmisega kõneleja ning
kõnealuse asja, s.o osutatu vahel. Kui see õnnestub, siis on kuu-
lajal võimalik osutatut identifitseerida.¹⁰ Lausungi "tähdendus"
seevastu on üksikute sõnade vastastikuse suhestumise ja üksteise
n-õ hingestamise tulemus. Seda protsessi — mis toimub mui-
dugi kõnelemise igakordselt ainulaadses kontekstis¹¹ — nimetab
Soskice "interanimatsiooniks".¹² Harilikult peab kõneleja mida-
gi üteldes silmas üht tähendust. Kui kuulaja lausungist — selle

õigustatud Jumalast kõnelema ning et metafoor on peamine vahend,
mille abil ta seda teeb" (Soskice 1987: x).

¹⁰Osutust võib muidugi fikseerida ka keeleväliselt, tõmmates kuu-
laja tähelepanu kõnealusele asjale mingil muul kombel (nt näpuga näi-
dates). — Kuna Soskice'i eesmärk on näidata, et metafoorid on *põhi-
mõtteliselt* osutuslikuks kasutuseks sobivad, siis ei ole hetkel oluline, et
lausungi abil kõneleja sugugi mitte alati ei osuta, s.t et osutus vahel ka
ebaõnnestub.

¹¹"... sõnad [--] osalevad tähenduse produktsioonis tervikliku lau-
sungi tasandil" (Soskice 1987: 68jj).

¹²Mõiste "interanimatsioon" pärineb eelmise sajandi esimese poo-
le kirjandusteoreetikult Ivor Armstrong Richardsilt. Tema metafoori-
teooriale (vrd Richards 1981: 48–62) toetuvad metafoori üle käivat
diskussiooni oluliselt elavdanud Max Blacki tööd. Soskice ise peab
Richardsi lähtepunkte kõige tabavamaks, nende tõlgendust Blacki poolt
aga mõneti puudulikuks — eelkõige seetõttu, et Black ei näe metafooris
mitte ühte, vaid kahte subjekti (vrd Soskice 1987: 44–51). Oma me-

konteksti arvestades — aru saab, siis saab ta aru just kõneleja kavatsatud tähendusest. Seetõttu on kommunikatsioon tavaliselt ka edukas (vrd Soskice 1987: 63, 85). Üksikute sõnade puhul tuleb eristada nende “tähendust*”¹³ (*sense*) ja “denotatsiooni” (*denotation*). Funktsionaalse selgituse kohaselt on just üksikute sõnade “täendus*” see, mis teeb võimalikuks sõnaraamatud, sest seda on võimalik määratleda lahus nende konkreetsest kasutusest mingis lausungis. “Denotatsioon” on omakorda sõnade vahekord keeleväliste entiteetidega, s.t isikutega, asjadega, sündmustega jne (vrd Soskice 1987: 52j, 68, 84).¹⁴

Teiseks rõhutab Soskice, et metafoori mõistmise jaoks on vajalik eristada sõnasõnalist kõnet mitteliteraalsest. Viimane hõlmab suurt hulka keelenähtusi, k.a enamiku troopide ja mitmete proosavormide (nt satiiri ja allegooria) kasutamist. Sõnasõnalist kõnet määratleb Soskice harilikuks, s.t tavapäraseks muutunud kõnena (*accustomed speech*). Nii on sõnasõnalise ja mitte-sõnasõnalise kõne eristamine võimalik vaid lausungi, mitte aga üksiku sõna tasandil. “Ütelda, et lausung on sõnasõnaline, tähendab ütlema, et selle sõnu kasutatakse tavapärasel moel” (Soskice 1987: 70). Lausung on mitteliteraalne siis, kui sõnu kasutatakse tavatul, ebanarilikul, ootamatul viisil.

2. Elkirjeldatud üldisemat laadi eristused lasevad Soskice’il asuda metafoori täpsema määratlemise juurde. Nimelt on metafoor

tafooriteooriat välja töötades peabki Soskice kriitilist dialoogi eelkõige Richardsi ja Blacki töödega. Nõnda nimetab ta oma teooriat kord (ühenduses Richardsiga) interanimatsiooni teooriaks, kord (eelkõige ühenduses Blackiga) interaktsiooni teooriaks (vrd Soskice 1987: 53 ja 44); ehkki mõistet “interaktsioon” kasutab selles seoses juba ka Richards (vrd nt Richards 1981: 55).

¹³Üksiku sõna “tähenduse” (*sense*) eristamiseks lausungi omast (*meaning*) lisan ma esimesele täрни.

¹⁴Nende ja eelnevate eristuste tegemisel järgib Soskice oluliselt John Lyonsit. Lyons ütleb tähenduse* kohta, et tegemist on relatsiooniga, mis valitseb sõnade vahel, s.t keelesisese vahekorraga, erinevalt denotatsioonist kui keele vahekorra keelevälisega, s.t sõna ja asja vahekorra (vrd Lyons 1977: 206j, 210). Ilmselt lihtsuse huvides ei ole lisatud, et ka denotatsioon võib olla keelesisene vahekord.

üks mitte-sõnasõnalise, niisiis harjumatu keelekasutuse vorme.¹⁵ Ja see tähendab ühtlasi, et metafoor on nähtus, millest saab kõnelda ainult lausungi tasandil.¹⁶ Esialgse definitsiooni kohaselt on metafoor *kõnekujund, mille abil kõneldakse ühest asjast sõnades, mida peetakse millelegi muule viitavaks — mida mõistetakse midagi muud meenutavana*.¹⁷ Niisiis on metafoorile iseloomulik teatav kahetisus, mis annabki sageli märku, et lausungit tuleks võib-olla mõista metafoorina (vrd Soskice 1988a: 77). Nimelt sisaldab metafoor vähemalt kahte mingite lausungis esinevate sõnadesga seotud assotsiatsioonide võrku (vrd Soskice 1987: 45–49).¹⁸ Toetudes Richardsile, seob Soskice need assotsiatsioonivõrgud kahe paariti esineva elemendiga, “teema” (*tenor*) ja “esitusviisiga” (*vehicle*). Tema metafooridefinitsiooni arvestades näib, et “teema” abil on võimalik viidata ühe assotsiatsioonivõrgu seotu-

¹⁵Soskice'i jaoks on otsustava tähendusega mõista, et “. . . metafoor kui kõnekujund on keelekasutuse vorm” (Soskice 1987: 15). Just see annab ühe kriteeriumi, mille alusel eristada metafoori näiteks sümbolist ja mudelist, mis ei ole tingimata keelelised nähtused (vrd Soskice 1987: 17).

¹⁶Metafoorist ei saa niisiis rangelt võttes kõnelda üksiku sõna tasandil. Süntaktiliselt võib aga metafoori konstrueerimiseks kasutada nii rohkem kui ka vähem kui ühte lauset. Nt “kuldne päike” on ka metafoor (vrd Soskice 1987: 21–23). — Kui allpool on juttu metafoorist või metafoorsest lausungist, siis tuleb nende all mõista lausungit, mis on väljendatud mingis konkreetse kõnekontekstis (vrd Soskice 1987: 68jj), s.t üksikud metafoorsed terminid eeldavad, et need on ikkagi konstrueeritud lausungi kontekstis ja nendest arusaamine eeldab selle konteksti tundmist. — Selleks et metafoori metafoorina ära tunda, on vaja igal juhul rohkemal või vähemal määral arvestada nii süntaktilisi, semantilisi kui pragmaatilisi tegureid. Pragmaatilisteks teguriteks peab Soskice eelkõige konteksti, kõneleja kavatsust ja osutust (vrd Soskice 1987: 38).

¹⁷“... metaphor is that figure of speech whereby we speak about one thing in terms which are seen to be suggestive of another” (Soskice 1987: 15, vrd 53). Õeldu on selgemalt märgatav nn tugevate ehk elusate metafooride puhul, kehtib põhimõtteliselt aga ka selliste metafooride puhul, mida me enam niisama lihtsalt metafoorina ei taju.

¹⁸Juhul kui lausungi osutus fikseeritakse ostensiivselt, ei pruugi üks assotsiatsioonivõrk ilmselt olla seotud sõnaga.

sele sellega, millest metafoor kõneleb. "Esitusviis" rõhutab aga asjaolu, et teine assotsiatsioonivõrk on seotud kõnealuse asja presenteerimisega mingil viisil.¹⁹ Nii võiks ütelda, et metafooriga on tegemist juhul, kui assotsiatsioonivõrkudega ühenduses on eristatavad teema ja esitusviisi elemendid, sest just nende — s.t sel viisil korrastatud assotsiatsioonivõrkude — vastastikuse suhestumise protsessi tulemuseks ongi metafoor. Niisiis teevad lausungi kontekstis eristatavad teema ja esitusviisi metafoorist ebahariliku, harjumatu kõneviisi. Mis sellise eristuse aga võimalikuks teeb?

Soskice teeb ettepaneku vaadelda sõnaga seostuvat assotsiatsioonivõrku sõna semantilise välja taustal (vrd Soskice 1987: 50). Nii määratleksid mingi sõna n-ö väärtust esmalt temaga sünonüümsed sõnad, s.t sõnad, millega antud sõna võiks asendada, ja teisalt asjad, millest kõnelemiseks seda sõna harilikult kasutatakse. Just siin näeb Soskice metafoori saladuse võtit, kuna metafooriga on tegemist siis, kui kõne toetub ühe asja vaatlemisele teise kaudu — ehk ühe asja vaatlemisele teisena —, s.t kui kõne toetub *mudelile*: "Mudelitele toetuv kõne on metafoorne [---]" (Soskice 1987: 55).²⁰

Soskice rõhutab, et miski ei ole mudel üksinda, vaid ainult siis, kui seda vaadeldakse seoses mõne teise asjaga. Niisiis, täpsemalt sõnastades on mudeliga tegemist juhul, kui mudeli "allikas" nähtud tunnusjooned omistatakse ehk preditseeritakse mudeli "subjektile" (vrd Soskice 1987: 101). Kui jääda atomaarsele tasandile (ja parandada Soskice'i terminoloogilist ebajärjekindlust), siis

¹⁹Kuna metafooril ei pea olema grammatilist subjekti-predikaadi struktuuri, ei lange Soskice'i sõnul metafoori teema ja esitusviisi nendega alati ka kokku. Nt teatud kontekstis on väljend "karm tuul" ("kuldne päike") metafoorne keelekasutus, täpsemalt: adjektiivne metafoor. Selle teema on seotud sõnaga "tuul" ja esitusviisi sõnaga "karm". Just nende sõnade ja nendega kaasnevate seostevõrkude interaktsioon annab metafoori (s.t metafoori tähenduse). — Assotsiatsioonivõrke võib olla ka rohkem kui kaks, kuna metafooris võib esineda "lisaesitusviise" (*subsidiary vehicles*); mitte aga lisateemasid.

²⁰"... kui kasutame mudelit, siis vaatleme üht asja või asjade seisu läbi teise, ja kui kasutame metafoori, siis kõneleme ühest asjast või asjade seisust keeles, mis viitab mingile teisele asjale [meenutab meile midagi muud] (*suggestive of another*)" (Soskice 1987: 50jj).

metafoori puhul kuulub esitusviisina funktsioneeriva sõnaga seotud assotsiatsioonivõrku selle sõna harilik kasutamine ühenduses ühe teatud entiteediga, teemana funktsioneeriva sõnaga seotud võrku aga selle harilik kasutus seoses mõne teise entiteediga. Sel kombel on metafoorse lausungi aluseks ühe asja vaatlemine teise kaudu ka siis, kui seda eksplitsiitselt üldse ei väljendata ehk teisiti öeldes: mudeli alusel toimuvat kõnet saab eristada mudelit ennast väljendavast kõnest. Nimelt teeb mudelit väljendav metafoor selge ettepaneku käsitada mingit asja mudeli allikana ja mingit teist asja mudeli subjektina. Ettehaaravalt võib just sellist metafoori nimetada "teooriat konstitueerivaks metafooriks". Kui siis sellele mudelile toetudes kõnelda mudeli subjektist, tekivad "metafoorselt konstitueeritud teooria terminid", s.t mudelile toetuva kõne kontekstis konstrueeritud terminid. Nii või teisiti sõltub aga metafoorist *kui* metafoorist arusaamine, s.t mõistmine, et tegemist on metafooriga, ja nõnda konkreetsest lausungist arusaamine — kõne jaoks relevantse mudeli märkamisest (vrd Soskice 1987: 50j, 101).²¹

3. Soskice'i jaoks on äärmiselt oluline, et ehkki metafoorne keelekasutus kutsub esile ja korrastab assotsiatsioonivõrkude paljususe, ei ole see paljusus kuidagi vastuolus lausungi ühe, õnnestunud osutusega. Osutuse ühtsuse tagab nimelt lõplikult kõneleja ise (vt I.B.3). Kuna metafoor on kirjeldatud protsessi tulemus, ei ole see kunagi "täielikult redutseeritav sõnasõnalisele ekvivalendile, ilma et kaasneks sisu kaotus [---]" (Soskice 1987: 94jj).²² Õnnestunud metafoor on ühtaegu nii kõnealuse asja ainulaadne identifitseerimine (s.o uue arusaamise, uue perspektiivi sünd) kui ka selle asja ainulaadne kirjeldus ja väljendusviis. Õnnestunud metafoorid võivad olla võimelised kirjeldama midagi niihästi uuel viisil kui ka üldse esimest korda, s.t nad on võimelised sõnas-

²¹Erinevalt mudelist ei pea Soskice'i sõnul sõnakasutus ühendama kahte asja nii, et saaks rääkida kahest subjektist (nagu arvab nt M. Black). Vrd nt "ulguv tuul". See metafoor toetub ilmselt tuule vaatlemisele mingis suhtes hundina, ehkki seda otse välja ei ütelda.

²²"Niivõrd kui metafoor tuletab meelde (*suggest*) teatud relatsioonide hulga (*community of relations*) — nagu see kõigi aktiivsete metafooride puhul ongi —, ei ole selle tähenduslikkus taandatav üksikule atomistlikule predikaadile" (Soskice 1987: 95).

tama ja vahendama uut arusaamist millestki. On võimalik, et "metafoor [---] ütleb midagi, mida ei saa kohaselt ütelda ühelgi muul viisil [---]" (Soskice 1987: 48, vrd 57jj, 89). Niisiis ei väida Soskice mitte ainult metafoori kognitiivse kasutuse võimalikkust, vaid ka selle ainulaadsust, s.t metafoor mitte ainult et sobib iseisvaks osutuslikuks kasutamiseks, vaid võib teatud olukordades olla selleks ainuke võimalus.²³

B. Metafoor loodusteadustes

1. Eelnevalt näitasin, miks Soskice peab metafoori võimeliseks vahendama ainulaadset teadmist. Samas, et oma algsele eesmärgile lähemale jõuda, peab ta täpsustama metafoori ja tegelikkuse vahekorda, millega ühenduses kerkib esiplaanile "osutuse" mõiste (vt I.A.1). Nimelt tõlgendab Soskice "osutust" tegelikkuse kujutamise või kirjeldamisena (*reality depiction*, vrd ld *depingere* 'kujutama, esitama, kirjeldama'). Kui osutuse fikseerimine toimub näiteks ostensiivselt, ei näi see metafoori puhul probleemilisem kui mittefiguratiivse lausungi korral. Kuidas on aga (põhimõtteliselt) vaadeldamatutest nähtustest kõnelemiseга?

Soskice on veendunud, et metafooride abil Jumalast kõnelemise võimalikkuse kaitsmist toetab mudelite ja metafooride kasutamine loodusteadustes. Selle suhtes, kuidas mõista nende kasutamist loodusteaduslikes teooriates, ei valitse teadusfilosoofias sugugi üksmeel (vrd Sklar 1995: 611; Salmon 1995: 796). Soskice väidab, et tegelikult on nende eriarvamuste puhul tegemist vaidlusega selle üle, kuidas üldse mõista loodusteadusliku seletuse loomust ja eesmärki. Teisiti: küsimusele, milline on teooriate, sealhulgas metafoorselt konstrueeritud teooriate ja nende terminite kognitiivne staatus, saab anda vastuse ainult ühenduses arusaamaga sellest, mis teaduslik seletus üldse on. Just erinevate

²³"Metafoori peab kasutama, kuna kõneldakse millestki uuest" (Soskice 1987: 89). Kui metafoor on olnud üks traditsiooniline vahend, mille abil täita leksikaalseid tühimikke (s.t viis, kuidas reageerida mingi sõna "puudumisele"), siis Soskice rõhutab, et metafoor on võimeline neid tühimikke ka ise looma, avades pilgu võimalikele uutele entiteetidele, asjade seisudele ja kausaalsetele suhetele (vrd Soskice 1987: 62).

eelduste uurimine, mille alusel mudeleid ja metafoore teaduskeeles kas sekundaarseks või primaarseks (s.t möödapääsmatuks) peetakse, aitab Soskice'i arvates näha seda olemuslikku rolli, mis metafooril on tegelikkuse kirjeldamisel (vrd Soskice 1987: 98, 118).

2. Soskice'i teadusteoreetilise argumendi üksikasjadesse ei ole siinkohal vajalik süveneda. Peamise mõttekäigu jälgimise huvides on oluline teada vaid seda, et ta eristab nelja võimaliku teadusemõistmise viisi: loogilis-empiristlikku, idealistlikku, kriitilis-realistlikku ja naiivrealistlikku. Kui viimane ei vääri Soskice'i arvates üldse tõsist tähelepanu, siis loogilis-empiristlik ja idealistlik arusaam eeldavad, et teooriaterminitel üldse ja nii ka enamikul metafoorsetel terminitel on vaid heuristilise fiktsiooni staatus. Teooria konstrueerimise kriteeriumid ei ole empiirilised, vaid formaalsed või loogilised. Kumbki mitterealistlik positsioon eeldab, et kuna asjade tõeline struktuur ja olemuslikud omadused on ligipääsmatud — ja seetõttu on millegi sellise kujutlemine tegelikult üldse sisutu —, saavad teadlased tegelda üksnes atomaarsete sündmustega ehk nn nominaalsete, s.t definitsiooni abil määratletud olemustega (vrd Soskice 1987: 121). Soskice seevastu väidab, et loodusteadustes toimuv teadmiste kumulatsioon või kasv ei eelda mitte ainult seda, et maailm oma struktuuride ja relatsioonidega eksisteerib sõltumatult teadlaste teoorialoomest, vaid ka, et just see võimaldab tunnetuslikku ligipääsu (*epistemic access*) neile struktuuridele ja relatsioonidele — hoolimata selle ligipääsu, s.t teadmise piiratusest ja ülekontrollimise vajadusest mingil ajahetkel (vrd Boyd 1993 ja nt Putnam 1975b).²⁴ See on

²⁴Ülesanne, mida teadustegevus täidab, on "... keele kohandamine maailma kausaalsetele struktuuridele" (Boyd 1993: 483). Niisugune kohandamine toimub teooria parandamise ja asendamise teel: "... teaduslik progress saab tüüpiliselt alguse [maailma kausaalseid struktuure] ilmutavate (*revealing*) — ehkki vaid ligilähedaselt täpsete — teooriate asendamisest ilmutavamate — ja ligilähedasemalt täpsete — teooriatega" (Boyd 1993: 506). Irving M. Copi ütleb oma klassikalises artiklis: "Moodne teadus püüab teada saada asjade *tõelist* olemust ning selle [püüdluse] kasvav edu näib toovad teadust oma eesmärgile üha lähemale" (Copi 1977: 187). Umbes neli aastakümnet hiljem antakse kõrget hinnatud uusaegse filosoofia ülevaates hinnang: "Teadus näib [---]

nn kriitilis-realistlik teadusemõistmine, mis muu hulgas implitseerib, et ka teooriaterminid on osutusvõimelised, s.t tegelikkust esitavad.

3. Kuidas saavad aga teooriaterminid olla osutusvõimelised, kui arusaamine maailmast on võib-olla äärmiselt piiratud või koguni ekslik? Sellele aitavad anda vastuse Keith Donnellani, Saul Kripke ja Hilary Putnami tööd, mis rõhutavad, et osutus — kõne seotus tegelikkusega — ei sisalda revideerimatut kirjeldust, s.t ei nõua asja täielikku mõistmist ega eksimatut defineerimist (vrd Donnellan 1966; Kripke 1980; Putnam 1975b ja 1975c). Nõnda kritiseerivad nimetatud autorid traditsioonilisi empiristlikke tähendus- ja osutusteooriaid,²⁵ mille kohaselt üldised terminid (nt “kuld”, “tiiger”) osutavad nn nominaalsetele, s.t defineeriva kokkuleppe läbi fikseeritud olemustele. Osutuse fikseerimise mehhanism põhineb traditsioonilise vaate järgi niisiis *defnitsioonil*, osutamise aluseks on sõna tähendus. Seetõttu ei saa aga kõnelda asjale enesele keskenduvast ehk asjast enesest lähtuvast osutuse järjepidevusest. Ajaloo vältel teooriates toimuvate muutuste seletamine läheb keeruliseks. Väide, et hoolimata teooria muutumisest kõneldakse ikka veel ühest ja samast asjast, ei ole tegelikult põhjendatud (vrd Soskice 1987: 125jj).

Nimetatud autorid lähtuvad seevastu seisukohast, et seda, mis tähendab miski olla, ei määra terminiga seotud kirjeldused ega mingid kokkuleppelised defnitsioonid, vaid just nimelt antud asja enese olemuslikud omadused, tuntu neid siis ekslikult, piiratud või üldse mitte. Terminid osutuse fikseerimist ei tee võimalikuks mitte hõlmav, muudetamatu defnitsioon, vaid hoopis nn *kausaalne side*.²⁶

üha rohkem tegelikkuse kannatliku uurimisena, katsena “jaotada loodust selle sõlmpunktide kohalt” (*to ‘divide nature at the joints’*) ning asendada nõnda meie huvist sõltuvad mõisted loomulike liikide mõistetega” (Scruton 1996: 192). Soskice väidab veidi ettevaatlikumalt, et ehkki küll ka loomulike liikide mõisted sõltuvad meie huvist, on need ometi ajendatud meie huvist sõltumatute maailma struktuuride poolt.

²⁵Hea ülevaate nii traditsioonilisest lähenemisest, kui ka uuematest alternatiividest pakub Stephen P. Schwarz (Schwarz 1977).

²⁶Ma ei peatu sellel teorial pikemalt — Anto Unt on teinud ühe klassikalistest alustekstidest, nimelt Kripke oma, ka eesti keeles kät-

Ehkki Soskice on sellega põhimõtteliselt nõus, väidab ta, et ei see uus ega ka klassikaline teooria tee piisavalt vahet sõna osutuse ja lausungi osutuse vahel.²⁷ Nimelt on *üksiku termini tasandil* tõepoolest tähendus* denotatsiooni määrajaks — ja selles osas on traditsioonilisel teorial õigus —, *lausungi kontekstis* on aga osutuse määrajaks mitmesugused tegurid, k.a stereotüübid, kausaalsed suhted jne. “See, mis näib aset leidvat teaduslikus keeles, on terminite keeles fikseeritud tähenduste* ja denotatsioonide ning paindlikumate osutuslike kasutuste (*referential uses*) — millesse esimesed uurimisprotseduuride käigus asetatakse — omavaheline kohandumine” (Soskice 1987: 130jj). Teooria loomise kontekstis kasutusele võetud termini tähendus* ei määra lõplikult, millele osutamiseks seda teooria kontekstis kasutatakse, küll aga juhib termini tähendus* *ligipääsu* osutatule. Just selle ligipääsu jätkuva täpsustamisega tegelebki teadus.

4. Kuna tähendused* on olulised, aga ei fikseeri lõplikult osutust, on metafoorid tegelikkuse esitamise või kujutamise jaoks väga kasulikud (vrd Soskice 1987: 132–134). Esiteks võivad mudeli alusel konstrueeritud metafoorsed terminid olla denoteerivad ka enne lõplikku teadmist, s.t nad ei pea andma täielikku kirjeldust. Teooriaid konstitueerivad ehk mudeleid väljendavad metafoorid kutsuvad mudeli allika ja subjekti vahel esile seletava võrgu ning korrastavad seda. Niisugune seletav võrk on potentsiaalselt tegelikkust esitav ning juhib seetõttu ka teadlaste tege-

tesaadavaks (*Nimetamine ja paratamatus*, Tartu, 2001). Kripke puhul tasub ehk vaid meenutada, et ta tahtis anda üksnes “paremat pilti” sellest, kuidas osutus üles seatakse, mitte väljatöötatud teooriat (vrd Kripke 1980: 96). Ta kirjeldab seda järgnevalt: “Leiab aset algne “ristimine”. Siin võib objekti nimetada ostensiivselt või siis fikseerida nime osutuse kirjelduse abil. Kui nimi on “edasi antud lülil lülile”, siis peab vastuvõtja minu arvates püüdma kasutada nime sama osutusega, nagu seda tegi inimene, kellelt ta nime kuulis” (Kripke 1980: 96, tsiteeritud eestikeelse tõlke järgi). Selle “pildi” täpsustuse (ja parandusena) vrd nt Gareth Evansi töid (Evans 1977, 1982).

²⁷Soskice järgib selles osas Jerrold Katzi kriitikat, kelle jaoks “uus pilt” osutusest eksib eelduses, et mingi termini kasutamise kõik kriteeriumid rajanevad keelevälistel asjaoludel (vrd Katz 1979).

vust.²⁸ Teiseks tähendab värskelt kasutusele võetud metafoorse terminoloogia esialgne ähmasus (s.t range definitsiooni puudumine) avatust võimalikule parandusele. Just seda võimalust vajab end samm-sammult maailmale kohandada püüdev teaduslik seletus. Kolmandaks ei ole tähtsusetu, et mudelid ja metafoorselt konstitueeritud teooriaterminid sobivad oma relatsioonilise struktuuri tõttu iseäranis hästi hüpoteetiliste relatsioonide denoteerimiseks.

Ennekõike seisneb aga metafoorsete terminite möödapääsmatus teaduskontekstis ikkagi selles, et uusi potentsiaalselt denoteerivaid termineid kasutusele võttes peab neil olema *mingi* semantiline asetus, *mingi* tähendus*, mis võib uurimisprotsessi käigus muidugi oluliselt muutuda. Ilma tähenduseta* ei oleks neil terminitel õieti mingit seletavat ega niisiis mitte ka teadlaste toimimist orienteerivat jõudu. Kõige lihtsamini tagatakse terminite tähendus* seeläbi, et uus termin lokaliseeritakse teooriat konstitueerivas metafooris, s.o mudelis (vrd Soskice 1987: 134).

5. Kokkuvõttes ei tähenda see kõik Soskice'i jaoks, et kriitiline realism teaduses kohustaks teatud teooriaid vaatlema maailma privilegeeritud seletustena. Teooria või teaduslik seletus on loomult sotsiaalne. Niisiis viis, kuidas maailma jaotatakse ja loomulikke liike üksteisest isoleeritakse, s.t kontseptuaalsed skeemid ja teooriate konstrueerimine, on ühelt poolt seotud uurimiskonteksti ja konkreetset distsipliini või tegevust juhtiva või kandva huviga (vrd Boyd 1993: 531). Teiselt poolt on see viis aga juhitud teadlaste kogukonna kasvavast tunnetuslikust ligipääsust maailma olulistele kausaalsetele tunnusjoontele: "Maailm informeerib meie teooriat, ehkki meie teooria ei saa kunagi kohaselt maailma kirjeldada" (Soskice 1987: 131jj).²⁹ Niisiis nõuab teaduslik praktika mudelite ja metafooride mõistmist *tegelikkust esi-*

²⁸Teatud mõttes ongi teooria konstrueerimine kohase mudeli konstrueerimine, s.t ühe asja A vaatlemine teise asja B kaudu annab võimaluse hüpoteesideks A loomuse kohta (vrd Soskice 1987: 114jj). Boyd rõhutab, et teooriat konstitueerivate metafoorsete terminite, nagu üldse kõikide teoreetiliste terminite kasutamine ei tähenda, et need annavad osutatu eksplitsiitsed definitsioonid, vaid pigem seda, et need näitavad uurimissuunda osutatute poole (Boyd 1993: 524).

²⁹Soskice nõustub Putnamiga, kes ütleb: "Realisti seletuse tuum ei ole see, et keel peegeldab maailma [vt näiteks *Tractatus*'t (Wittgen-

tavatena (s.t ka kognitiivsetena), selline käsitus on aga võimalik üksnes *realistlikest eeldustest* lähtudes (vrd Soskice 1987: 148).

C. Kõnelemine täiesti transsendentsest Jumalast

1. Eelneva visandi taustal on mõistetav, et Soskice'i jaoks saab religioosete ja loodusteaduslike mudelite ning metafooride võrdlemine olla tõeliselt huvipakkuv ainult realistlikest eeldustest lähtudes. Nimelt realistlikuna ongi aga traditsioonilist kristlikku usku kohane iseloomustada: kristlikud mudelid ja metafoorid (nt "Jumal on isa", "Jumala kuningriik" jne) väljendavad seisundeid ja suhteid, mis hoolimata nende puudulikust mõistmisest on igal juhul midagi rohkemat kui vaid inimlikud seisundid ja suhted. Need esitavad *transsendentset laadi* seisundeid ja suhteid (vrd Soskice 1987: 107, 112). Soskice'i hinnangul toetab paralleelide esiletoomine loodusteaduslike mudelite ja metafooridega kristlaste õigustatust esitada selliseid metafüüsilisi väiteid, s.t toetab traditsioonilise teoloogia võimalikkust (vrd Soskice 1987: 142, 144j, 148).³⁰ Teisiti öeldes: sellest, kuidas teaduskontekstis saab metafoorset keelt pidada tegelikkust esitavaks hoolimata täieliku

stein 1984) — T.A.P.], vaid et kõnelejad peegeldavad maailma — s.t oma ümbrust — *sellest ümbrusest sümboolse esituse konstrueerimise tähenduses*" (Putnam 1978: 123).

³⁰Soskice'i sõnul tähendab empiristlik metafoorikriitika lõpuks traditsioonilise teoloogia ja üldse metafüüsiliste väidete võimatuks kuulutamist. Kui Soskice väidab, et vaid vähesed ingliskeelsed religiooset keelt käsitlevad autorid on vabad empirismi jäänustest, siis jääb mulje, nagu kasutaks ta ise esimesena teoloogilise realismi kaitseks keeleja teadusfilosoofilisi argumente (vrd Soskice 1987: 137, 142). Mis puudutab nn kausaalse osutusteooria järelduste põhjalikumat läbimõttlemist ingliskeelses religioonifilosoofias ja filosoofilises teoloogias, siis mulle tundub, et siin on Soskice tõepoolest esimeste seas. Järgneksid ehk Richard B. Milleri, William P. Alstoni ja Jerome I. Gellmani käsitused (Miller 1986; Alston 1988; Gellman 1993). Realismi keelefilosoofilise kaitse esitab ka H.-P. Großhansi dissertatsioon, mis toetub Putnami, Kripke ja — neid täiendavalt — hilisema Wittgensteini töödele (Großhans 1996). Uuemaks ja põhjalikumaks religioosse realismi kaitseks, mis paralleelselt käsitleb iseäranis tõsiselt teaduslikku realismi, on ka juba nimetatud Huiseri dissertatsioon (Huizer 1997).

teadmise või arusaamise puudumisest, võib leida analoogiaid “tegelikkuse esitamise kindlasti küll väga erinevale ülesandele teoloogias” (Soskice 1987: 137). Igal juhul esitab Soskice teoloogilise realismi toetuseks kaks argumenti: nn *kausaalse* argumenti, mis puudutab sõna “jumal”³¹ kasutamise viisi, ja nn *sotsiaalse* argumenti, mis käsitleb üldisemalt religioosse keele võimaldatud osutuslikku ligipääsu Jumalale.

2. Kõigepealt Soskice’i esimesest argumentist. Osutamine nt mingile füüsilisele suurusele eeldab, et kõneleja (või temaga keele kaudu seotud teiste kõnelejate) ja antud suuruse vahel valitseb (või on valitsenud) kausaalne vahekord. Kõnealune suurus jääb ise vaadeldamatuks ja seda tuntakse ainult tema mõjutusi kogedes. Just nendest aga sõltubki osutusliku vahekorra fikseerimine. Niisiis on vajalik, et see, millele osutatakse, astub mingil hetkel kõnelejaga kausaalsesse vahekorda. Keegi peab olema võimeline ütleva: “X on see, mis põhjustas antud olukorra või asjade seisu.”

“Kuna me enesestmõistetavalt eeldame, et ükski silm pole Jumalat näinud ega ole ükski sõrm temale näidanud, peab teoloogiline rakendus tuginema teisti [s.o Jumala jaataja] väitele, et me oleme Jumalaga kausaalselt seotud — väide, mida kristlased on igal juhul kangekaelselt rõhutada tavatsenud” (Soskice 1987: 138). Seega termini “jumal” kasutamise puhul peaks olema võimalik eeldada kausaalset vahekorda sellega, kelle kohta antud termin hüpoteetiliselt käib. Selleks on põhimõtteliselt kaks teed: (a) mingid mõjud, millele vähemalt põhimõtteliselt on ligipääs *igal inimesel* (s.o analoogiline olukord loodusteadustega); (b) individuaalsed või kogukondlikud religioossed kogemused, millele

³¹Soskice ei pea antud kontekstis vajalikuks süveneda küsimusse, kas “jumal” on pärisnimi (millele viitaks suur algustäht) või mitte (vrd Soskice 1987: 177, märkus 48). Kausaalse osutusteooria järgi mõistetakse igal juhul pärisnime nn jäiga tähistajana: “. . . tähistaja tähistab kindlat objekti jäigalt, kui ta tähistab seda objekti, kus iganes see objekt eksisteerib.” (Kripke 1980: 48jj, tsiteeritud eestikeelse tõlke järgi.) Vrd ka Evansi monograafiat (Evans 1982: 373–404). — Näiteks Miller ja Gellman mõistavad sõna “jumal” pärisnimenäna (Miller 1986; Gellman 1993) ja Alston seda küsimust ei käsitle (Alston 1988). Soskice’i enda mõttekäik näib viitavat selles suunas, et tegemist on pigem predikaadiga.

on ligipääs ainult asjaosalistel. Esimesel juhul on vajalik leida “tähistus, mis, taotlemata defineerida Jumalat, tähistaks seda, mida kristlased — juhul, kui see eksisteerib — oleksid kohustatud pidama Jumalaks” (Soskice 1987: 139). Toetudes Aquino Thomasele, peab Soskice sobivaks sõnastust: *Jumal on see, mis on kõige olemasoleva allikas ja põhjus*. Viidatud Jumala mõju, s.o kõik olemasolev, k.a kõneleja ise, teeb niisiis võimalikuks selle mõju esilekutsujale osutamise. Osutuse fikseerimine teise kausaalse seotuse liigi alusel, s.t mingi individuaalse või kogukondliku religioosse kogemuse alusel, eeldab kogeja veendumust, et kogemuse allikas on Jumal, ja teiste kõnelejate usaldust tunnistuste vastu, mida see kogeja annab (vrd Soskice 1987: 138jj).

Sellisel kombel Jumalale osutamise võimalikkuse näitamine ei tähenda Soskice'i jaoks ei seda, et olemasoleval on üks allikas, ega ka seda, et juhul, kui selline allikas leidub, on kristlaste kirjeldused selle suhtes kohased: “Nagu teadusegi puhul, tähendab osutuse suhtes realist olemine “fallibilist” olemist osutatut puudutava teadmise suhtes” (Soskice 1987: 139). Kuna metafoorse kõne keskmes on Soskice'i sõnul osutamise ja defineerimise eristamine, siis pole metafoorne kõne Jumalast mitte ainult võimalik, vaid enamasti ka möödapääsmatu.³² Oma arusaamise piiratusest ja iga kirjeldust sisaldava väljenduse ebakohasusest teadlik olles kõneleb kristlane — metafoorselt — transtsendentsest Jumalast. Ta kõneleb, sest on veendunud transtsendentse Jumala kausaalsest

³²“Meid huvitab pigem kontseptuaalne võimalus kui tõestus, ning selle näitamine, et võime end õigustatult väita kõnelevat Jumalast, taotlemata teda seejuures defineerida — ja et me teeme seda metafoori abil. Realism leiab koha kujundlikule kõnele, mis esitab tegelikkust, väitmata seejuures, et on otseselt kirjeldav” (Soskice 1987: 148). Mitte kogu kõne Jumalast ei ole kujundlik, s.t ennekõike metafoorne — ehkki ta enamasti seda on. Nimelt peab Soskice analoogiat sõnasõnaliseks keelekasutuseks, mille puhul keelt laiendatakse nii, et see sobib uuteks kasutusteks. Tegemist on sõnade laiendatud kasutusega, mis sobib harjunud keelekasutusse ilma mingisuguse kujutlusvõime pingutuseta. Soskice peab niisiis analoogiat teist liiki kategooriaks kui metafoori (vrd Soskice 1987: 64–66). Selline määratlus erineb märkuses nr 2 viidatud traditsioonist. Jüngeli jaoks kuuluvad metafoor ja analoogia tihedalt kokku. Süvitsiminev käsitlus sellest leidub ta peateoses (vrd Jüngel 2001: 357–408).

seotusest oma mõjude läbi nii enesega kui oma kaaskõnelejatega (vrd Soskice 1987: 140).

3. Selle osa lõpetan ma Soskice'i teise teoloogilist realismi toetava argumendiga, nn sotsiaalse argumendiga. Nimelt rõhutab teoloogiline realism, täpsemalt kriitiline teoloogiline realism, kolme asja, mis on olulised ka kriitilisele realismile teaduses. Need on kogemus, kogukond (s.o kogemuse ja kõne sünkroonne kontekst) ja traditsioon (s.o kogemuse ja kõne diakroonne kontekst). Teoloogiline realism on põhjendatud, kuna kõne osutust ei fikseeri mitte lõplik ehk määrav kirjeldus, vaid osalt terminite tähendus*, suuremalt osalt aga kõnelejad, s.t inimesed, kes neid termineid konkreetses situatsioonis kasutavad. Aga ka siin, rõhutab Soskice, kehtib lõppkokkuvõttes ja alustpanevalt, et kõne on osutav sedavõrd, kui see lähtub kõneleja või temaga seotud kaaskõnelejate **kogemusest**.³³ Kogemusi hinnatakse aga alati kategooriates, mida kasutab kõnealuse asja vastu huvi tundev kogukond. Ja kogemust tõlgendav tegevus toimub omakorda konkreetses kogemust väärtustavas traditsioonis. Nõnda on õieti igasugune kõne perspektiivist lähtuv ja täiesti võimatu on väita mingisuguse kõne absoluutset kohasust. Ja see kehtib nii loodusteaduse kui religiooni kontekstis. See ei sega aga teoloogilise realisti veendumust, et transsendentne Jumal "informeerib" tema kõnet, s.t annab sellele sisu: "Kõik metafoorid, mida me kasutame Jumalast kõnelemiseks, kasvavad välja selle kogemisest, mida ei saa kohaselt kirjeldada [---]" (Soskice 1987: 160). Hoolimata kõne perspektiivilisusest või kontekstuaalsusest on niisiis ikkagi võimalik, et kristlane kõneleb transsendentsest Jumalast. Jumala "täielikku transsendentsust" (Soskice 1987: 117) rõhutades peab Soskice seejuures kristlaste veendumusele vastavaks ja ka teoreetiliselt

³³Nii nagu igas inimelusfääris, on ka religiooses kontekstis täiesti kohane toetuda kõnes oma kogukonnas (koguduses) ja traditsioonis autoriteeti omavatele liikmetele, s.t kõnelda Jumalast, usaldades kellegi teise kogemust: "... on täiesti ratsionaalne ettevõtmine kasutada kogukonna laiemaid ressursse, et laiendada iseenda — paratamatult piiratud — kogemust ning asjatundlikkust" (Soskice 1987: 152). Soskice toetub siin Putnami teesile nn keelelisest tööjaotusest (vrd nt Putnam 1975c: 274). Täiendusena sellele vrd taas Evansi monograafiat (Evans 1982: 372–404).

ainuvõimalikuks temast kõnelemise iseloomustamist ebakohase kõnena.³⁴

Argumendi lühikokkuvõte: Esiteks, eeldades, et transtsendentne Jumal on kausaalses vahekorras maailmaga, väidab Soskice Jumalast kõnelemise võimalikkust. Teiseks, eeldades metafoori osutusvõimelisust ja samas eitades, et metafoor annab millestki otsese kirjelduse, väidab Soskice, et metafoor säilitab keeleliselt Jumala transtsendentsust. Sellelt aluselt jõuab Soskice väiteni, et kõne transtsendentsest Jumalast (ehk usu kõne) on metafoorne.

II. KOHANE KÕNE JUMALAST

Eberhard Jüngeli lähtepunktiks usu keele käsitlemisel on veendumus, et selle sisuks on spetsiifilisel kombel mõistetud tegelikkus.³⁵ Kristlik usk eeldab, et Jumal on kuulutusel ristilöödud Kristusest tulnud kõikide inimeste jaoks täielikul kombel (*definitiv*) keelde (vrd Jüngel 2001: 308–311, lähemalt vt II.C). See “sõna ristist” (1Kr 1:18) on rõõmusõnumina (evangeeliumina) kristliku usu tegelikkusemõistmise alus, mille eksplitseerimine on tradit-

³⁴Universaalse ebakohasuse põhjus — perspektiivist lähtuvus või kontekstuaalsus — on erinev teoloogilise realisti kõne osutuse, s.o transtsendentse Jumala ainulaadsusest tingitud ebakohasusest. Sellest tegelikult otsustavast erinevusest on lähemalt juttu kriitikaosas (vt III.B.1)

³⁵Esmakordselt käsitleb Jüngel usu keele problemaatikat oma 1962. aastal ilmunud dissertatsioonis ühenduses Jeesuse võrdumitega ja samal aastal ilmunud uurimuses Karl Barthi analoogiamõistest (Jüngel 1982, 1986). Hetkel on viimaseks teemakohaseks üllitiseks Jumala eksistentsi, olemuse ja omaduste vahekorra määratlevad teesid (Jüngel 1999). Niisiis on Jüngel 40 aasta vältel ikka ja jälle otseselt pöördunud kõnealuse probleemi juurde. Siinsed raamid ei võimalda paraku lähemalt välja joonistada muutusi, mida Jüngeli arusaamad selle aja vältel on läbi teinud. Üks esimene katse selles suunas leidub John Websteri sissejuhatuses Jüngeli mõtlemisse (Webster 1986: 39–51). Veel rohkem kahetsen ma aga, et olen neis raamides sunnitud Jüngeli positsiooni konteksti iseloomustamisel piirduma vaid mõne üksiku üldisemat laadi märkusega.

siooniliselt nn õigeksmõistuõpetuse ülesanne (vrd Jünger 2000a: 226).

1. Usu keeles väljendatud tegelikkusemõistmist iseloomustab Jünger järgmiselt: Jumal on see, kes, eristades võimalikku ja võimatut (s.t otsustades *ex nihilo* võimalustesfääri ulatuse üle), teeb tegelikkuse üldse võimalikuks. Jumal laseb maailmal saada võimalustesfäärist tegelikuks, s.t võimalus on õieti saamise suutlikkus, tegelikkus aga *saanud* ehk aktualiseerunud võimalus (vrd Jünger 2000a: 231, 2001: 292).³⁶ Jünger rõhutab, et see *võimalustesfäär* ei ole mingil kombel maailma valduses. See tähendab maailma jaoks täielikult konstitueerivat tulevikulisust. Samas see, mis on juba olnu (s.o mineviku) ja olemasoleva (s.o oleviku) alusel n-õ maailma sees tuleviku suhtes tehtav (s.t tuleviku kujundatavus maailma enda poolt), kuulub mitte-veel-tegelikuna *tegelikkusesfääri*. Nõnda tuleb eristada kaht kvalitatiivselt erinevat liiki võimalusi, s.o Jumalast ja maailmast lähtuvaid võimalusi, kusjuures rangelt võttes kuuluvad viimased siiski tegelikkusesse. Lühidalt: Jünger peab ontoloogiliselt põhjendatuks väita võimalustesfääri esmasust tegelikkuse ees (vrd Jünger 2002c: 103, ka 2000a: 226–228, 2001: 291, 306, 430–453).³⁷

³⁶Nagu näha, tuleb Jüngeli arvates loomisõpetust käsitleda õigeksmõistuõpetust aluseks võttes, s.t ülesäratatud Ristilöödust lähtudes on mõistetav, kes on Jumal-Looja (vrd Jünger 2001: 296, 514–543, ka 1999). — Mis puudutab Jüngeli terminoloogiat, siis kasutab ta siin “tegelikkust” kord “maailma” sünonüümina, kord mingi konkreetse asja aktuaalsuse või olemasolu tähenduses. Samas on “maailm” õieti midagi dünaamilist — midagi teatud reeglitele alluva universaalse saamise taolist. Nagu allpool selgub, saab maailm *maailmaks* just ühenduse tõttu inimesega (vt II.B.2).

³⁷Evangeelses teoloogias on ontoloogiline küsimuseasetus olnud pikka aega tagaplaanil. Jünger on andnud olulise impulsi edasisele uurimistöele. Õigeksmõistuõpetuse ontoloogilise lähtepunkti ja tuuma kohta vrd lähemalt nii Jüngeli varasemat programmilist kirjutist (Jünger 2000a) kui ka peateost (vrd Jünger 2001: 270–306, eriti 289–295). Esimeses neist nimetab ta Ernst Fuchsi ühenduses Martin Heideggeriga ja Jürgen Moltmanni ühenduses Ernst Blochiga ainukestena, kes on teoloogias seadnud kahtluse alla tegelikkuse ontoloogilise primaadi võimalikkuse ees. Konstruktiiivset lahendust pakkudes on tema

Nii nõuab tegelikkuse mõistmine aga arvestamist võimalustesfääriga, mis ei kuulu tegelikkusse ega ole selle kaudu määratletav, vaid moodustab tegelikkusele n-ö väljastpoolt juurde tuleva võimalusetingimuse. Kui ontoloogiliselt sõnastades on võimalus tegelikkuse *conditio sine qua non*, siis epistemoloogiliselt tähendab see, et tegelikkust tuleb määratleda võimalustesfäärist lähtudes: tegelikkus on *definiendum* ja võimalus *definiens*. Kuidas on see aga võimalik? Tegelikkusele fikseeritud mõistusele on nimetatud võimalustesfäär igatahes varjatud. Küll on see Jüngeli sõnul aga ligipäasetav usu kaudu — mille teeb võimalikuks ilmutus —,³⁸ sest usk on just nimelt *ühendatud-olemine* Jumala olemasoluga, kes otsustab võimalustefääri sisu ja ulatuse üle. Ja sedavõrd, kui usus saavad nähtavaks võimalused, mis on tegelikkusest lähtuvalt — ja sellele fikseeritud mõistusele — varjatud, sisaldab usk ka tunnetust (vrd Jüngel 2001: 309j, 2002c: 103). Niisiis väidab Jüngel, et nimelt ja ainult usk võimaldab näha võimalusi, mis kuuluvad tegelikkuse juurde täielikult konstitueerival viisil, s.t näha seda, et Jumal on katkematult tegelikkuse juures toimiv sedavõrd, kui laseb sellel tegelikkuseks saada (vrd Jüngel 1990d).

Nii ongi usu keelele iseloomulik tegelikkusest kõneldes kõnelda ühtlasi sellest, et olemasolu hõlmab tegelikust rohkem, s.t olemasolu hõlmab ka tegelikkuse suhtes primaarse võimaluse. Usu keel kõneleb tegelikkusest ühes selle juurde konstitueerivalt

lähtekohaks siin Lutheri õigeksmõistuõpetus (vrd Jüngel 2000a: 213, 215–219). Jüngeli õpilane Ingolf U. Dalferth on põhjalikult ja mitmes mõttes teedrajavalt tegelnud usu keeles sisalduvate ontoloogiliste implikatsioonidega. Seejuures on ta intensiivselt diskussioonis analüütilise traditsiooniga filosoofias, iseäranis W. V. O. Quine'iga (Dalferth 1984). Õigeksmõistuõpetust avavad ontoloogilise teooriana ka Eilert Herms ja Wilfried Härle (Härle, Herms 1979: 41–78; sealt leiab ka edasist bibliograafiat).

³⁸Ilmutust võib siinkohal määratleda lühidalt Jumala eneseavamise, iseenda ligipäasetavaks tegemise sündmusena: “See, et Jumal ennast ilmutanud *on*, realiseerub antropoloogiliselt *usuna*. Sest ilmutus ei ole oma tõelisuses primaarselt mitte tunnetusinstants, vaid — tunnetust implitseeriv — osaandmise sündmus selle olemisest, kes end ilmutab. Ja sellele vastavalt ei ole usk primaarselt mitte inimese tunnetusviis [---], vaid — tunnetust implitseeriv — inimliku osavõtu sündmus selle olemisest, kes ilmutavalt oma olemisest osa annab” (Jüngel 2001: 309jj).

kuuluvate võimalustega. Puänteeritult sõnastades: usu keel kõneleb Jumalast. Nii ütleb usu kõne aga rohkem, kui maine kogemustetervik õieti lubab ütelda, s.t ütleb rohkem, kui on üteldav tegelikkusest lähtudes (vrd Jünger 2002c: 104j).

2. Jünger väidab, et usu keele ontoloogiline eripära on kõige paremini mõistetav metafoorist lähtuvalt (vrd Jünger 2002c: 105, 110, 113, 146). Nimelt ei vasta ka metafoor niisama lihtsalt tegelikkusele, s.t on *adequatio intellectus ad rem* kriteeriumi täitmata omal kombel siiski tõene. Just seetõttu on aga traditsioonilise tõemõiste horisondil nähtud metafooris ebakohast kõneviisi (*uneigentliche Redeweise*) (vrd Jünger 2002c: 106–108, 133).

Jünger võtab traditsioonilise keele ja tegelikkuse vahekorra määratluse kokku olemasolu ja mõiste vastavuse teesina. Nõnda eeldab tõemõiste keelt lause kujul, kuna lause sõnastab — väitena — mõistuse otsuse olemasoleva kohta (vrd Jünger 2002c: 111, 113).³⁹ Metafoor sellise otsuse formuleerimiseks kohane ei ole ning sobib millegi tõese ütlemiseks üksnes sedavõrd, kui ta on transformeeritav mittemetafoorseks väiteks, s.t kui ta on viimasega asendatav. Igal juhul hinnatakse keelt ennekõike selle võime tõttu kujutada tegelikkust, s.t väljendada mõistuse otsust tegelikkuse kohta. Ehkki metafoor kaunistab kõnet, on see tegelikkusest kõnelemise jaoks põhimõtteliselt siiski tarbetu ja välditav. Nii hinnatakse aga — kõlab Jüngeli põhimõtteline kriitika — metafooris iseäranis selgelt esile tulev keele *kõnetav*, s.o kõneleja ja kuulaja vahelist suhet ülesseadev iseloom sekundaarseks. Ehkki suhe kuulajasse õigustab kohasest keelekasutusest kõrvalekaldu mist, ei ole see kohase kõne jaoks mingilgi määral konstitutiivne (vrd Jünger 2002c: 112).

³⁹Niisiis, väide väljendab mõistuse otsust tegelikkuse kohta ja on tõene parajasti siis, kui asi on nii, nagu lause ütleb selle olevat, s.t, kui lause omistab olemasolevale olemasolu. Kõne saab väiteks just seeläbi, et ütleb midagi tõest või väära (jaatavalt midagi millelegi omistades või eitavalt n-ö ära omistades). Nii moodustab kõne — väitena formuleeritud otsusena — keelesündmuse ühtsuse, mis muudab asjade olemise nähtavaks. Aristoteelse järgi on kõigi muude keelekasutusviiside koht poeetika ja retoorika. Viimases ei ole huvi suunatud mitte väite tõesusele, vaid seda eeldavale ja selle kaitsjana esinevale keelele (vrd Jünger 2002c: 120, 132; vrd Heidegger 1993: 214–219).

Kui metafoori mõista sel kombel *ebakohase* kõnelemisviisina, siis tähendaks usu keele iseloomustamine metafoorsena ühtlasi eitamist, et usu keel kõneleb — spetsiifilisel kombel mõistetud — tegelikkusest. Jüngel seevastu väidab, et metafoorne kõne on millestki kohaselt kõnelemise eriline viis ja erilisel viisil täpsustav keel (II.A),⁴⁰ mis ajendab korrigeerima traditsioonilist keelemõistmist (II.B) ning aitab aru saada usu keele hermeneutilisest alusstruktuurist, s.t sellest, kuidas usu keel suudab oma ainuomast sisu väljendada (II.C).⁴¹

A. Metafoor kui kohase kõne eriline viis ja erilisel kombel täpsustav keel

See, kes ei nõustu metafoori ebakohasusega, ei saa Jüngeli hinnangul pidada keele (kedagi) kõnetavat dimensiooni vähem kohaseks keele (midagi) väitvast dimensioonist (vrd Jüngel 2002c: 133). Hoopis asjakohasem on näha metafooris kohase kõne *primaarset* viisi (vrd Jüngel 2002c: 153).⁴² Ühtlasi äratav metafoorifenomen

⁴⁰Keeleteadlased ja filosoofid, kelle panust metafooriteooriasse Jüngel teoloogiliselt väga oluliseks peab, on nt Karl Bühler, Bruno Snell, Karl Löwith, Beda Allemann, Hans Blumenberg, Paul Ricoeur. Nende eelkäijad on nt Martin Luther, Giambattista Vico, Jean Paul, Friedrich Nietzsche (vrd Jüngel 2002c: 108jj). Jüngeli jaoks on teoloogilises traditsioonis just Luther see, kes nägi — ühenduses armulauaõpetusega — metafoorse kõneviisi ontoloogilist relevantust (vrd Jüngel 2002c: 136jj, ka Jüngel 2000b).

⁴¹Vastusest küsimusele, kas Jumal saab inimlikes sõnades tulla nõnda keelde, et need sõnad on tema olemisele tõesti kohased, sõltub see, kas usk õigeksmõistmisse on hermeneutiliselt õigustatud või mitte (vrd Jüngel 2001: 315).

⁴²Jüngel mõõnab, et just keele kõnetava iseloomuga on seotud keele ambivalentsus: sellest, mis on olemas, on võimalik kõnelda mitmesugusel viisil. Mitmetähenduslikkusest vabanemise üks viis on keele formaliseerimine defineerimise kaudu (s.o keele lihtsustamine). Samas, mida järjekindlamalt seda läbi viia, seda vähem on tegemist tavakeelega, seda enam läheb kaduma keele kõnetav iseloom. Teine võimalus on saavutada ühemõttelisust keele oskusliku või õnnestunud kasutamise kaudu. Just siin näeb Jüngel metafoori kohta (vrd Jüngel 2002c: 106, 153).

kahtlust, kas on kohane mõista tõde millenagi, mis tohib mõistusele (või mõistuse otsusele) üksnes n-ö järgneda. See ei tähenda, et Jünger vaidlustaks lausele tõeväärtuse omistamist — ta pigem küsib, mis on lause tõesuse võimalikkuse tingimus (vrd Jünger 2002c: 113).

1. Metafooride moodustamine, äratundmine ja neist kui metafooridest arusaamine sõltub Jüngeli sõnul asjaolust, et konventsiooni alusel või üldise kasutuse käigus on välja kujunenud nn harilik või valitsev kõnepruuk. See tähendab ühelt poolt, et teatud asju ollakse harjunud nimetama kindlate sõnadega, teisalt aga ka seda, et millegi kuidagimoodi või mingil viisil olemisest kõneldatakse konventsionaalsel kombel, s.t kindlate harjunud sõnadega. Sellised sõnad tähistavad midagi nõnda, et nende tähendus ehk sõnasisu (*Sinn*) langeb kokku nende osutuse ehk objektivahekorraga (*Bedeutung*). Nende harilikkus seisneb ennekõike asjaolus, et neil on nii kuulaja kui kõneleja jaoks üks ja sama informatsiooniväärtus, üks ja sama kognitiivne sisu.⁴³ Metafoor seevastu on keele uuendus ja laiendus, kuna tegemist on valitseva keelekasutuse taustal mingi asja kohta millegi ütlemisega ebaharilikul kombel. Ühenduses ebaharilikkusega on põhjust kõnelda “ülekandest” (μεταφορά), kuna mingist asjast kõneldatakse selle asja *suhtes* täiesti uue asja abil.⁴⁴

Kokkuvõtlikult on Jüngeli seletus kõnealusele nähtusele järgmine: metafoor asetab omavahel ühendusse kaks tähendushorisonti, mida esindatakse lausungis kahe sõna läbi. Seega on metafoorne ranges mõttes just lausung (ja mitte sõna), milles grammatilise subjekti tähendus ja grammatilise predikaadi tähendus põhjustavad teineteisega põrkudes (õnnestumise korral) ühele sõnadest osutuse vahetuse (vrd Jünger 2002c: 136j, 146jj). Pre-

⁴³“Tähendushorisont ja osutushorisont kattuvad, kuna sõnal on lauses olemise kontekst, mis vastab keelekontekstile ning nimelt nii kuulaja kui kõneleja jaoks” (Jünger 2002c: 132).

⁴⁴Metafoor “. . . [bringt] einen Sachverhalt mit Hilfe eines diesem gegenüber völlig neuen Sachverhaltes zur Sprache [---]” (Jünger 2002c: 153). Järgnevas on oluline silmas pidada, et Jünger kirjeldab metafoori funktsioneerimist selle n-ö puhtas põhi- või miinimumkujus (“A on B”). See ei tähenda aga sugugi, et metafoor peaks ainult sellises kujus esinema.

dikaadina toimiv sõna, mis valitakse välja (harilikus kasutuses) sellele omase tähendusaspekti alusel (s.t mingi aspekti alusel sõna sisus), kaotab metafoorses lausungis oma hariliku osutuse. See sõna seotakse lausungisse asetades võõra või uue asjaga (s.o ülekanne) ja seetõttu lähevad harilikult kokkulangevad sõna tähendus ja osutus lahku. Sõna algne osutus (s.t objektisuhe) *katkestatakse* nõnda, et selle asemele saab asuda uus osutus. Selle fikseerimisel on sõna tähendusel teatav roll, mis pole küll lõpuni määrav.⁴⁵

Kuna metafoorne predikatsioon on harjumatu nii seoses asjaga, mille kohta midagi üteldakse, kui seoses sõnaga, mille abil selle kohta midagi üteldakse, eeldab see, et kõneleja ja kuulaja on tuttavad nii antud asja kui predikaadina kasutatava sõna algse osutusega. Jüngel ütleb, et metafoor teeb tuntud asja võõraks, kuna ütleb selle kohta midagi võõra sõna abil. Ühtlasi muudab metafoor aga võõraks ka tuntud sõna, kuna too ei osuta metafoorses lausungis enam sellele, millele ta harilikult osutab. Grammatilise subjekti (kui-mis-olemise) täpsustus, mis metafoorse predikatsiooni abil aset leiab, on Jüngeli hinnangul just sellise *tuntud-olemise ja võõraksmuutmise dialektika* tulemus (vrd Jüngel 2002c: 154). “Võõra sõna võõrapärasus [---] saab võõrapärasusena tuttava tuttavlikkuse suurendamise vahendiks seeläbi, et toob tollel [s.o tuntul] midagi kindlat iseäranis esile või laseb isegi juba ammu tuntut avastada nõnda, et tekib uus tuttavlikkus” (Jüngel 2002c: 122). Sõna võõruse, ebahariliku predikatsiooni tõttu tekkiva *hermeneutilise ping*e ületamisel toimub keelepiiride laienemine ja võimalikuks saab ligipääs uuele olemisdimensioonile.

Sedasama väljendab Jüngel ka veidi teisiti, kui ta kõneleb kahest maailmast — see meenutab neid vähemalt kahte assotsiatsioonidehulka, mida Soskice peab võimalikuks metafooris eristada (vrd Jüngel 2002c: 147). Kui harjunud keelekasutuse puhul

⁴⁵Niisiis on ka Jüngeli arvates metafoorsel lausungil kui tervikul üks osutus, s.t kõneldakse ühest asjast. Päris selge ei ole Jüngeli juures “lause” (*Satz*) ja “lausungi” (*Aussage*) vahekord. Esimene näib olevat ehk ennekõike süntaktilis-semantiline suurus, teise puhul näib olevat kaasa arvatud pragmaatiline aspekt. Igal juhul kõneleb ta lause, mitte lausungi tähendusest, milleks — õigupoolest sarnaselt Soskice’iga — on “tähendusega sõnade tähendusühtsus”: “. . . der sich im Satz ergebende Sinn [ist] die Sinneinheit sinnvoller Wörter [---]” (Jüngel 2002c: 148).

on olemise kontekst vastavuses keelekontekstiga, siis metafoorne predikatsioon laseb kohtuda kahel maailmal (kahel olemise kontekstil, kahel asjal), mis on literaalses lausungis fundamentaalselt erinevad. Ühendades üht maailma (mida esindab predikaat) teise (mida esindab subjekt), täpsustatakse teise iseloomu, teise (kuidas-)olemist. Selle võõruse ületamise teel jõutakse mingil viisil juba tuntud maailma tuntuse suurenemiseni. Ja jõutakse seepärast, et mingil viisil juba tuntud maailmas millegi eriliselt rõhutamise abil või mõnel juhul isegi lihtsalt juba ammutuntut kui tuntut presenteerides laieneb arusaamishorisont.⁴⁶ Ühtlasi on aga ka tegemist keele uuenemise ehk avardamisega.

2. Siiani olen selgitanud, mis toimub Jürgeli kirjelduse kohaselt metafoorses keelekasutuses. Mis laseb aga üldse ületada metafoorses lausungis valitseva hermeneutilise pinget? Mis teeb metafoori võimalikuks? Jürgeli sõnul on sõnade ülekanne hermeneutiliselt lubatud vaid siis, kui see toimub *analoogia alusel* (vrd Jügel 2002c: 122jj).⁴⁷ Nõnda annab metafoorile eriliselt kõnetava iseloomu lõpuks just selle aluseks olev vastavus ehk analoogia, mis vahendab tundmatut ja juba tuntut, kauget ja lähedast, uut ja vana (vrd Jügel 2001: 397). Metafoori looja peab metafoori õnnestumiseks nägema sarnasust, ära tundma sarnase. Tabavas metafooris on keel Jürgeli järgi vastavuses olevat läbiva analoogiaga. Õnnestunud metafoor väljendab *avastatud* analoogiat; seda, et on avastatud “ühine erinevas, sarnane mittesarnases” (Jügel 2002c: 130; vrd 125jj).

Hermeneutiliselt on Jürgeli arvates metafoori puhul huvitav niisiis iseäranis asjaolu, et keeleline vabadus (s.t võimalus kõnel-

⁴⁶“Sellises sõnakasutuses *saab* olev presentseks kui teatu. Üksi uue sõnakasutuse läbi võib teatud juhtudel toimuda teadmise laiendamine” (Jügel 2002c: 129).

⁴⁷Analoogiat mõistetakse siin kui “proportsiooni, mis mittesarnaste suuruste vaheliste sarnaste (identsete) suhete alusel muudab need [s.o suurused] omavahel suhete suhte sees võrreldavaks”: “... eine Proportion, die aufgrund ähnlicher (identischer) Verhältnisse zwischen unähnlichen Größen diese miteinander innerhalb eines Verhältnisses von Verhältnissen vergleichbar werden läßt” (Jügel 2001: 368; vrd ka Jügel 2002a). Analoogia kohta ühenduses Jumalast kõnelemisega vt allpool II.C.3 ja eriti märkust 61.

da olemasolevast mitmesugusel viisil) ja semantiline tegelikkusemeel (s.t sõnakasutuses, s.o lausungis fikseeruv objektivahekord) moodustavad ühtsuse, mida harjunud keelekasutusele toetuv kõnelemine ei tunne. Metafooris (täpsemalt: õnnestunud metafooris) on “keele loov võimalus ja mõiste range paratamatus, keeleline üllatus läbi uue ja keele usaldatavus tuttav-oleku tõttu juba tuntuga” täielikus kooskõlas (Jüngel 2002c: 127). Metafoorses kõnes kohtuvad tundmatu ja tuntu, uus ja vana, võimalus ja tegelikkus. Just seetõttu on tulemuseks olemise horisondi keeleline laiendumine, “ligipääs uuele olemise dimensioonile” ja nõnda igal juhul ka “uus informatsiooniväärtus” (Jüngel 2002c: 147jj). Metafooride tekkimine sõltub seega otsustavalt sellest, kas need tõesti ka väljendavad seda, mis on olemas — just nii tõlgendab Jüngel metafoori õnnestumist —, ehkki need ütlevad seejuures mingi asja kohta rohkem, kui see tegelikult on: “Metafoorid laiendavad arusaamishorisonti, katkestades võimaliku abil fikseeritust tegelikule, ja muudavad nii [s.o tegeliku kohtumise kaudu võimalikuga] oleva olemist *intensiivsemaks*” (Jüngel 2002c: 154).

3. Metafoorse kõnelemise (ehk metafoori loomise) tulemust, s.t kirjeldatud keelele-ja-olemisele-lisa-saamise sündmust, on *kuulajal* võimalik elada läbi sündmusena, millega ta võidab juurde teadmist. Nimelt läbib kuulaja omakorda protsessi, mille on eelnevalt teinud läbi teda kõnetanu, s.t ka kuulaja avastab ühise erinevas, sarnase mittesarnases. Kui metafoorne predikatsioon eeldab, et kõneleja ja kuulaja on valitseva keelekasutuse suhtes üksmeelel, siis metafoorse keelekasutuse korral on keeleline eelis kõnelejal. Kõneleja, loobudes harilikust keelekasutusest, kehtestab uue keeleseose (uue keelekonteksti), mille tulemuseks on omakorda uus osutusvahekord (uus olemiskontekst). Seetõttu kuulaja esialgu küll ei tunne talle vanas osutuses tuttava sõna uut keele- ja olemiskonteksti, aga sõna vana ja uue olemiskonteksti vahekorral (s.o analoogial) rajaneb kõneleja lootus, et metafoori siiski õnnestub. Niisiis, ühelt poolt loodab *kõneleja* uue üksmeele tekkimisele enese ja kuulaja vahel. Teisalt on *kuulaja* ülesandeks võita tagasi kõneleja keeleline eelis. Selle nurga alt vaadatuna muudab metafoorse kõne eriliselt kõnetavaks just kuulaja ja kõneleja üksmeelele jõudmise, s.t metafoori mõistmise sündmus (vrd

Jüngel 2002c: 133). Metafoorne keel on erilisel kombel *avastav* keel, kuna vahendab koos avastatuga ka avastamise sündmuse.

Kõneleja ja kuulaja uuesti üksmeelele jõudmine (s.t metafoorist arusaamine) on kuulaja jaoks sellisel kombel igal juhul ka sündmus, mis läbi ta omandab teadmise. Määratledes teadmist siinkohal keelena, mis on seotud olemasolevaga, ütleb Jüngel, et *teada*, mis on olemas, tähendab suutlikkust *ütelda*, mis on olemas. Kõnes ühinevad sõnad nõnda, et suudavad otsustust väljendavas lausungis ütelda, mis on olemas (*wie es sich verhält*) (vrd Jüngel 2002c: 129). Nii on just nimelt keele semantiline seotus objektiga see, mis muudab keele teadmiste kohaks. See, mis on olemas, on (sõnade semantilise funktsiooni jõul) keeles kohalolev (*präsent*) sellena, mida teatakse ehk tuntakse. Teatuna või tuntuna on olemasolev keeles nähtav ja nii on meie *keele piirid* ühtlasi ka selle piirid, mis meie jaoks on olemasolev.⁴⁸

B. Keele metafoorne struktuur

1. Eelnenus visandatud metafoorikirjeldus on ühtlasi põhimõtteline kriitika metafoori kõnetava iseloomu teisejärguliseks pidamise vastu. Ühendades kõnetavat ja osutavat aspekti nii, et just esimene tuleb rõhutatult esile, annab metafoorifenomen Jüngeli arvates pigem olulise vihje keele mõistmiseks üldse. See ajendab või pigem isegi sunnib revideerima traditsioonilist arusaama keelest (ja ka keele ning tegelikkuse vahekorrast).

Jüngel nimelt väidab, et metafooris kui kõnetava keele põhikujus tuleb esile keele suhe ühtaegu nii maailma kui inimesega. Otsustava tähtsusega on asjaolu, et keelelist suhet maailma ei ole võimalik lahutada keelelisest suhtest inimesse (vrd Jüngel 2002c: 134). Nõnda on kui mitte kõigi, siis siiski paljude sõnade näiliselt kindlalt või kuidagi ajatult fikseeritud objektiside (osutus) fiktsioon või siis keele ajaloo tulemus. Keele ajalugu ei ole aga õieti midagi muud kui inimese ja maailma vahekorra ajalugu (vrd Löwith 1981; Snell 1955: 135–139). See tähendab teisiti sõnastatuna seda, et kõiges, mida keel ütleb, üteldakse alati

⁴⁸Vrd Ludwig Wittgensteini kuulsat väidet: “*Minu keele piirid osutavad minu maailma piiridele*” (Wittgenstein 1984: lõik 5.6).

kaasa ka inimest. Pidevalt muutuv keel on Jüngeli hinnangul ühelt poolt olevikuna konkreetne lausungis, milles sõna on olemasolevat avastada laskvas ühtsuses. Teisalt taandab aga lausung sõnade osutusvõimaluste rikkuse ühele kindlale osutusele, kusjuures sellisel reduktsioonil on kalduvus end kehtestada ja fikseerida sõna just sellele asjale osutavana (s.o konventsiooni kujunemine). “Võimalus taandatakse nõnda tegelikkusele” (Jüngel 2002c: 135). Just sellist taandamist takistab keele kõnetav iseloom ja nimelt nõnda, et toob koos tegelikkusega — mitte ilma selleta — nähtavale võimaluse väe tegeliku üle; laseb ühes tegelikkusega näha võimaluse esmasust. Seetõttu iseloomustab Jüngel keele enese struktuuri metafoorsena ning näeb selles seda, mis teeb võimalikuks sõna- ja mõistetaloo.

2. Määratledes metafoori väljaõeldud avastusena ja mõistes keele ajalugu inimese ja maailma seotuse ajaloona, väidab Jüngel sügavamale, fundamentaalantropoloogiliste määratluste juurde liikudes esmalt, et inimene on see, kes seob ennast avastusi sõnastades maailma külge. Avastusi sõnastades toetub inimene sellele, mis ta on juba avastanud. Elementaarses mõttes on selleks õieti inimene ise: inimene, kes on iseennast avastanud maailmas olevana. Teisisõnu, inimene, kes on iseennast avastanud avastajana. Just selle asjaoluga ühenduses väidab Jüngel inimese olukorda kirjeldades teisalt, et inimese enese-avastamine avastajana eeldab tema juba-kõnetatud-olemist inimesena. Inimene, kes avastusi sõnastades ennast maailma külge seob, on iseennast juba avastanud maailmas olevana. Ta on avastanud ennast — s.t end iseenele suunatuna — ja nii sellena, kellele maailm on esitanud väljakutse. “Iseenele kõnetatud saamine ei tähenda mitte oma tegelikkusele fikseeritud ja kohandatud (*abrichten*) saamist, vaid maailma võimalikkusele suunatud (*ausrichten*) saamist” (Jüngel 1990b: 129). Niisiis, Jüngel väidab põhimiselt, et inimene *leiab iseennast kõnetatuna* — ja s.t ühtlasi: mingis suunatuses ehk millelegi kõnetatuna — eest.⁴⁹

⁴⁹Võiks ka ütelda, et inimese eneseteadvusele jõudmine on seotud sündmusega, mille suhtes ta on põhimõtteliselt ja radikaalselt passiivne. Inimene avastab iseennast kellenagi ja see tähendab ühtlasi, et ta avastab end teatud etteantud piirangutele alluvana. Asjaolu, et inimene end

Lühidalt, need kaks väidet tähendavad, et rangelt võttes saab olemasolevast kui maailmast kõnelda üksnes ühenduses inimesega. Ainult inimesel kui kõnetatul on maailm ja nimelt üksnes niivõrd, kui teda on kõnetatud. Ja seetõttu ei ole inimese maailma piirideks esmajoones mitte tema keele piirid, vaid pigem just tema *kõnetatavuse piirid* (vrd Jünger 2002b: 374).

Kuna kõnetamine on käesolevas seoses mõistetav sündmuse, milles miski avab end sellena, mis ta on (ehk teeb end oma olemise avastatavaks), siis niivõrd, kui inimene analoogiliselt oma juba kõnetatud olemisele laseb maailmal end ikka uuesti kõnetada ja enesele väljakutset esitada, on tal võimalik mõista maailma sellisena, nagu see on (vrd Jünger 2002c: 138). Kui esimese kõnetatud olemise viisi suhtes on inimene radikaalselt passiivne, s.t ta leiab ennast juba kõnetatuna eest, siis teise kõnetatud olemise viisi suhtes, s.t olles ennast juba avastanud maailmas olevana, ei ole inimene radikaalselt passiivne, vaid laseb end ise maailma poolt kõnetada. Iseenese avastamine tähendab ühtlasi kõige muu avastamise võimaluse sündi. Rõhutades ontoloogiliselt võimaluse esmasust ja keelisel kõnetatuse esmasust, määratleb Jünger inimest tema kõnetatuse kui võimalikkuse olendit, midagi väitvana aga kui tegelikkuse olendit (vrd Jünger 2002d: 315).

Igal juhul sõltuvad inimesele ja tema maailmale osutavad lausungid oma tähenduses sellest, kas ja kuivõrd laseb inimene olemasoleval ennast kõnetada ja enesele väljakutset esitada, s.t inimese avatusest. Nii väidabki Jünger, et keele *osutav* iseloom on lahutamatu ja põhimiselt seotud keele *kõnetava* iseloomuga. Keelel on inimese jaoks maailmale osutav jõud üksnes seetõttu, et maailm on juba keelde tulnud, on teda juba keele kaudu kõnetanud. Ühelt poolt peegeldavad inimese väited maailma üksnes sedavõrd, kui ta laseb end maailmal kõnetada. Teiselt poolt peegeldab omakorda maailm samavõrd inimese kõnetatust, kuna ka inimene ise on ju maailmas (vrd Jünger 2002c: 138).⁵⁰

inimesena avastab, ei ole viimselt tema enese aktiivsuse tulemus, vaid sündmuse tulemus, mis teeb võimalikuks inimese aktiivsuse.

⁵⁰Inimesel on niisiis (vähemalt teatud määran) võimalik ennast ka (maailma poolt) talle suunatud kõnetamisele sulgeda ja ennast maailma suhtes despootlikul kombel kehtestada. Näiteks olemasoleva ühe as-

Jünger püüab sellisel viisil kirjeldada metafoorse predikatsiooni eeldusi, s.t selle võimalikkuse tingimusi. Metafoorne keelekasutus — metafooride võimalikkus keeles — eeldab, et inimene leiab end ja oma maailma *keelde ülekantuna*, s.t avastab iseennast ja oma maailma keeles.⁵¹ Just see asjaolu võimaldab inimesel omakorda suhestada ennast keeles oma maailmaga ja üht teisele *üle kanda*, s.t luua metafoore.⁵² Kui inimene millegi kohta midagi ütleb, on keel kõnetavalt temaga alati juba seotud ja seetõttu ütleb inimene, millest iganes ta kõneleb, alati kaasa ka just seda seotust (seda kõnetatud olemist maailma poolt). Siin asub Jüngeli jaoks põhjus, miks keelele omane antropomorfisus ei ole antropotsentriline (vrd Jünger 1990b: 129).⁵³ Ja selle põhimise ülekande tõttu — mida metafoorid ei lase unustada — iseloomustab Jünger inimliku keele struktuuri üldse metafoorsena (vrd Jünger 2002c: 154jj). Metafooris toimuv olemishorisoni keeleline laienemine meenutab olevale enesele kasuks tulevat liikumist — oleva liikumist keelde.⁵⁴

3. Olemasoleva ülekandumine keelde on iseseisv, ehkki samuti olemasolevasse kuuluv sündmus. Kui metafoorinähtus keeles

pekti, nimelt oma ümbruskonna, nn keskkonna suhtes, ei toimi inimene pahatihti kuigi heaperemeheliku isandana. Ja sellest annab kuritarvitatud keskkond ka kurba tunnistust. Sama kehtib ka inimeste omavaheliste suhete kohta ning inimese suhte kohta iseendaga.

⁵¹Nii võiks tunnetust ehk mõistmist iseloomustada keelelise protsessina. Igal juhul ei ole see aga keelest lahutatav.

⁵²“See, mis leiab aset keeles, leiab juba alati aset keelena, niivõrd kui inimene, kui ta asub end *keeles* oma maailmaga seosesse asetama ja selles [s.t keeles] üht teisele *üle kandma*, leiab end oma maailmaga *keelde ülekantuna eest* [---]. Inimene eksisteerib kui üleminek olemisest keelde — kui üleminek, mis ise *olemise võiduna* kuulub olemise juurde” (Jünger 2002c: 139).

⁵³“[---] inimese ja maailma vastasmõju, milles inimene mõistab ennast maailmakujuliselt ja maailma inimesekujuliselt” (Jünger 2002c: 155). See on “... oleva seosele (*Zusammenhang des Seienden*) osaks saav rikastus” (Jünger 2001: 354).

⁵⁴Keeles olemine on kvalitatiivselt rohkem kui lihtsalt olemasolu. Keel on täiesti uus ümberkäimise viis olemasolevaga, mis muudab selle erilisel viisil kommunikeeritavaks (vrd Jünger 2001: 396).

sunnib traditsioonilist tõemõistet revideerima (või vähemalt täpsustama), siis sellele aluseks olevat metafoorset sündmust, milles olemasolev laseb end keelde üle kandununa avastada kui maailma, nimetab Jüngel — lausetele omistatava tõega võrreldes — tõeks algsemas tähenduses (vrd Jüngel 2002c: 142). Tõde on algsemalt *olemasoleva ennast-avastada-laskmise sündmus*. Selle sündmuse juurde kuulub, et olemasolev asetub avastatuna seosesse juba avastatuga, kelleks on — nagu ülal kirjeldatud — lõppkokkuvõttes inimene ise. Nii saab olemasolev avastatuna aga ühtlasi avastaja vastas asuvaks (*Gegenüber*). Ja just see teeb võimalikuks olemasoleva kui avastatu jõudmise *vastavusse* inimese avastusega (vrd Jüngel 2002c: 155). Ehkki avastuse väljendamine lausungis küll fikseerib inimese jaoks tegelikuna kehtiva, on inimese aktiivsus seoses olemasoleva tõeselt väljütlemisega sõltuvuses protsessist, mille suhtes inimene on passiivne. Seega on tõe kui vastavuse ehk korrespondentsuse võimalikkusetingimus õieti sündmus, milles olemasolev inimest kõnetades *katkestab* tolle fikseerituse tegelikuna kehtivale ja võimaldab nii uut *avastamist* (vrd Jüngel 1990a: 101–105).⁵⁵

4. Vastupidiselt metafoori traditsioonilisele kõrvaletõrjumisele kontekstidest, kus väidetavalt kõneldakse olemasolevast ja eesmärgiks on tõde, seisneb üksikute metafooride ainulaadne kasulikkus ja möödapääsmatu tarvilikkus nimelt selles, et need säilitavad keeles olemasoleva liikumist keelde (vrd Jüngel 2002c: 143). Just nõnda on metafoorid osalised tõesündmuses ja just selles seisneb nende tõesus. *Katkestades* konventsionaalset keelekasutust, laiendavad metafoorid nii keelt kui ka inimese seotust maailmaga. *Katkestades* harilikku keelekasutust, lasevad metafoorid avastada juba tuntud olemasolevat mingist uuest aspektist või ka lihtsalt selle tuntuses, s.t lasevad avastada ammu enesestmõistetavat selle enesestmõistetavuses. Kehastades sel viisil keele sees *avastust uuele*, s.t võimalikule, takistavad metafoorid kõnetamise primaarsuse unustamist. Metafoorid on otsekui vastureaktsioon sellele, et kuidagi juba tuntud ja sõnastatud olemasolev muudetakse abso-

⁵⁵Tõe algsemale määratlemisele avastamise nähtusest lähtuvalt leiab klassikalise viite Martin Heideggerilt (Heidegger 1978: 175–199, 1993: 212–230).

luutseks. Metafoorid astuvad välja nii olemasoleva kui ka keele redutseerimise vastu. Lühidalt: metafoorid säilitavad keeles seda mõõdet, mis üleüldse võimaldab inimesele nii iseene kui (seeläbi) ka maailma avastamise (vrd Jünger 2002c: 143).

Nende arutluste taustal väidabki Jünger nn traditsioonilise arusaama vastu, et ehkki metafoorid väljendavad küll rohkem, kui on tegelik, on need ometi just nõnda tõesed. Väljendades (koos tegelikuga) rohkem, kui on tegelik, ei väljenda (õnnestunud) metafoorid sugugi valet. Pigem juhivad metafoorid tegeliku selle tegelikkusest välja ja lasevad tegelikku näha ühenduses sellega, mis on võimalik. Nõnda täpsustavad metafoorid tegelikkuse mõistmist.

C. Kõnelemine maailma ja keelde tulnud Jumalast

1. Jüngeli sõnul on usu keel läbinisti metafoorne seetõttu, et kõneldes tegelikkusest, väidab usu keel selle juurde kuuluvaks teatud spetsiifilised võimalused (vt II punkti alguses nr 1). Teisiti: usu keel kõneleb tegelikkusest nii, et keelde tuleb olemisvõit. Niisiis, ehkki sõnas ristist kokkuvõtlikku väljendust leidev olemisvõit on Jeesuse Kristuse loo läbi maailma n-ö tegelik võimalus,⁵⁶ vajab see keelde toomist ehk jutustamist sõnades, mis lasevad sellel saada kõnetatu jaoks sündmuseks ja nõnda ka usutavaks, s.t sõnades, mille kaudu need tegelikkuse juurde kuuluvad spetsiifilised võimalused on kuulaja jaoks avastatavad. Need võimalused peavad olema kogetavad selle najal, mis on tegelik.

Kristliku usu keel on Jüngeli jaoks aga veel erilisel kombel metafoorne. Nimelt seisneb usu keele puänt asjaolus, et see kõnetab inimest nii, et inimene saab enese ja maailma mitteolemise võimaluse seada kõigi oma kogemustega vastavusse kui Jumala poolt Jeesuses Kristuses ületatud võimaluse (vrd Jünger 2002c: 152, 156). Seega tuleb niisuguses kogemuses eristada kahte lahutamamatult kokku kuuluvat tahku: esmalt kõnetab usu keel inimest

⁵⁶“Evangeelium Jumala inimlikkusest on sõnana ristist viidud jutustamise läbi maailma ajalukku sisse. [---] Sestsaadik on Jeesuse Kristuse ohtlik lugu sisenenud *kriitilise* potentsiaalina ajaloolise mõistuse varakambris ning on sedavõrd täna maailma ajaloos kaudselt kohalolev” (Jünger 2001: 425).

nõnda, et enese ja maailma mitteolemise võimaluse ees kogeb inimene uuesti nii kõike olemasolevat kui ka kõiki oma seniseid kogemusi; teisalt kõnetab usu keel inimest aga nimelt nõnda, et seda mitteolemise võimalust kogeb inimene Jeesuses Kristuses Jumala poolt lõplikult ületatud, äravõidetud võimalusena (n-ö mittetege-liku võimalusena).

Sellises usu keele kaudu võimalikuks saavas "kogemuses kogemusega"⁵⁷ — sellises spetsiifilise sisuga kogemuses, milles kogu senist kogemuste tervikut, k.a kogemist ennast, kogetakse uuesti — muutub sõnas ristist summeeritud olemisvõit kõnetatu jaoks usutavaks.⁵⁸ Selle rõhutamine on seepärast nii oluline, et olemisvõit, mida kristlik usk väidab, peab end tegema tegelikkuse kogemisel avastatavaks võõra võimalusena (s.t sellele maailmale ehk tegelikuna kehtivale juurde tulnuna). Sündmusel, mille läbi too olemisvõit avastatavaks saab, on seetõttu *katkestuse* iseloom — katkestuse, mis laseb uuesti ja oma iseloomus täpsustatuna *avastada* kogu tegelikkust.

2. Usu keele teatav problemaatilisus seisneski selles (vrd II punkti algust), et sõnana ristist kokkuvõetav olemisvõit on kristliku usu jaoks tegelikkusele juurde tulev, selle jaoks võõras võimalus, s.t võimalus, millele tegelikkusel ei saa olla mitte mingisugust pretensiooni, mida tegelikkusest lähtuvalt lihtsalt ei ole olemas. Inimese keeles ei saa olla seetõttu ka sõnu, mis on kuidagi iseene-est Jumalast kõnelemiseks kohased, mis oleksid n-ö Jumalast-kõnelemise-sõnad. Ometi just selle olemisvõidu kogemuse tulemusena kõneleb kristliku usu keel Jumalast, kes *tuleb* maailma, aga *ei kuulu* maailma olemisse (vrd Jünger 2002c: 156). Nii on kõneldes aga igal juhul vaja ühtlasi säilitada Jumala ja maailma

⁵⁷ Kogemus-kogemusega-struktuur iseloomustab Jüngeli sõnul kõiki religioosseid akte, nagu usk, armastus, lootus, palve jne. Spetsiifiliselt kristlik kogemus kogemusega katkestab aga inimliku eksistentsi ühemõtteliselt selle eksistentsi heaks või kasuks, s.t võimaliku mitteolemise kogemus on ühtlasi lõplikult ja ühemõtteliselt intensiivsemaks muudetud olemasolu, s.o olemisvõidu kogemus (vrd Jünger 1990a: 100–105, 2001: 16–44, eriti: 40–43).

⁵⁸ Teoloogiat võibki nt määratleda olemisvõidu usutavaks saamise *võimalikkuse tingimuste*, usutavaks saamise *viisi* ja olemisvõidu *sisu* mõistmise ja kirjeldamise aktina.

fundamentaalsel erinevust. Teisiti: kuna iga keeleline väljendus on (eespool täpsustatud mõttes: vt II.B.1) antropomorfne, peaks Jumalast kõnelemisel leidma alati ühtaegu väljenduse ka inimese ja Jumala täielik erinevus (vrd Jünger 1990b, 1992: 352jj). See tähendab, et maailmast erinevast Jumalast kõnelemiseks tuleks kasutada maistest asjadest kõnelemise sõnu ülekantuna — Jumalale tuleks maailma sees võita maailma vahenditega ruumi. Nimetatud ülesannet suudaks oma struktuuri poolest Jüngeli hinnangul täita just metafoor (kui vahend, mis teeb võimaluse tegelikkuse najal üteldavaks).

Metafoori puhul aga, s.t selleks, et ühe asja kohta midagi teise kaudu ütelda, pidi kumbki olema mingil kombel nii kõnelejale kui kuulajale juba tuntud (vt II.A.1). Metafoorne predikatsioon ei olnud võimalik täiesti tundmatu asja kohta. Kui miski on kuulajale täiesti tundmatu, siis tuleb kõnelejal seda talle kõigepealt oma jutuga tutvustada. Just seetõttu iseloomustab Jünger metafoore ka *jutustuse puäntidena*. Metafoori poolt esile kutsutud uus sisaldab niisiis ühtlasi jutustatud loo kokkuvõtlikku kordust. Sõnastades uut, sõnastades avastust, tuletab metafoor ühtlasi meelde seda, mis on juba tuntud (vrd Jünger 2002c: 147, vrd 1992: 415–427).⁵⁹

Kui nüüd Jumal on maailma olemasolu suhtes võõras, sellesse mitte kuuluv, siis selleks, et saada Jumalast metafoorselt kõnelda, tuleks ta teha jutustamise teel tuntuks. Samas peaks aga see jutustamine ka ise olema metafoorne, et üldse olla Jumalast, s.t inimesele ei ole maailmast lähtuvalt tundus Jumalaga õieti üldse võimalik. Sellisest ringist väljumiseks on Jüngeli hinnangul ainus loogiline võimalus see, kui Jumal ise võimaldab inimlikku tustust enesega.

3. “Kristlik usk elab [---] kogemusest, et Jumal on iseennast teinud tuntuks, et ta on esile kutsunud enese põhjaliku tundmise” (Jünger 2002c: 148).⁶⁰ Kristlik usk tunnistab ühe konkreetse inimese,

⁵⁹Ülalmainitud Jüngeli väide, et metafoor kõneleb võimalustest ühenduses tegelikkusega, sõnastab uut ühenduses vanaga (vt II.A.2), viitab samale asjale, ehkki teise nurga alt.

⁶⁰Jüngeli teoloogia kristoloogilise keskme põhjalikum käsitlemine ei ole siinkohal võimalik ega ka tingimata vajalik. Oluline on ennekõike mõista alljärgneva mõttekäigu formaalset struktuuri, mis on loodetavas-

Jeesuse lugu maailma tulnud Jumala enda loona. Jeesuse loos on Jumal teinud ennast ainukordsel ja ületamatul viisil tuntuks. Nõnda on kristliku teoloogia ülesanne mõista Jumalat sellena, kes on Jeesuses Kristuses maailma tulnud ja kes oma maailma tulemist ei lõpeta (Jüngel 2002c: 145, ka 1992: 478–480, 518jj), s.t Jumalast kõnelemise võimalikkuse tingimus, selle *ratio essendi*, on **Jumala** enda **inimlikkus** (vrd 1992: 409–543, eriti: 409–430).

Kui Jeesuse loos on Jumal teinud end tuntuks nii maailma kui keelde tulnuna; veel enam: kui ta on teinud end tuntuks sellena, kes jätkab maailma ja keelde tulemist, siis on Jumala enda olemisest vaja jutustada Jeesuse loost lähtudes (vrd Jüngel 2002c: 151, 1992: 474, 521). Selle alusel tuleb aga ütelda Jumala enda olemise kohta, et see on *olemine tulemises*: Jumal on see, kes tuleb. Maailma tulevana on Jumal ka keelde tulev — ja nimelt seda tulemist keeles jutustataksegi (vrd Jüngel 2002c: 149).

Just see jutustus on *evangeelium* — Jüngel nimetab seda ka *a priori* metafoorseks keeleks (ka analoogiasündmuseks)⁶¹ —, s.t jutustus, milles Jumal ise laseb end avastada sellena, kes ta on.

ti jälgitav ka ilma sellega nõustumata. Jüngeli mõtlemise üldisema tausta iseloomustamiseks siinkohal vaid nii palju, et tema kõige olulisemate diskussioonipartnerite hulka teoloogia traditsioonis kuuluvad nt K. Barth, M. Luther, R. Bultmann, E. Fuchs, G. Ebeling. Ehkki Jüngeli diskussioon filosoofilise traditsiooniga on väga ulatuslik, võiks ehk siin tema diskussioonipartneritena iseäranis esile tõsta G. W. F. Hegelit ja M. Heideggeri.

⁶¹Evangeelium on *a priori* metafoorne keel (Jumala kõne iseendast), kuna teeb võimalikuks (metafoorse) kõne Jumalast (inimese kõne Jumalast). Teisisõnu: kui metafoorselt Jumalast kõnelemise aluseks on analoogia (vt II.A.2 ja märkus 47), siis tähendab see, et kõnelemise aluseks on suhe, mille Jumal maailma *tulles* seab ise üles enese ja maailma, enese ja inimese vahel. Jüngel nimetab seda nn *advendi ehk tulemise analoogiaks* (vrd Jüngel 2001: 389jj). Nii võib Jumalat ka määratleda sellena, kes ise alustab kõnelemist, ise inimest kõnetab, nii ennast ise tuttavaks teeb ja enesest kõnelemist võimaldab (vrd Jüngel 1990c: 5). Jüngel on usu keele formaal-hermeneutilist alusstruktuuri iseloomustanud oma eri aegadel valminud töödes — mõneti segadusttekitavalt — nii võrdumliku, analoogse kui metafoorsena. Tegemist on minu hinnangul ühe ja sama usu keele võimalikkuse tingimust puudutava põhiarusaama esitamisega erinevatest vaatenurkadest (vrd III.B.2).

Seetõttu ongi (metafoorne) kõnelemine Jumalast erakordselt avastav keel: “Kui [---] avastatakse Jumal kui maailma tulev — niisiis, kui sellest erinev —, siis ühtlasi *avastatakse uuesti* maailm ja ka avastamise maine akt ise. Jumal on avastus, mis õpetab nägema *kõike* uute silmadega” (Jünger 2002c: 149). Kui Jumal tuleb keelde, s.t maailma vahenditega ise endale maailmas ruumi võib, siis avardub maailma horisont nii, et selle tegelikkust mõistetakse täpsemalt. Usu keel, mis Jumala keelde tulemisest (s.t Jumalast enesest) jutustab, teravdab tegelikkusemeelt (või -taju) just seetõttu, et kõnetab inimest enamale, s.t suunab teda rohkemale ja seob teda rohkemaga, kui on tegelik (vrd Jünger 2002c: 157).⁶²

Evangeelium kui jutustus on Jüngeli sõnul surutud kokku kerügmaatilistesse ehk kuulutuslikesse ja homoloogilistesse ehk tunnistuslikesse metafooridesse. Neist põhimine on “**Jeesus on Kristus**”, s.t Jeesuse tunnistamine Kristusena, Ülestõusnu samastamine ristilöödud inimese Jeesusega. Metafoor “Jeesus on Kristus” kordab kokkuvõtlikult ühte lugu, n-õ surub kokku ühe sündmuse: Jeesuse elus, surmas ja ülestõusmises toimunud patuste õigeks-mõistmise sündmuse. See on sündmus, milles Jumal ise on tulnud ainukordsel ja ületamatul kombel inimesi kõnetavana — s.o inimesi iseendaga siduvana, oma olemasolust osa saada laskvana — maailma ja keelde. Selle sündmuse üha uuesti jutustamine läbi ajaloo ei ole seetõttu midagi muud kui maailma tulnud Jumalal endal keelde tulla laskmine (vrd Jünger 2002c: 152jj).

Nii on usu keel Jüngeli jaoks *fundamentaalselt* metafoorne, kuna selles tuleb Jumal ise — enesest kõnelemise (enese tutvavaks tegemise) subjektina — keelde (kandub sellesse üle). Keelde tulijana kõnetab Jumal inimest iseendale (s.o Jumalale) nõnda, et laseb tal avastada tegelikkust nende võimaluste valguses, mis — ehkki võõraste võimalustena — kuuluvad reaalselt selle juurde. *Üksikud* usu keele metafoorid on aga Jumala maailma ja keelde tulemise loo puändid, s.o loo, mille jutustamine tähendab Jumalal endal üha keelde tulla laskmist.

⁶²“ [---] loodud olemasolev saab tulla keelde *ex nihilo* uueks saavana ning see tähendab ühtlasi: viitavana suurimale mõeldavale vastuolule — nimelt surma ja elu omale — kui *ületatud vastuolule* [---]” (Jünger 2000b: 111jj).

Argumendi lühikokkuvõte: Eeldades esiteks, et (1) Jumal on inimlik (s.t Jumal on maailma ja keelde tulles enese ja maailma erinevuse suurema sarnasuse kasuks ületanud) ja et (2) Jumal teeb ennast üha maailma ja keelde tulles keeles avastatavaks (s.o sõna ristist kui evangeelium, jutustamine Jeesusest kui Kristusest), väidab Jünger, et Jumalast on võimalik kõnelda. Eeldades teisiks, et (1) metafoor sõnastab sarnasuse avastuse erinevas nõnda, et vahendab avastust väljendades ühtlasi avastamise sündmuse ja laiendab keelepiire laiendades maailma piire, ning et (2) kõne osutuslikkus sõltub kõnealuse asja keelde ülekandumisest ja keeles enese avastada laskmisest (ja et (3) algupärasemalt on tõe olemasoleva ülekandumissündmus keelde), väidab Jünger, et metafoor on kohase kõne eriline viis ja erilisel kombel täpsustav keel. Sellelt aluselt jõuab Jünger väiteni, et usu keel kõneleb kohaselt Jumalast, s.t vahendab maailma ja keelde tulnud ja üha tuleva Jumala avastamist ning teeb seda lootuses, et ka kuulaja avastab Jumala ning nõnda ühtlasi uuesti kogu olemasoleva ja iseenda (s.t et toimub tegelikkuse täpsustumine).

(Järgneb)

Ürgants. II. 1917. 7,5 x 11,5. Kõlar 7,5 x 11,5.

Luik

EVE LUIK. Ürgants

KANEP — MÜÜDID JA FAKTID

*Lynn Zimmer,
John P. Morgan*

Tõlkinud Allan Kiik

EESSÕNA

Kanep on tuntud kui kaugelt enim tarvitav illegaalne uimasti kogu läänemaailmas. Enam kui seitsekümmend miljonit ameeriklast on tarvitanud kanepit ja enam kui kakskümmend miljonit suitsetas kanepit eelmisel aastal. On võimalik, et kanepi tarvitamine edaspidi väheneb, samuti nagu alkoholi, tubaka, kofeiini ja mõnede ravimite (näiteks Valium ja Prozac) kasutaminegi. Kuid nii kanep kui ka need teised psühhoaktiivsed ained on tulnud, et jääda.

Kanep — müüdid ja faktid pakub usaldusväärset informatsiooni kanepi toime kohta inimese organismile. See raamat on mõeldud kõigile neile, kes on huvitatud kanepist või tunnevad muret selle tarvitajate pärast. See on lapsevanematele ja noorukitele, koolinõustajatele ja poliitseinikele, meditsiinispetsialistidele ja uimastipoliitika reformijatele. See on neile, kes armastavad kanepit, ja ka neile, kes seda vihkavad.

Tundub endastmõistetav, et uimastipoliitika ja inimeste isiklikud valikud kanepi tarvitamise suhtes peaksid põhinema teaduslikel tõenditel, faktidel ja tervel mõistusel. Kahjuks aga pole see sageli nii. Selle asemel tehakse nii poliitilisi kui ka isiklikke otsuseid tihti väärinformatsiooni — kanepimüütide — põhjal. Ameerika ühiskond on sellistest müütidest küllastunud; neid ilmub hulgana ajakirjanduses, televisioonis

Katkendid raamatust *Marijuana Myths, Marijuana Facts: A Review of the Scientific Evidence*. New York: Lindesmith, 1997.

ja valitsuse väljaannetes. Vahetevahel õnnestub nendega lapsi ja lapsevanemaid hirmutada ning mõningaid inimesi kanepi proovimisest tagasi hoida. Kuid väärinformatsioon on vilets alus nii isiklike kui riiklike otsuste langetamiseks. Kanepi kohta tõtt rääkida võib olla riskantne, kuid see risk on tühine võrreldes kahjuga, mis tuleneb valedest ja väärinfo levitamisest.

Professorid Lynn Zimmer ja John P. Morgan on põhjalikult ja süstemaatiliselt läbi vaadanud suure hulga väiteid ja värskeid teaduslikke andmeid kanepi mõju kohta. Teaduslikud tõendid näitavad, et kanepi massiivne tarvitamine võib olla kahjulik, kuid üldiselt ei ole kanepi kaugeltki nii ohtlik, kui müüdid väidavad. See ei ole üllatav. Viimase saja aasta jooksul on rohkem kui 12 sinise lindi komisjoni USA-s ja teistes maades leidnud, et kanepi ohtlikkusega on suuresti liialdatud ja et mõõdukas kanepi tarvitamine on harva kahjulik.

Suurimaks mureks on saanud psühhoaktiivsete ainete tarvitamine laste seas. Kõik on ühel meelel, et lapsed ei tohiks kanepit tarvitada. Pealegi on kanepi omamine illegaalne ja tõenäoliselt jääb see nii veel aastateks, mis tähendab, et kanepitarvitajaid võib tabada kriminaalkaristus ja sellega kaasnev eluaegne häbimärgistus. Hoolimata kanepitarvitamise kuritegelikuks kuulutamisest ning massiivsetest pingutustest ja hiiglaslikest summadest, mis on kulutatud võitluseks uimastite vastu, on viimastel aastatel järjest rohkem noorukeid kanepit proovinud. See teeb muret lapsevanematele, pedagoogidele, valitsusametnikele ja noorukitele endile. Sellegipoolest ei ole põhjust paanikaks, valeinformatsiooni levitamiseks ega kanepi ja selle tarvitajate demoniseerimiseks. Pigem, nagu professorid Zimmer ja Morgan näitavad, peaks see julgustama meid kaaluma alternatiivset uimastipoliitikat ja õppima teiste rahvaste kogemusest.

*Ethan A. Nadelmann,
Lindesmithi Keskus*

SISSEJUHATUS

Viimase saja aasta jooksul on kanepi toimet uurinud paljud sõltumatud komisjonid. Aastal 1893 lõi Briti parlament India kanepikomisjoni, selgitamaks välja kanepi tarvitamise toimet India inimeste "ühiskondlikule ja moraalsele seisukorrale". Komisjon jõudis järeldusele, et "mõõdukal kanepitarvitamisel pole tegelikult täheldatud mingeid halbu tagajärgi". Aastal 1925 Panama kanali tsoonis USA sõdurite kanepisuitsetamist uurinud komitee ütles, et kanepi kahjulikkus "on ilmselt suuresti liialdatud". Kakskümmend aastat hiljem, aastal 1944, leidis New Yorgi linna-pea LaGuardia volitatud meditsiiniekspertide rühm — nagu LaGuardia ise seda väljendas —, et "tavapäraselt kanepile omistatavad sotsioloogilised, psühholoogilised ja meditsiinilised pahed on [---] liialdatud".

Reaktsioonina kanepitoodete tarvitamise kasvule 1960.–1970. aastatel moodustasid USA, Kanada, Briti, Austraalia ja Hollandi valitsus komisjonid, hindamaks teaduslikku tõendusmaterjali kanepi ohtlikkusest indiviidile ja ühiskonnale. Inglismaal 1969. a avaldatud Briti Wootteni raport kinnitas India kanepikomisjoni ja LaGuardia komisjoni järeldusi ja teatas, et "pikaajaline, mõõdukas kanepitarvitamine ei ole tervisele kahjulik". 1972. a otsustas Hollandi valitsuse loodud komisjon, et "kanepi füsioloogiline toime on võrdlemisi ohutu iseloomuga". Samal aastal kinnitas president Richard Nixoni moodustatud riiklik Kanepi ja Uimastite Kuritarvitamise Komisjon üksmeelselt, et "kanepi tarvitamine ei ole piisavalt tõsine probleem, et rakendada kriminaalmenetlust isikute suhtes, kes kanepit suitsetavad või omavad seda suitsetamise eesmärgil".

Kogu XX sajandi jooksul on neid tulemusi varjutanud väited kanepi äärmisest ohtlikkusest. Ameerika Ühendriikides 1920.–1930. aastatel jõustunud kanepivastased osariikide ja föderaal-seadused toetusid peamiselt politseiülemate, prokuröride ja föderaalse narkopolitsei ametnike raportitele, mis väitsid, et kanep põhjustab jubedaid vägivaldseid kuritegusid. Föderaalse Narkootikumidebüroo (hiljem DEA) direktori Harry Anslingeri väitel on "kanepisõltlased" saanud USAs "tõsiseks politseiprobleemiks". Ta lisis, et 50% mehhiklaste, türklaste, filipiinlaste, kreeklaste-

te, hispaanlaste, ladina-ameeriklaste ja neegrите sooritatud vägi-valdsetest kuritegudest on seletatavad kanepi kuritarvitamisega. Ristisõjaga kanepi vastu ühinesid mitmesugused organisatsioonid — näiteks *World Narcotic Defense Association*, *International Narcotic Education Association* ja *Womens' Christian Temperance Union*, kes väitsid, et kanep põhjustab sõltuvust, hullumeelsust ja seksuaalset lodevust. Ka väitsid nad, et “kanepikaubitsejad” müüvad oma tooteid algkoolilastele lootuses muuta nad sõltlasteks.¹

Pärast põhjalikku uurimist, milleks kasutati ka varjatud jälgimist New York City koolide ümbruses, teatas LaGuardia komitee, et avalikkust on kanepihädaohuga asjatult hirmutatud. Sellele vaatamata oli kolmkümmend aastat hiljem, kui Riiklik Marihuana ja Uimastite Kuritarvitamise Komisjon oma tööd alustas, enamik 1920.–1930. aastate väiteid endiselt käibel. Juurde oli tulnud ka hulk uusi. Viiekümnendatel aastatel väitsid korrakaitseorganid, et kanep on “lävepakk” heroini juurde. Neil õnnestus veenda Kongressi ning osariikide seadusandjaid, et heroinisõltuvuse vähendamiseks on vaja karmimaid karistusi kanepiga seotud üleastumiste eest — kuni eluaegse vanglakaristuseni välja. Kuuekümnendatel kinnitasid kanepivastased, et kanep on ohtlik, kuna tekitab tunnetushäireid ja “amotivatsioonisündroomi”, mis võib viia terve põlvkonna noorte inimeste akadeemilise läbikukkumiseni. Seitsmekümnendate aastate algusest alates on mõned teadlased teatanud kanepi põhjustatud tõsistest bioloogilistest kahjustustest — näiteks anomaaliad kromosoomide tasemel, immuunsuspuudulikkus ja püsivad ajukahjustused.²

¹Et saada ülevaade kanepi keeluseaduse ajaloost USAs, lugege R. J. Bonnie ja C. H. Whitebreadi raamatut *The Marijuana Conviction: A History of Marijuana Prohibition in the United States*, Charlottesville: Virginia University Press, 1974; ja J. Kaplani *Marijuana, The New Prohibition*, New York: World Publishing Company, 1970.

²Hilisematest kanepivastastest kampaaniatest USAs vt J. L. Himmelstein, *The Strange Career of Marijuana: Politics and Ideology of Drug Control in the United States*, Westport, CT: Greenwood Press, 1983; D. Baum, *Smoke and Mirrors: The War on Drugs and the Politics of Failure*, Boston: Little, Brown and Company, 1996.

Viimase kolmekümne aasta jooksul on föderaalvalitsuse finantseeritavates uuringutes püütud igal mõeldaval viisil tõestada kanepi kahjulikkust indiviidile ja ühiskonnale. Teadlased on püüdnud leida tõendeid kanepi seoste kohta kuritegevuse, psüühiliste kahjustuste ja amotivatsioonisündroomiga. On uuritud kanepi toimet psühhomotoorsetele võimetele, intellektile ja käitumisele. Püütakse leida sidet kanepisuitsetamise ja teiste uimastite tarvitamise vahel. Manustades katseloomadele suuri annuseid THCd (kanepi peamine psühhoaktiivne komponent) või lisades seda inimrakke sisaldavatele biopreparaatidele, on püütud tõestada kanepi bioloogilist kahjulikkust. Kokkuvõttes on kanepi teemal loodud hiiglaslik kogum tehnilist teaduskirjandust, mis hõlmab paljusid erialasid.

Seda raamatut kirjutades seadsime endale eesmärgiks teha kanepiteemaliste teadusuuringute tulemused kättesaadavamaks ajakirjanikele, poliitikutele, õpetajatele, lapsevanematele, arstidele, kanepitarvitajatele ja igapähele, kes tahab selle laialdaselt tarvitava aine kohta rohkem teada. Alustasime oma tööd rea tüüpväidetega kanepi kahjulikkuse kohta, mis justkui tugineksid teadusuuringutele. Me võtsime need väited viimase aja valitsusraportitest, ajakirjandusest ja pressiteadetest, uimastikoolituse brošüüridest, *Partnership for Drug-Free America* reklaamidest ja valitsusametnike kõnedest. Selliseid väiteid võib kanepiteemalistes ajalehe- ja ajakirjaartiklites kohata õige sageli.

Me otsisime iga üksiku väite kohta sellega haakuvaid teadustöid. Ikka ja jälle avastasime, et valitsusametnikud, ajakirjanikud ja koguni mõned "uimastiekspertid" on teaduslikku informatsiooni kas valesti mõistnud, moonutanud või muidu valesti esitanud. Kuna kahekümne selles raamatus analüüsitud väite kohta leidis väga vähe teaduslikke tõendeid, nimetame neid "müütideks".*

*Need 20 müüti on: *Kanepi kahjulikkus on teaduslikult tõestatud; kanepil puudub meditsiiniline väärtus; kanep tekitab sõltuvust; kanep on "värav" teiste uimastite juurde; karistused kanepiga seotud kuritegude eest ei ole karmid; Hollandi uimastipoliitika on läbikukkumine; kanep tapab ajurakke; kanep tekitab amotivatsioonisündroomi; kanep kahjustab mälu ja tekitab tunnetushäireid; kanep põhjustab psüühikahäireid; kanep põhjustab kuritegevust; kanep mõjutab mees- ja naissoo hormoone; kanepi kasutamine raseduse ajal kahjustab loodet; kanep kahjustab*

Nagu kõigis müütides, võib ka neis leiduda mingi tõetera, kuid mitte enam.

Kanepimüüdid suurendavad tänapäeval, nagu ka minevikus, rahva hirmu kanepi ees ja tugevdavad avalikkuse toetust selle kasutajate kriminaalkorras karistamisele. Esitades fakte kanepi kohta, me loodame edendada diskussiooni vähem nuhtleva poliitika teemal. Loodame ka vähendada lapsevanemate hirmu. Nagu enamik ameeriklasi, usume meiegi, et psühhoaktiivsete ainete tarvitamine on täiskasvanute, mitte laste asi. Me usume, et valed ja kanepi ohtlikkusega liialdamine aitab väga vähe kaasa noorte inimeste kanepikatsetuste ärahoidmisele ja võib koguni mõjuda soovitud vastupidiselt.

MÜÜT

KANEPI KAHJULIKKUS ON TEADUSLIKULT TÕESTATUD. 1960.–1970. aastatel uskusid paljud, et kanep on ohutu. Tänapäeval me teame, et kanep on palju kahjulikum, kui varem arvati.

Kõik viimastel aastatel sooritatud teadusuuringud näitavad murettekitavat tõusu kanepi toksilisuses ja ohtlikkuses.³

Lapsevanemad, kes tarvitasid kanepit põlvkond tagasi [---] peavad mõistma [---] et uuringud on näidanud, et see aine on kaugelt ohtlikum [---] kui arvati 1960.–1970. aastatel.⁴

Uued uurimisvahendid, sealhulgas keerukad ajuskannerid ja meetodid aju mediaatorainete süsteemi uurimiseks [---] aitavad mõista kanepi sageli raskesti märgatavat toimet.⁵

immuunsüsteemi; kanep on kopsudele kahjulikum kui tubakas; kanep ladestub keha rasvkudedesse; kanepi tarvitamine on oluline liiklusõnnetuste põhjus; kanepiga seotud esmaabijuhtumite arv kasvab; kanep on tänapäeval tunduvalt kangem kui minevikus; kanepi tarvitamist saab ära hoida.

³President Bill Clintoni märkus, allkirjastades 1994. aastal Põhi- ja Keskhariiduse Akti Framingtonis, Massachusettsis (20. oktoober 1994).

⁴Marijuana for the Sick. — *New York Times*, 30. detsember 1996, lk A14.

⁵Earl Lane, Reefer Madness Revisited. — *Newsday*, 3. september 1996, lk B21.

Üle kümne tuhande dokumenteeritud uuringu kinnitab kanepisuitsetamise kahjulikku mõju nii füüsilisele kui psüühikale.⁶

Ükskõik, mida te ka oleksite kuulnud või mõelnud kanepist kuuekümndatel, seitsmekümndatel ja kaheksakümndatel aastatel, unustage see ära.⁷

FAKT

1972. aastal otsustas Riiklik Marihuaana ja Uimastite Kuritarvitamise Komisjon pärast teadusliku informatsiooni läbivaatamist, et kuigi kanep ei ole absoluutselt ohutu, on selle ohtlikkusega tugevasti liialdatud. Pärast seda on sooritatud tuhandeid uuringuid inimeste, loomade ja rakukultuuridega. Mitte ühelgi juhul ei ole leitud dramaatilisi erinevusi 1972. a komisjoni tulemustest. 1995. aastal võtsid Briti meditsiiniajakirja *The Lancet* toimetajad 30 aasta uuringute tulemused kokku nii: "kannabise suitsetamine, ka pikaajaline, ei ole tervisele kahjulik".

Kanep ja teadus

1970. aastal, vastusena kanepi populaarsuse kiirele kasvule, eraldas USA Kongress riiklikule komisjonile kanepi uurimiseks miljon dollarit.⁸ Riiklik Marihuaana ja Uimastite Kuritarvitamise Komisjon, mida tavaliselt nimetati Shaferi komisjoniks selle juhi, endise Pennsylvania kubernereri Raymond Shaferi järgi, koosnes 12 liikmest, sh neli arsti, kaks juristi ja neli kongressiliiget.

Shaferi komisjon uuris läbi hulga väiteid kanepi kahjulikkuse kohta alates 1920. aastatest, mida usuti endiselt laialdaselt 1970. aastatel. Komisjon palkas teaduslike töendite analüüsimiseks konsultante.

Oluliste faktide puudumisel finantseeris komisjon originaaluuringuid ja korraldas küsitlusi kogu riigis, et kuulata juristide,

⁶California Narcotic Officers' Association, *Marijuana is NOT a Medicine*, Santa Clarita, CA, 1996, lk 2.

⁷Taking the Cover Off Pot. — *Washington Post*, 7. detsember 1996, lk A24.

⁸U.S. Public Law 91-513, Part F, Sec. 601 (1970).

arstide, teadlaste, pedagoogide, üliõpilaste ja õiguskaitseametnike arvamusi kanepi toime ja seaduste kohta, mis keelustavad selle müügi ja tarvitamise.

Shaferi komisjonil ei õnnestunud leida veenvaid tõendeid selle kohta, nagu põhjustaks kanep kuritegevust, hullumeelsust, seksuaalset lodevust, amotivatsioonisündroomi või oleks "lävepakuks" teiste uimastite juurde. Katsed loomadega on näidanud, et mitte mingisugune doos ei ole inimesele surmav ja et isegi väga suured doosid ei tekita kudede ega organite kahjustusi. Ühes komisjoni korraldatud uuringus võimaldasid teadlased meestel laboratooriumis 21 päeva jooksul piiramatus koguses kanepit suitsetada ega leidnud pärast seda vähimaidki psüühilisi või intellektuaalseid kahjustusi. Ühendriikide valitsuse finantseeritud uuringud Jamaikal ja Kreekas ei tuvastanud füüsilisi ega mentaalseid probleeme inimestel, kes olid palju aastaid suurtes kogustes kanepit suitsetanud. Arvukad uuringud on näidanud, et kanep ei tekita füüsilist sõltuvust ega põhjusta võõrutussündroomi isegi pikaajalise ja suures koguses tarvitamise korral.

Komisjon mõistis, et ükski ravim, mida inimesed tarvitavad, ei ole kunagi absoluutselt ohutu. Analoogia põhjal tubakasuitsetamise kahjulikkusega eeldasid komisjoni liikmed, et kanep võib kahjustada tarvitaja kopsu. Neile tegi muret, et kanepi mõju all autojuhtimine võib põhjustada õnnetusi ja nagu enamik ameeriklasi olid ka komisjoni liikmed seisukohal, et kanepit ei peaks tarvitama lapsed. Samuti nähti võimalikku probleemi pikaajalise ohtra kanepitarvitamisega kaasnevas sotsiaalses väärkohastumuses [*maladjustment*]. Komisjonile tundus, et "kanepiga seotud probleeme, mis ilmnevad ainult ohtra, pikaajalise tarvitamisega", on "aluselt üldistatud ja üle dramatiseeritud". Toetudes kindlale teaduslikule alusele, otsustas Shaferi komisjon: "selle põhjal, mis on teada kanepi toime kohta [---], ei kujuta selle tarvitamine endast olulist ohtu rahva tervisele."⁹

⁹National Commission on Marihuana and Drug Abuse, *Marihuana: A Signal of Misunderstanding*. U.S. Government printing Office, 1972, lk 90.

LYNN ZIMMER on saanud doktorikraadi Cornelli ülikoolist; praegu New Yorgi Linnaülikooli Queens kolledži sotsioloogia abiprofessor. Teoseid: *Women Guarding Men* (1986) ja *Operation Pressure Point and the Disruption of Street-Level Drug Trafficking* (1987).

JOHN P. MORGAN on õppinud arstiteadust ja farmakoloogiat Cincinnati ülikoolis, New Yorgi osariigi ülikoolis Syracuse'is, Johns Hopkinsi ning Rochesteri ülikoolis, meditsiinidoktor; praegu farmakoloogiaprofessor New Yorgi Linnaülikooli meditsiinikoolis.

MIKS HOLLANDI UIMASTIPOLIITIKA OHUSTAB USA-D?

Craig Reinarman

Tõlkinud Allan Kiik

Asudes “faktide kogumise ringreisile”, tegi USA *Drug Czar* kindral Barry McCaffrey juba enne kodust lahkumist selgeks, et ta toob kaasa oma “faktid” Hollandi uimastipoliitika kohta. Mõne tunni jooksul, mis ta Hollandis veetis, kehas tas ta suurepäraselt inimest, kes “kuulab”, kuid lõpuks oli see siiski ilmselgelt “faktide toomise”, mitte kogumise turnee. Hollandi ametnikud ja ajakirjanikud võtsid ta kohe tõenditega vahele ja nuhtlesid teda valeväidete eest Hollandi uimastiprobleemide ja kuritegevuse kohta.

Seda laadi laimus ei ole aga midagi uut. Mõni aasta tagasi väitis McCaffrey eelkäija, et kõik Hollandi noored Vondeli pargis olevat “pilves zombid”. Keegi on öelnud, et tõde on esimene ohver igas sõjas, ja sõda uimastitele ei ole mingi erand.

Minu Hollandi sõbrad ja kolleegid imestavad, miks käituvad *Drug Czar*’id nii veidralt? USA ametnikud tunnevad end ohustatuna Hollandi uimastipoliitikast, kuna see lammutab nende vastava poliitika moraalseid alustugesid. See moraal on sügavalt juurdunud Ameerika kultuuris ja poliitikas. Hüsteeriline suhtumine uimastavatesse ainetesse on USAs ajalooline traditsioon, mis ulatub tagasi 19. sajandi karskusliikumiseni. Üle saja aasta

Why Dutch Drug Policy Threatens the U.S. — <http://www.cedrova.org/lib/reinarman.why.html>. (Ilmunud hollandi keeles: *Het Parool*, July 30, 1998, lk 8.)

Copyright ©1998 Craig Reinarman. All rights reserved.

uskusid ameeriklased, et Saatana "deemonlik jook" on vaesuse, haiguste, kuritegevuse, hullumeelsuse ja tsivilisatsiooni allakäigu otsene põhjus. Fundamentalistide ristsõda lõppes 1919. aastal alkoholi üleriikliku keelustamisega.

Viskipolitsei agendid võtsid kiiresti üle kogu USA uimastipoliitika kujundamise. Ilma igasuguse aruteluta valisid nad uimastite kriminaalseks kuulutamise tee. Pärast seda on mitmete hirmutamiskampaaniate abil saavutatud järjest suurema arvu ainete kriminaliseerimine ja suurema arvu uimastitarvitajate vangistamine. Alkoholivastasest ristsõjast peale ei ole hirmutamiskampaaniad toetunud mitte murele rahva tervise pärast, vaid pigem ähvardustele — et tekitada hirmu muutuse, "muulaste", töölisklassi, mittevalgete, mässavate kolledžitudengite, ohjade käestlaskmise ees.

Olles sedavõrd kaua pidanud uimasteid patuoina rollis, ei suuda USA poliitikud kujutledagi mingit Hollandi stiilis "tolerantset" süsteemi. Pigem võistlevad nad valijate häälte pärast uimastitevastase retoorika "ranguses". Parempoolsed vabariiklased, kes moodustavad Kongressi enamuse, süüdistavad president Clintonit liigses "pehmuses" uimastite asjus, vaatamata sellele, et ialgi ajaloos ei ole vangistatud rohkem uimastitarvitajaid kui praegu. Clinton ei määranud McCaffrey't *Drug Czar*'iks mitte sellepärast, et tal oluks mingi ettevalmistus uimastite alal, vaid et ta oli sõjaväelane ja see pidi sümboliseerima "rangust".

Ja USA uimastipoliitika ongi muutunud "rangemaks". *Czar*'i eelarve on kasvanud 1 miljardist dollarist 1980. aastal 17 miljardini 1998. aastal. Vangistatud narkokurjategijate arv on alates 1980. aastast kasvanud 800%, olles viinud USA vangide arvuga esikohale arenenud riikide seas — 550 inimest 100 000-st, erinevalt Hollandi tagasihoidlikust 79-st 100 000 kohta. Uimastitevastase sõja sildi all tallab iseäralik hiiliv totalitarism igal aastal järjest rohkem inimõigusi ja kodanikuvabadusi jalge alla: kümneid miljoneid "puhtaid" kodanikke on sunnitud töökohtadel järelevalve all uriinianalüüsi andma; sadu tuhandeid kodusid on läbi otsitud või on kodanikke endid rassistlike "smugeldaja moodi oleku" alusel lennujaamades või maanteedel läbi otsitud; riik on konfiskeerinud kodanike omandit üksnes kahtlusele toetudes. USA

koolilapsi on pommitatud massiivseima uimastitevastase propagandaga ajaloos.

Selle kõige tulemused näitavad selgesti, miks USA ametnikud ägetsevad. Nende omad uuringud näitavad, et illegaalsete uimastite tarvitamine ameerika noorte hulgas on kasvanud viiel viimasest kuuest aastast. USA Uimastite Piiramise Administratsioon (DEA) tunnistab, et nn kanged narkootikumid on endiselt saadaval, odavamad ja puhtamad kui kunagi varem. Kangete narkootikumide kuritarvitamine ja uimastisõltuvus on väikese sisetulekuga linnakodanike seas endiselt laialt levinud. Mõned kohtunikud on koguni keeldunud rakendamast karme uimastiseadusi. Nagu viimase aja avaliku arvamuse küsitlused näitavad, ei usu ameeriklaste enamik enam, et sõda uimastite vastu oleks võimalik võita. Üha sagedamini tõstetakse häält kehtiva seadusandluse vastu ja otsitakse alternatiivi karistavale keeluseadusele. Uimastipoliitika reformiliikumine USAs kasvab ja muutub üha mitmekesisemaks.

Ja kui need tüütud ketserid väidavad, et nuhtlevale keeluseadusele leidub alternatiive, on üheks peamiseks näiteks Hollandi uimastipoliitika. Narkosõdalased sooviksid, et Hollandi näidet ei eksisteeriks, aga kuna nad ei saa isegi väikesi riike ära kaotada, peavad nad piirduma oma "faktide" loomisega.

Hollandi uimastipoliitika on narkosõdalastele ohtlik just seetõttu, et see EI OLE viinud selleni, mida McCaffrey nimetas "laushävinguks". Hollandi ühiskonnal on omad uimastiprobleemid, kuid neid pole rohkem kui teistes demokraatlikes riikides, sageli pigem vähem. Tegelikult on USAs, kus miljonid inimesed on selle eest vangi läinud, rohkem inimesi kanepit tarvitanud kui Hollandis, kus kanepitooteid võib osta seaduslikult. Ühendriikide uimastikontrollikompleks kardab Hollandi uimastipoliitikat samamoodi, nagu katoliku kirik kartis Galileid — nad PEAVAD uskuma, et Hollandi mudel on läbikukkumine, sest muidu variseks kogu nende maailm kokku.

USA uimastikontrolli ideoloogia toetub arusaamale, et ei ole olemas sellist asja nagu keelatud uimasti tarvitamine, on ainult kuritarvitamine. Samal ajal on valdavale enamikule Hollandi uimastitarvitajatest need lihtsalt üks *genotsmiddelen* (toit, vürts

või meelelist naudingut pakkuv aine), mida hollandlased on sajandite jooksul importinud ja kultuuriliselt kodustanud.

USA ametnikud kalduvad käsitama kõiki illegaalseid aineid ühtviisi, justkui oleksid need kõik võrdselt ohtlikud ja sõltuvust tekitavad. Hollandi pragmaatiline uimastipoliitika seevastu eristab aineid nende suhtelise ohtlikkuse järgi. Kui USA ametnikud kohtavad teaduslikke tõendeid kanepitoodete suhtelise ohutuse kohta, väidavad nad alati, et kanep on “värav” kangete uimastite juurde. Ka siin on Hollandi uuringutest saadud andmed ketserlus: vaatamata tolerantsele poliitikale ja kättesaadavusele ei proovi enamik hollandlastest kunagi kanepit, ning ka suurem osa neist, kes siiski proovib, ei hakka sedagi regulaarselt tarvitama, rääkimata kangematest ainetest. Lühidalt, Hollandi faktid on *Drug Czar*'i luupainaja.

Poliitilised liidrid, kes on kindlamad oma poliitika efektiivsuses ja õigluses, tunnevad vähem vajadust rünnata Hollandi uimastipoliitikat. Hollandi ametnikud ei jutlusta ega sunni teisi rahvaid kasutama nende meetodeid, ilmselt ei ole ka USA kohustatud üle võtma midagi Hollandi kogemustest. Sama loogika järgi peaks ka USA mõistma, et teised riigid ei pea jagama nende foobiaid ega ka lugu pidama nende kaldumisest uimastipoliitilisse imperialismi — eriti kui arvesse võtta, et ainus, mida USA võib pakkuda, on repressiivne ja kulukas läbikukkumine.

Me elame üha multikulturaalsemas maailmas, mis on samal ajal multi-elustiililine ja multi-moraalne maailm. Järelikult ei saa ka uimastipoliitika olla sama lihtne nagu venivad sokid — “üks mõõt sobib kõigile”. Ei Euroopa integratsioon ega globaliseeruv turg kaota erinevusi keeltes, kultuurides, käitumises või poliitikas. Seetõttu ei saa ka ühe mõõduga lähenemine, mille järgi kõigi rahvaste uimastipoliitika peaks olema ühesugune — kas siis nuhtlev keeluseadus või midagi muud —, olla kuigivõrd mõistlik. Hollandi uimastipoliitika on julgelt võimalikkuse piire avardanud, mis on sama kasulik neile, kes soovivad midagi õppida, nagu see on hirmutav neile, kes seda ei soovi.

Miks Hollandi uimastipoliitika ohustab USA-d?

CRAIG REINARMAN sai doktorikraadi Kalifornia ülikoolis Santa Barbaras (1983), ta on sotsioloogiaprofessor Kalifornia ülikoolis Santa Cruzis ja külalisteadur Amsterdami ülikooli juures asuvas uimastiuuringute keskuses CEDRO.

Teosed: *American States of Mind: Political Beliefs and Behavior among Private and Public Workers* (1987) ja *Cocaine Changes: The Experience of Using and Quitting* (1991, koos D. Waldorfi ja S. Murphyga); toimetanud raamatu *Crack in America: Demon Drugs and Social Justice* (1997, koos H. G. Levine'iga).

UIMASTITE VARASEST PROOVIMISEST TALLINNA VENE NOORTE HULGAS

Timo Virtanen

Eestis on ebaseaduslikud narkootikumid võrdlemisi uus nähtus, kuid viimastel aastatel on uimastite katsetamine ja tarvitamine üha enam levinud, ahvatledes ennekõike noori. Uimastite tarbimise laia leviku tõttu on noorte tervishoiu arendamine muutunud eriti tähtsaks. Siinses töös, mis põhineb Tallinnas elavate vene noorte seas korraldatud uuringul, jälgitakse uimastite kasutamist varases eas katsetanute hulgas.

Sotsioloogiliste teooriate kohaselt on noorte uimastikasutamise seotud alatasa muutuva ja stressirohke eluga, tööpuudusega, perekondade purunemisega, noorte kasvanud majandusliku sõltuvusega vanematest, riigikorra muutumisega ja kuluka vaba aja veetmisega (Measham, Parker, Aldridge 1998). Need muutused on olnud Eesti ühiskonnale omased, nagu ka noorsookultuuri muutumine rahvusvaheliseks (Allaste 2000).

Uimastite kasutamist on peetud suurelt jaolt eelkõige meeste probleemiks, kuigi ka naised on selle probleemiga võidelnud aastasadu. Uimasteid kasutavad naised on tähelepanu saanud alles feminismi ja nn naiste vabastusliikumise ajal — meeste maailma sotsiaalsete normide kahtluse alla seadmise käigus (Kandall

Uurimust finantseeris Zonta International'i Keltainen Rahasto, viimistlus toimus uurimisvahetuses Rahvusvaheliste ja Sotsiaal-uuringute Instituudis Tallinnas.

1996). Teisalt on aga tervisekasvatuse programmide mõju nais- te seas vähem tunda, kuna uurimustes ja ravirühmades on nad vähem esindatud (Bride 2001). 1990. aastatel on noorte naiste narkootikumitarbimine järjest enam esile tõusnud nn moeuimas- tite nagu *ecstasy* kasutuse kaudu (Akram, Galt 1999; Measham, Parker, Aldridge 1998).

Ameeriklaste uuringute põhjal on poiste seas hašiši, kokaii- ni, heroiooni ja hallutsinogeenide tarvitamine rohkem levinud kui tüdrukute seas (Hughes jt 1997). Sugudevahelised erinevused on siiski vähenenud, eriti nooremates vanuserühmades (Pape, Ham- mer, Vaglum 1994). Uuringud on näidanud ka seda, et kanepi kasutamist alustatakse tavaliselt tubaka ja alkoholi tarbimise jä- rel, kuid enne amfetamiini ja *ecstasy* kasutamist, mis näitab kanepi keskset kohta muude uimastite seas (Kandel 1982; Pedersen, Mastekaasa, Wichstrom 2001).

Uimasteid proovinud naised näivad meestest kiiremini jõu- vat heroiooni igapäevase tarbimiseni. Naiste herooinitarbimist on seostatud sellega, et elukaaslane tarbib uimasteid, meestel aga näib herooinitarbimine olevat ühenduses enamasti sõprade mõju- tustega (Anglin jt 1987). Heroiini tarbivad naised kasutavad ka harvemini marihuaanat ja alkoholi kui mehed. Kokaiini kasuta- misel on erinevusi aga vähe (Kandel, Logan 1984).

Luopa, Rimpelä ja Jokela (2000) uuringu andmeil olid pere- tausta ja uimastite proovimise vahel seosed nõrgad ja tulid esile peresisestest sotsiaalset mõju avaldavates küsimustes. Uimastite proovimise eel käib eriti uimastikasutajate tundmine ja kokkupuude diileritega. Stenbacka, Allebecki, Romelsjo (1993) andmeil oli olemas seos isa alkoholitarbimise ja üksi hooldamise ning noorte kanepiproovimise vahel.

Robinsi (1978) longituuduuringu andmeil oli noorte narkooti- kumikasutus seotud rohkem käitumistegurite kui peretausta ja sot- siaalse positsiooniga. Hilisemate uuringute põhjal näis uimastite katsetamine ja eriti kokaiini proovimine olevat ühiskonna kesk- ja ülaklasside soosingus (Schwartz, Luxenberg, Hoffman 1990). Van Etteni ja Anthony (1999) tulemuste järgi saavad naised tõe- näolisemalt varem võimaluse proovida kokaiini kui mehed (vasta- valt 19- ja 20-aastaselt), aga esmane proovimise vanus ei erinenud marihuaana, heroiooni ega hallutsinogeenide osas.

UURINGU TEOSTAMINE

Siin kirjeldatava uuringu eesmärk oli uurida kõige varasemat uimastiproovimise vanust. Uuring viidi läbi läbilõikeuuringuna küsimusankeetide abil. Ankeet põhines ESPAD-uuringul (Hibell jt 1997), mis oli tehtud Baltimaades ka venekeelsena. Andmeid analüüsiti risttabelite ja hii-ruut-analüüstestide abil. Andmed võeti kokku 2000. aasta mais ühe nädala jooksul.

Uuringu sihtgrupi moodustasid 16-, 17- ja 18-aastased Tallinnas elavad vene keelt kõnelevad noored ($n = 150$), kes käisid gümnaasiumis või kutsekoolis. Küsimustele vastanud 150 noorest 89 (59%) oli nais- ja 61 (41%) meessoost. 16-aastasi oli 44 (29%), 17-aastasi 73 (49%) ja 18-aastasi 33 (22%). Kõik vastajad tunnistasid oma etniliseks rühmaks "Eesti venelane" ja elasid kodus kas koos mõlema vanemaga (65%) või ainult emaga (35%). Enamiku vastanute peresse kuulus õdesid või vendi (80%) ja osal vanavanemaid (30%). Sotsiaalselt oli enamasti tegu töölispere-dega (90%).

Uuringus osalenud klassid valiti juhuslikkuse printsiibil Tallinna koolidest, seetõttu ei laiene uuringutulemused tervele Eestile. Igas koolis andis direktor uuringuks loa; ka õpetajatele räägiti uurimusest ning nad aitasid klassid leida. Kõik uuritavad õpilased vastasid küsimustikele. Arvesse pole võetud koolist puudujaid ega kooli pooleli jätnud õpilasi, mis on võinud tulemusi mõjutada, kuna oletatavalt jätavad mõnuaineid kasutanud noored tihedamini koolitee pooleli kui need, kes ei ole narkootikumide proovinud.

Küsimustik koosnes 36 muutujast, millest kõnealuse uuringu käigus vaadeldi demograafilisi taustandmeid, pere ehitust ja uimastite proovimisi. Õpilased vastasid küsimustikele ühe koolitunni jooksul, järgides täitmisjuhendit, ja uuringu abilised toonitasid uurimuse usaldusväarsust, mis on loomulikult eriti tähtis, kui uuritakse sedavõrd tundlikke küsimusi nagu ebaseaduslike narkootikumide tarbimine.

TULEMUSED

Tallinna vene noorte seas korraldatud uuring näitab, et kõige enam tarbitakse narkootikumidest kanepitooteid, amfetamiini ja ilma

arsti ettekirjutuseta kasutatavaid rahustavaid ravimeid, mida üle kümnendiku noortest oli proovinud (vt graafik). Sooliselt võis täheldada järgmisi erinevusi: *ecstasy*, rahustavate ravimite ja heroini proovimine oli statistiliselt märgatavalt levinum tüdrukute seas ja kanepitoodete, amfetamiini, kokaiini, liimi ja aerosoolide proovimine poiste seas. Ka uimastite esmase proovimise vanus näis sugupooliti erinevat. Tüdrukute puhul lisandus rahustavate ravimite ja amfetamiini esmaproovimine tõusvas joones 17 aasta vanuseni ja poistel vaheldus nende narkootikumide esmaproovimine lineaarselt vanuse järgi, kanepitoodetel aga vastavalt tüdrukutel 16 ja poistel 17 aasta vanuseni.

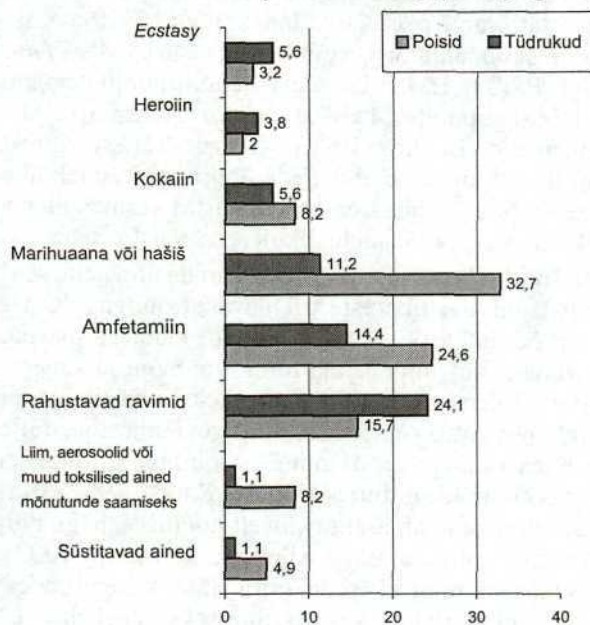
Kanepitooteid katsetanud noored olid proovinud statistiliselt tähelepanuväärselt tihedamini ka kõiki muid uuritud ebaseaduslikke narkootikume, nagu heroini. Näiteks oli kanepitooteid proovinutest 56% proovinud ka amfetamiini ja 30% kokaiini, kuid kanepitooteid mitteproovinute hulgas oli neid vähe või üldse mitte (10% ja 0%). Tulemused näitavad esmase tarbimise osatähtsust ja seda, et sageli alustatakse kanepitoodetest.

Pere terviklikkus oli ühenduses uimastite katsetamisega eriti nn tugevate narkootikumide osas. Võis täheldada seost ilma isata kasvamise ning amfetamiini ja heroini proovimise vahel: purunenud peredes olid noored tähelepanuväärselt sageli proovinud amfetamiini (35%) ja heroini (35%), võrreldes nende peredega, kus mõlemad vanemad elasid koos (10% ja 10%). Teiste uimastite puhul niisugust statistiliselt olulist seost ei esinenud.

ARUTELU

Selle uurimuse tulemused põhinevad läbilõikeuuringul. Lisaks sellele tugines uuring noorte isiklikele uimastitarbimise kogemustele. Ehkki selle uuringu tulemuste põhjal ei saa teha väga ulatuslikke üldistusi, võivad niisugused *self-report*-meetodil põhinevad küsimustik-uuringud näiteks Johnsoni jt (2001) arvates anda siiski piisavalt tegelikkust kajastava pildi narkootikumide tarbimisest. Seda, kas mäletatakse uimastite esmakordse tarbimise vanust, võib lisada päeviku või intervjuude abil.

**Graafik. Narkootikumide
proovimine sugupoole järgi**

Uuringu andmeil oli uimastite proovimine rohkem levinud poiste kui tüdrukute seas. Sugupoolte võrdlus osutas erinevusele uimastite kaupa: *ecstasy*, ilma arsti ettekirjutuseta kasutatud rahustavad ravimid, amfetamiin ja heroiin olid tavaliselt tüdrukute proovitud uimastid; kanepitooted, amfetamiin, rahustavad ravimid, liim ja aerosoolid esindasid poiste proovitud narkootikume. Tulemused näitavad vanuse ja sugupoolte osatähtsust noorte uimastikasutuse kujunemises; seda on tähtis arvestada ka ennetusstrateegiatega väljatöötamisel.

Selle uuringu andmeil võib noorte naiste seas täheldada nn moeuimastite domineerimist. See tulemus on huvitav seetõttu, et teisalt on suitsetamise ja alkoholitarbimise levikut noorte naiste seas kirjeldatud harjumuste arenemisena mehisemas või sugupooletumas suunas (Isohanni jt 1993). Teisisõnu võib see, et osa tüdrukutest on püüdnud hankida elamusi moeuimastitest, osalt olla euroopaliku uimastikultuuri mõju. Näiteks Suurbritannias puudutab *ecstasy* tarbimine peaaegu kümnendikku 16–19-aastasest, olenemata ühiskonnaklassist ja etnilisest taustast (Measham, Parker, Aldridge 1998). Lääne-Euroopas tehtud kooliuuringud on ka näidanud, et sugupooltevahelised erinevused uimastite tarbimisel on vähenenud (Balding 1996). Teisest küljest võivad tablettidena tarbitavad uimastid ahvatleda noori naisi ennekõike oma raviomaduste tõttu. Samas on moeuimastid saamas üheks osaks noorsookultuurist, ka majanduslikult arenevas Eestis.

Kanepitooted olid selle uuringu andmeil muude uimastite seas eriti kesksel kohal, ühtviisi nii poiste kui tüdrukute hulgas. Kanepitoodete rohke proovimine oli seotud ka paljude muude uimastite katsetamisega varases eas, mis näitab uimastite mõju ja kanepitoodete proovimise intensiivsuse tähtsust teistele uimastitele üleminekul. See tulemus ühtib varasemate uuringuandmetega, mille kohaselt varases eas kanepi proovimine on oluline siirdumisel tugevamate narkootikumide tarbimise juurde (Kandel 1982). Kanepi esmane proovimine leiab aset tavaliselt nooruses, nagu näitas ka käesolev uuring (Stenbacka, Allebeck, Romelsjö 1993). Edaspidi tuleks täpsemini uurida seda, mil määral kanepitoodete proovimise kujunemine regulaarseks tarbimiseks paneb noored proovima ja tarbima ka muid ebaseaduslikke narkootikume.

Nagu selgus käesolevast uuringust, on eriti perede purunemine seotud tugevate narkootikumide proovimisega varases eas, mis võib peegeldada isa puudumise mõju laste kasvatusel. Edasised uuringud peaksid keskenduma peretausta seostele uimastite proovimisega sugupoolte järgi; siinses uuringus ainestiku väikese mahu tõttu neid erinevusi välja ei toodud.

Tulemustel on tähtis roll tervisekasvatuse arendamise ja planeerimise seisukohalt. Esiteks tuleks noorte uimastitarbimise ennetusstrateegiaid eristada sihtgrupi järgi, mis võimaldaks ennetada ja vähendada uimastitarbimist nii poiste kui tüdrukute seas. Tervisekasvatus peaks arvesse võtma ka sotsiaal-kultuurilisi kui etnilisi erisusi, et olla tulemuslikum.

Mitmed uuringud on näidanud, et narkootikumide tarbimise ennetusstrateegiad on tõhusamad siis, kui võetakse arvesse ka sotsiaalseid ja ümbruskonnategureid, nt kui nad põhinevad individuaalsete oskuste õpetamisel. Cokeri ja Bordersi (2001) uurimus identifitseeris neli tähtsat tegurit: a) positiivne, tugev side vanematega; b) osavõtt ühiskondlikust tööst; c) positiivne kooliõhkkond; d) suhted positiivset mõju avaldavate sõpradega. Nii sotsiaalsele lähiümbruskonnale kui sotsiaalsetele suhetele toetuvad ennetusstrateegiad võivad olla edukad, kui mõistetakse sotsiaalse lähiümbruse tähendust tervislikele eluviisidele ja arvestatakse seda noorte tervisekasvatuses.

Kirjandus

- Akr am, G., M. Galt 1999. A Profile of Harm-reduction Practices and Co-use of Illicit and Licit Drugs Amongst Users of Dance Drugs. — *Drugs: Education, Prevention and Policy*, vol. 6, no. 2, pp. 215–225
- Allaste, A.-E. 2000. *Uimastite levik noorsoo hulgas*. Tallinn: Infotrükk
- Anglin, M., Y. Hser, W. McGlothlin 1987. Sex Differences in Addict Careers. 2: Becoming Addicted. — *American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, vol. 13, pp. 59–71
- Balding, J. 1996. *Young People and Illegal Drugs, 1989–1995: Facts and Predictions*. Exeter: University of Exeter Schools of Health Education Unit

- Bride, B. 2001. Single-Gender Treatment of Substance Abuse: Effects on Treatment Retention and Completion. — *Social Work Research*, vol. 25(4), pp. 223–232
- Coker, J. K., L. D. Borders 2001. An Analysis of Environmental and Social Factors affecting Adolescent Problem Drinking. — *Journal of Counseling and Development*, vol. 79, pp. 200–208
- Hibell, B. et al. 1997. *The 1995 ESPAD Report. Alcohol and other drug use among students in 26 European countries*. CAN. Council of Europe. Pompidou Group
- Hughes, T., E. Day, R. Marcantonio, E. Torpy 1997. Gender Differences in Alcohol and Other Drug Use among Young Adults. — *Substance Use and Misuse*, vol. 32, pp. 317–342
- Isohanni, M., H. Oja, I. Moilanen, P. Rantakallio, M. Koironen 1993. The Relation between Teenage Smoking and Drinking, with Special Reference to Non-Standard Family Background. — *Scand. J. Soc. Med.*, vol. 21(1), pp. 24–30
- Johnson, T., P. Johnson, J. Mott, A. Mott 2001. The Reliability of Self-Reported Age of Onset of Tobacco, Alcohol and Illicit Drug Use. — *Addiction*, vol. 11, pp. 1695–1707
- Kandall, S. R. 1996. *Substance and Shadow: Women and Addiction in the United States*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Kandel, D. B. 1982. Epidemiological and Psychological Perspectives on Adolescent Drug Use. — *Arch. Gen. Psychiatry*, vol. 32, pp. 923–932
- Kandel, D. B., J. A. Logan 1984. Patterns of Drug Use from Adolescence to Young Adulthood. I: Periods of Risk for Initiation, Continued Use, and Discontinuation. — *American Journal of Public Health*, vol. 74, pp. 660–666
- Luopa, P., M. Rimpelä, J. Jokela 2000. *Huumeet ja koululaiset: Tuloksia Kouluterveyskyselystä 1996–2000*. Stakes Aiheita 25
- Measham, F., H. Parker, F. Aldridge 1998. The Teenage Transition: From Adolescent Recreational Drug Use to the Young Adult Dance Culture in Britain in the Mid-1990s. — *Journal of Drug Issues*, vol. 8(1), pp. 9–32
- Pape, H., T. Hammer, P. Vaglum 1994. Cannabis Use in the General Population: Male/female Differences? — R. R. Watson (ed.). *Drug and Alcohol Abuse Reviews*, Vol. 5: Addictive Behaviors in Women. Totowa, New Jersey: Humana Press Inc.
- Pedersen, W., A. Mastekaasa, L. Wichstrom 2001. Conduct Problems and Early Cannabis Initiation: A Longitudinal Study of Gender Differences. — *Addiction*, vol. 96, pp. 415–431

- Robins, L. N. 1978. Sturdy Childhood Predictors of Adult Anti-Social Behavior: Replications from Longitudinal Studies. — *Psychol. Med.*, vol. 8, pp. 611–622
- Schwartz, R. H., M. G. Luxenberg, N. G. Hoffman 1990. Crack Use by American Middle-Class Adolescent Polydrug Abusers. — *J. Pediatr.*, vol. 118, pp. 150–155
- Stenbacka, M., P. Allebeck, A. Romelsjö 1993. Initiation into Drug Abuse: The Pathway from being Offered Drugs to Trying Cannabis and Progression to Intravenous Drug Abuse. — *Scand. J. Soc. Med.*, vol. 21(1), pp. 31–39
- Van Etten, M. L., J. C. Anthony 1999. Comparative epidemiology of initial drug opportunities and transitions to first use: marijuana, cocaine, hallucinogens and heroin. — *Drug and Alcohol Dependence*, vol. 54, pp. 117–125

TIMO VIRTANEN (sünd. 1956) on psühholoogiadoktor, uurija Åbo Akademi psühholoogia osakonnas.

EVE LUIK

ARVUSTUS

LAHE LUGEMINE SALAPOLITSEIST

Mai Krikk. *Eesti poliitiline politsei 1920–1940*. Tallinn: Olion, 2002. 250 lk.

Ajaloo huviliseni on jõudnud järjekordne raamat Mai Kriki sulest, kes küllap on tänase Eesti üks viljakamaid kergekaaluliste, või nagu varem öeldi, populaarteaduslike ajalooramatute autoreid. Tema eelmisel aastal ilmunud raamatu *Eesti politsei loomine ja areng 1918–1940* (Tallinn: Olion, 2001) tagakaane andmetele toetudes on käesolev raamat tal juba seitsmes. Raamat, mis küll vist iga soovijani ei jõua, sest selle kindlasti ka turuväärtusega teose on tellinud ning finantseerinud Politseiamet, ja riigiasutus teadagi raamatuid müüa ei tohi.

Mai Krikk on raamatu jaotanud kolmeks osaks. Esimene osa, mis moodustab täpselt kaks viiendikku kogumahust, käsitleb Eesti poliitilise politsei loomist ja arenemist aastatel 1920–1940, kuni selle ametkonna ning enamiku poliitpolitseinike likvideerimiseni kommunistide juhtimisel ja nende NKVD ning NKGB poolt 1940. ja 1941. aastal. Teine osa, mis hõlmab täpselt ühe viiendiku kogumahust, käsitleb sõdadevahelise Eesti tegelikkust poliitilise politsei koostatud ettekannete vaatevinklist, mis pidid kajastama rahva meeleolu. Kolmas osa, mis võtab enda alla ülejäänud kaks viiendikku raamatust, on pühendatud Eesti poliitilise politsei ametnikkonnale kogu selle ajaloo vältel, pakkudes biograafilise lühileksikoni elulooliste andmetega. See peatükk on raamatu kõige vajalikum ning küllap edaspidi kõige kasutatavam osa, sest Eesti poliitilise politsei tegevuse iseloomu tõttu pidid tema ametnikud varjus püsima ning on seniajani üsna varju jäänudki.

Poliitiline politsei, mida mõnikord ka salapolitseiks nimetatakse, on olemas küllap igal riigil. Selle ülesandeks on riigi julgeoleku tagamine ning informatsiooni kogumine ja töötlemine riigi julgeolekut ohustavate isikute, nähtuste ja suundumuste kohta. Eri riikides nimetatakse seda politseiharu erinevalt ja kindlasti varieeruvad riigiti mõnevõrra ka selle funktsioonid. See sõltub ülesannete jaotusest riigi teiste nn eriteenistustega, millest me palju ei tea ja vist ei peagi teadma. Tänapäeva Eestis on jälle Kaitsepolitsei. Soomes on *Supo*, mis enne oli *Valpo*,

Rootsis *Säpo*, Saksamaal *Verfassungsschutz* jne. Salapolitseiks nimetakse seda politseiharu õigusega sellepärast, et tavaliselt ei ole avalik ei salapolitsei struktuur ega osa ametnikke; salajane on ka suur osa selle tegevusest ning informatsiooni hankimise meetodidest ja allikatest. Mõnede sarnaste töömeetodite tõttu on mõnikord salapolitseiks nimetatud ka kriminaalpolitseid, mis aga on mõeldud võitluseks tavalise kuritegevusega.

Mida vähem on riigis demokraatiat, seda salajasem on salapolitsei, seda suurem selle võim ja seda ahistavam ühiskonna hirm selle ees. Kõige hirmuäratavamad olid totalitaristlike riikide salapolitseiastutused: Nõukogude Liidu Vetšeka-GPU-NKVD-NKGB-MVD-KGB ja Kolmanda Riigi Riigi Julgeoleku Peamet, eriti selle allasutused Riigi Salapolitsei (*Gestapo*) ja SSi Julgeolekuteenistus (SD). Lähemast minevikust on KGB kõrval rohkem tuntud DDRi *Stasi* ja Rumeenia *Securitate*, aga ainult selle pärast, et need olid kõige tublimad KGB abilised nn sotsialistlikus sõprusühenduses ja püsisid kõige kauem. Vähem räägitakse tänapäeval nende "vennasteenistustest" Ungaris, Poolas, Bulgaarias ja Tšehhoslovakkias. Ning veel vähem enamjaolt ajalukku kadunud Portugali, Hispaania ja paljude Ladina-Ameerika riikide diktaatorite salateenistustest.

Salateenistuste võimu suuruse otsene seos riigi paiknemisega demokraatia-totalitarismi teljel on põhjuseks, miks taastatud ja uutest demokraatiates peljatakse salateenistuse sattumist ühe või teise poliitilise liikumise või populistliku liidri kontrolli alla. Salateenistused on ka vanade demokraatiate kodanike huviorbiidis. Loomulikust huvist kõige salapärase vastu innustust leidev veendumus, et kusagil on keegi, vähemalt mingi vennaskond, kes kõike teab ja kõike juhib ning salateenistuste kaudu ka valitsuste tegevust suunab, on üsna levinud. Mulderi-Scully austajate nõrdimusest, et valitsus nende eest kõike varjab, kuni Saksa-maa nädalaleheni *Junge Freiheit*, mis tuhandetes tähe märkides lahkab *Verfassungsschutz*'i tegemisi või väidetavaid tegemisi.

Eesti poliitiline politsei ei olnud ei enne ega pärast Konstantin Pätsi võimuhaaramist kuidagi võrreldav sõdadevahelise Euroopa totalitaristlike suurriikide hirmuäratavate salateenistustega. Eesti poliitiline politsei, mida kuni 1925. aasta novembrini nimetati kaitsepolitseiks, moodustati 1920. aasta alul. "Eesti Vabariigi kaitsepolitsei korralduse" kinnitas valitsus 12. aprillil 1920. "Kaitsepolitsei asutamise seaduse ja kaitsepolitsei staatid" on valitsus Asutavale Kogule esitanud 26. septembril 1919, 26. novembril 1919 on valitsus teinud kohtuministrile ülesandeks kaitsepolitsei moodustamise ja 28. jaanuaril 1920 määranud kaitsepolitsei siseministri alluvusse (Krikk, lk 13–14).

Poliitilise politsei ülesanded olid seadusega sätestatud ja selle ametnike telefoninumbri ning juhtivate ametnike nimesidki aadressi- ja telefoniraamatutes. Eesti aadressiraamat aastate 1936–1937 kohta määratleb poliitilise politsei ülesannetena: “Poliitilise politsei ülesandeks on riigivastase kuritegevuse vastu võitlemine, kurjategijate jälgimine ja avalikukstegemine;¹ neis asjus eeljuurdluste ja läbiotsimiste toimetamine ja kaebealuste vahi alla võtmine, kusjuures aktiivseil poliitilise politsei ametnikel on ametitunnistuse või ametimärgi ettenäitamisel kõik need õigused ja kohustused, mis on kehtivate seaduste järgi teisel politseiasutisil ja ametnikel kuritegevuse jälgimise ja juurdlemise alal” (*Eesti aadress-raamat 1936–1937* ([Tallinn,] 1936, lk 69).

Sama raamatu andmetel koosnes Eesti siseministeerium üldosakonnast ja omavalitsuste osakonnast ning politseivalitsusest ja piirivalvevalitsusest. Politseivalitsus jagunes neljaks inspektuuriks: välispolitsei, kriminaalpolitsei, kodanliku õhukaitse ja poliitilise politsei inspektuuriks. Politseivalitsuse koosseisus olid peale inspektuuride ka üldbüroo ning politseikool, lisaks raudteepolitsei, mis oli üks välispolitsei prefektuur.

Aadressiraamatu järgi juhtis 1936. aastal Eesti poliitilist politseid inspektor Konstantin Kirsimägi. Politseivalitsuse ülem oli Richard Veermaa ja siseminister Kaarel Eenpalu. Poliitilise politsei taustaga olid ka politseivalitsuse abidirektor Johan Sooman (1923–1924 Kaitsepolitsei Peavalitsuse ülem) ja ministri abi August Tuulse (1926–1935 poliitilise politsei inspektor), kes osalesid samuti poliitilise politsei tegevuse suunamisel (samas, lk 52–53; *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, K. Kirsimägi, R. Veermaa, A. Tuulse; Krikk, lk 208–246). 1938. aastal muudeti Politseivalitsus Politseitalituseks. Samal aastal määrati Richard Veermaa siseministriks, tema asemel tõusis Politseitalituse direktoriks Johan Sooman, abidirektoriks Konstantin Kirsimägi ja poliitilise politsei inspektoriks Tanel Võhma (*Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, K. Kirsimägi, R. Veermaa, T. Võhma; Krikk, lk 208–246).

Poliitilise politsei kohalikke osakondi juhtisid komissarid. Neile allusid abikomissarid, vanemassistendid, assistendid, ametnikud, sekretärid, vanemagendid ja agendid. 1936. aastal olid komissarid Tallinnas (juhtis poliitilist politseid Harju-, Lääne- ja Saaremaal ning Tallinnas, Nõmmel, Haapsalus, Kuressaares ja Paldiskis), Tartus (Tartu- ja Valgamaal, Tartus, Valgas, Tõrvas ja Otepääl ning Võrumaa Mõniste ja Saru vallas), Narvas (Viru- ja Järvemaal ning Narvas, Rakveres, Tapal,

¹ Ilmselt peetakse siiski silmas paljastamist.

Paides ja Tüiril), Petseris (Petseri- ja Võrumaal ning Petseris ja Võrus) ja Pärnus (Pärnu- ja Viljandimaal ning Pärnus, Viljandis ja Põltsamaal, lisaks kaheksas Läänemaa vallas) (*Eesti aadress-raamat 1936–1937*, lk 69–70).

Mõnevõrra üksikasjalikuma pildi poliitilise politsei struktuurist kohtadel saab 1940. a ja kindlasti ka kõigist eelmistest telefoniraamatutest (*Telefoniabonentide nimekirj. Andmeil 15. veebruariks 1940. Ametlik väljaanne*. Tallinn, 1940). Selleks ajaks, nagu kirjutab ka M. Krikk (lk 86), oli poliitilise politsei koosseise alanud Teise maailmasõja tõttu ja eriti seoses Punaarmee ja -laevastiku baaside paigutamisega Eestisse mõnevõrra suurendatud. Poliitilise politsei huviobjektid väljenduvad poliitilise politsei muutunud struktuuris kohtadel. Nii oli 1940. aastaks lisatud kaks poliitilise politsei komissari ametikohta, üks Kuressaares ja teine Haapsalus. Paldiskis asus abikomissar, kes allus Tallinna komissarile, Kärldas oli assistent. Mandri-Eestis olid poliitilise politsei ametnikud väljaspool komissaride asukohti ainult suuremates keskustes: Valgas, Viljandis ja Võrus vanemassistentid ja igas mõned assistendid, Rakveres assistent jm. Rohkem oli poliitilise politsei ametnikke raudteesõlmedes ja tööstuskeskustes, Peipsi ääres ja Setumaal: vanemassistent Tapal, assistent Kiviõlis, assistendid Mustvees ja Mehikoormas, ametnik Räpinas, assistendid Lauras ja Värskas, ametnik Irboskas jm.

Eesti oli üsna avatud ühiskond juba enne Teist maailmasõda. Ehkki poliitilise politsei vanemassistentid, assistendid ja ametnikud ei olnud just avaliku elu tegelased, ei olnud nende isikud ka väga salajased. Telefoniraamat loetleb tavaliselt ühe või teise poliitilise politsei komissari alluvuses töötavad vanemassistentid, assistendid ja ametnikud ilma nimedeta, kuid koduse telefoninumbriga. Tahtmise ja viitsimise korral võib numbri järgi üles leida ka poliitilise politsei ametniku nime, sest tavaliselt on mees ka nime järgi telefoniraamatus sees ja telefoninumber on seesama. Mõnikord on nime taga ka ametikoht, näiteks Kärldas assistentil Ferdinand Lundverel (samas, lk III/42) ja Tapa assistentil Johannes Tüütsil (samas, lk III/128). Üksikud poliitilise politsei ametnikud on telefoniraamatus kirjas lausa nimeliselt: Haapsalu komissar Rudolf Ramla ja assistent Ants Kalvik (samas, lk III/14), Valga assistent August Nurmela (samas, lk III/202) ja Võru assistent August Raudne (samas, lk III/224). Miks see nii on, ei oska arvata. A. Nurmela, A. Raudse ja J. Tüütsi ülemate, vanemassistentide nimesid telefoniraamatust nii kerge leida pole.

Poliitilise politsei ülesandeks oli riigivastase kuritegevuse vastu võitlemine. Selle tõttu on loomulik, et poliitilise politsei põhiliseks huvi-

objektiks olid Nõukogude Liidu toetusel tegutsevad kommunistid, kelle eesmärk oli Eesti riigi hävitamine. M. Krikk on poliitilise politsei võitlust põrandaaluste kommunistidega mõnevõrra kirjeldanud. Poliitilise politsei tegevus selles valdkonnas oli üsna edukas, hiljem suutsid kompartei ametlikudki ajaloolased 1940. aasta jaanipäeva-eelsel EKP-l leida vaid alla pooleteistsaja liikme ning Andrei Ždanovil oli 1940. a juunis nendest rohkem tüli kui abi, Eesti Vabariiki tuli neist mõnede meelest likvideerida hoopis teisiti.

Andmeid Eesti poliitilise politsei kohta on säilinud napilt. 1939. ja 1940. aastal hävitasid poliitilise politsei juhid ise suure hulga dokumente, osa dokumente viidi pärast Eesti okupeerimist Venemaale. Selle tõttu on paljud faktid säilinud vaid NKVD-NKGB koostatud juurdlus-toimikuis Eesti poliitilise politsei arreteeritud ametnike kohta, mida Mai Krikk paljudel lehekülgedel kas otse tsiteerib või pikalt ümber jutustab. Nendest toimikutest tuleb üsna selgesti välja, mis huvitas ülekuulajaid ja milliste meetoditega ülekuulajad vastuseid nõudsid. Kuid siin tuleb Mai Krikile teha mitu etteheidet. Esiteks ei ole ta toimikuid ei võrrelnud ega analüüsinud, piirdudes tsiteerimise ja ümberjutustamisega, lisades vaid mõnikord kommentaari, mis on pigem emotsionaalne kui selgitav. Teiseks on ta avaldanud mõned üsna isiklikud materjalid (näiteks Hans Pipar'i kirjavahetus abikaasaga lk 191–197). Loodetavasti H. Pipari omaste nõusolekul, kuigi otsest kohustust sellise nõusoleku hankimiseks vist ei ole. Ja kolmandaks, M. Kriki puudulike kommentaaride tõttu võib pealiskaudsemale lugejale kohati jääda mulje, et NKVD-NKGB ülekuulatavad poliitilise politsei endised ametnikud olidki süüdi ning peale selle veel ka kaabakad, kes andsid oma ülekuulajaile teada nii kaastöölise kui agentide nimed. Kas see ikka oli päriselt nii? Loomulikult tuleb ajaloo uurimisel kasutada kõiki materjale, ka neid toimikuid. Kuid seda tuleb teha üliallikakriitiliselt.

Raamatul on teistsgi puudusi. Esiteks raamatu struktuur. See on kaootiline ning nii esmapilgul kui korduval lugemisel täiesti arusaamatu. Esimene osa pealkirjaga "Ülevaade poliitilise politsei loomisest ja arenemisest aastail 1920–1940" sisaldab pealiskaudse ülevaate poliitilise politsei asutamisest, tegevuse alusdokumentidest ning juhtidest, keskendudes peamiselt juhtide isikuomadustele, intriigidelle ja joomaseiklustele. Esimene osa sisaldab ka lühiülevaate poliitilise politsei peamistest tegevusvaldkondadest ja struktuurist. Parema ülevaatlikkuse nimel oleksin autorile küll soovitanud ametnikkonna ja struktuuri esitamist skeemi või tabelina, kasvõi telefoniraamatuis lisainfot ammutades. Praegu kohtame peatükis "Kaitsepolitsei (poliitilise politsei) loomine Eestis ja tema esimesed tegevusaastad" selle piirkondlikku

struktuuri vaid 1939. aastal (lk 14), mis kindlasti ei kuulu enam esimeste tegevusaastate hulka ja on palju lähemal likvideerimisele kui loomisele.

Sõnad "loomine" ja "arenemine" tunduvad autorile üldse armsad olevat, ka tema eelmise raamatu pealkiri on *Eesti politsei loomine ja areng 1918–1940*. See sõnapaar võiks olla peaaegu et praeguste eesti ajaloo uurijate ideoloogilise segaduse sümboliks: vaevaline, aga püüdlik tagasilükkumine loomise jumalikkuse poole, ikka veel veidi marksistlik-leninliku dialektika kütkeisse koperdades. Või umbes nii. Siiski on politseiametkonna või mõne selle osakonna "loomine" vaid bürokraatlik akt, mille puhul märksa paremini sobiksid verbid "asutama" või "moodustama".

Esimene osa lõpeb peatükiga "Episoodide kaitsepolitsei/poliitilise politsei võitlusest riigivastaste jõududega aastail 1920–1940", mis on küll huvitav, aga mitte esinduslik, sest puuduvad viited ja ei ole aru saada, millised olid autori kriteeriumid episoodide valimisel.

Teine osa, "Rahvas rääkis. . .", sisaldab mingisuguse valiku poliitilise politsei koostatud avaliku arvamuse ülevaadetest, sarnanedes üsna palju mõne peatükiga Andrus Roolaha raamatust *Nii see oli. . .* (Tallinn: Perioodika, 1990). Küllap olid autoreil samad allikad. Jällegi puuduvad autori asjatundlikud kommentaarid, kohmakad tabloidilikud paralleelid kaasajaga stiilis "Ei ole miskit uut siin päikse all. . ." teevad asja pigem halvemaks. Asjatundjale ei paku M. Kriki ülekorratud lood näiteks minister Karl Selteri väidetavaist kuritarvitustest või Artur Sirgu surma segastest asjaoludest midagi uut. Autori kommentaar viimase loo lõpuks "Mine võta kinni, kas ikka on nii, et kus suitsu, seal tuld. . ." (lk 125) ei ole just oluline panus Eesti ajalooteaduse edendamisse. Ajaloovõhikus võib aga kujuneda arvamus, et Eesti Vabariigi riigiametnikud, sõjaväelased ja politseinikud olid üks kahtlane seltskond. Nagu ka A. Roolaha raamatu(te)st.

Kolmas osa, "Poliitilise politsei ametnikest aastail 1920–1940", sisaldab miskipärast peatükke "Poliitiline politsei 1940. aasta riigipöörde päevil" ja "Uued ametnikud". Esimene peatükk ei sobi juba pealkirja järgi sellesse osasse. Ning teine peatükk, "Uued ametnikud", viib suisa eksiteele. Sest kui Eesti 1940. a 16.–17. juunil ikkagi okupeeriti, nagu autor tunnistab, siis pärast seda ametisse nimetatud tegelased võisid küll olla salapolitseinikud, aga see ei olnud enam Eesti Vabariigi poliitiline politsei.

Selle osa ülejäänud peatükid, mis keskenduvad politseiametnike elulugudele, on paremad. Kuid etteheidetest ei säästaks ma autorit siingi. Kolmanda peatüki "Kes oli kes Eesti poliitilises politseis aastail 1920–1940" 58-l leheküljel on 29 Eesti poliitilise politsei ametniku pikemad

elulood. Autor kirjutab selle peatüki sissejuhatuses, et “[a]lljärgnevalt tutvustame mõningate eelmise iseseisvusaja poliitilise politsei enam silma paistnud ametnike elu, tegevust ja saatust”. Jällegi puuduvad valikukriteeriumid, ilmselt on olnud määravaks vaid materjali olemasolu nende meeste kohta NKVD-NKGB juurdlustoimikutes. Nii ei leia me poliitilise politsei juhtide Johan Soomani, August Tuulse ja Tanel Võhma elulugusid, kes paistsid kindlasti “enam silma”, kui näiteks Friedrich Kask (lk 163), kes tuli välispolitseist poliitilise politsei vanemagendiks alles 1. märtsil 1940 ja kelle elulugu on selles peatükis olemas.

Neljas peatükk, “Poliitilises politseis töötasid aastatel 1920–1940”, sisaldab 271 politseiametniku elulugusid. See peatükk, nagu märgitud, on raamatu kõige väärtuslikum. Kuid vääratusteta pole autor siingi toime tulnud. Esiteks, surmaaeg on enamjaolt kirjas vaid Vene vangilaagris maha lastud või surnud politseiametnikel. Siseministeeriumi haldusalas tegutsedes olnuks autoril ilmselt lihtne läbi astuda sama ministeeriumi Rahvastiku toimingute osakonna arhiivbüroost, nii poleks selles peatükis niipalju küsimärke. Teiseks torkavad silma ühtlustamisvead ja enne tekstiks konverteerimist andmebaasist välja puhastamata jäänud töömärkused. Näiteks kasutab ta vaheldumisi termineid *tiisikus* ja *tuberkuloos*. Autori põlvkonna inimestele on mõlemad sõnad sünonüümidena tuntud, nooremale lugejale enam mitte ilmtingimata, tulnuku eelistada ühte või teist. Vähemalt neli meest (Nikolai Nuder (lk 227), Albert Ojasoon (lk 228), Enn Soosalu (lk 238), Leo Šumakov (samas)) on surma mõistetud pärast surma. Autor on nende meeste elulugudele lisanud lause: “See oli surmajärgne otsus”. Et surmaotsuse kuupäev ja surmakuupäev on eluloos näidatud, siis küllap saanuks lugeja sellest ka ilma osutamata aru. Seda enam, et selgusetu jääb, miks otsus pärast surma tehti ja kas hoopis pole tegemist vale surma- või surmaotsuse kuupäevaga. Leheküljel 234, Valter Raudsepa eluloo lõpus on küsimus: “Oli Ernst Raudsepa vend?”. Ei ole aru saada, kas see küsimus on suunatud lugejale või on lihtsalt teksti ununenud töömärkus. Vaadates mõlema Raudsepa eluloo põhjalikkust, tahaksin hoopis küsida, et miks M. Krikk siis ometi toimikutest ka nende isa nime ja teisi andmeid välja ei kirjutanud, asi olnuks selge.

Ja lõpuks, tundub, et autorile meeldib inimlike nõrkuste üksikasjalik lahkamine, vähemalt politseiametnike nõrkustele pühendab ta väga palju trükiruumi. Kas see nende meeste lastele, lastelastele ja teistele omastele just meeldib, et nende vanaisa mõne NKVDs või NKGBs välja pektstud tunnistuse põhjal joodikuna ajalukku jäädvustatakse, on iseasi. Aga siingi jääb autoril puudu järjekindlusest. Kui elulugudes kasutatakse väljendeid “oli alkoholi liigpruukija” (lk 235), “purjutas” (samas),

“liialdas alkoholiga” (lk 209), siis tahaks teada, mis neil vahet on ehk kes kirjeldatuist oli suurem joodik? Loodetavasti leiame selgituse M. Kriki järgmisel aastal ilmuvast raamatust.

Üldse tundub, et autor on politseiametnike elu varjukülgedel kirjeldamisel kõvasti inspiratsiooni ammutanud Andrus Roolahe raamatust *Nii see oli...* ja Pekka Ereli artiklitest ajalehes *Eesti Ekspress*, mis mõlemad ka kasutatud kirjanduse osas nimetatud. Ega selles ju midagi halba olegi. Kuid pooleldi teadusliku ambitsiooniga raamat, mille pealegi on tellinud soliidne riigiasutus ja kirjastanud soliidne kirjastus, võinuks vähem tegelda joomaseikluste kirjeldamisega ja rohkem poliitilise politsei struktuuri, isikkoosseisu, tegevuse ja eriti tegevuse tulemuste analüüsi-ga. Autor kurdab küll sissejuhatuses materjali vähesust, kuid tundub, et materjali, mis oleks meie pildi Eesti poliitilisest politseist aidanud palju süsteemsemaks muuta, pole kasutatud täielikult.

Mai Kriki raamatu viimane lõik kõlab nii: “Inimestel on oma head ja vead, vourused ja puudused. Nii oli ka neil, eelmise iseseisvusaja poliitilise politsei ametnikel. Kauge aja tagant vaadatuna näib paljugi ilusama ja paremana. Kas on võimalik, et inimene iseenesest on ühel ajaloooperioidil parem, teisel halvem? Olud ja tingimused võivad mõjutada inimeste käitumist, kuid mitte olemust. Minevik tuletab ent meelde, et on asju, mida ei tohi unustada. Eesti esimese iseseisvusaja politseinike saatust koputab meie südametunnistusele ja küsib, kas me hoiame au sees aatelisust ja isamaa-armastust, distsipliini- ja kohusetunnet. Kas hoiame?” (Lk 250.)

Lõpulõik on kahtlemata südamlük ja ilus, aga kahjuks sugugi mitte asjalik ja teaduslik. Sellest ajendatuna heidaksin mõne kivi ka kogenud toimetaja kapsaaeda. Kui lugeda ilmselt toimetamata jäänud sissejuhatust ja lõppsõna, tundub, et autoril on olnud suuri raskusi oma raamatu alustamisel ja kokkuvõtmisel. Oskus kirjutada sissejuhatusi ja lõppsõnu, s.t tegelikult võimet üldistada, on paljudel praegustel ja ka endistel studiosustel ja studiosadel üsna napp. Aga hea ajalooourija puhul ei ole see nii suur probleem, talle on toeks vaja head toimetajat, kes terad sõkalde seast mõnele leheküljele ritta sõelub.

Teiseks pidanuks toimetaja tähelepanu pöörama pildiallkirjadele. Osa pilte on pärit NKVD või NKGB toimikutest ja nende pildide alla on ka nagu kord ja kohus kirjutatud, et tegemist on vahialuse pildiga. Tänapäevase raamatutarbija jaoks, kellel aega ainult pilte vaadata, tulnuks ehk lisada, kelle vahi alune. Mõnikord on ühe ja sama mehe pilt nii teenistuse ajast kui vahi all olemise ajast, mis näitab ilmekalt, kuidas on saadud raamatus lõikude kaupa tsiteeritud või ümber jutustatud tunnistused. Kahjuks ei ole siingi järjepidev oldud. Nii on Viktor Eenpalu

ja vist ka Arnu Raudalu pildi alt puudu märkus, et tegemist on vahi all tehtud ülesvõttega. See märkus on puudu ka Viktor Kingissepa pildi alt. Ka siin, kui see oleks, tulnuks muidugi märkida, kelle vahi all.

Ja lõpuks, mälestusraamatu *Tõus ja mõõn* on kirjutatud ikkagi Konstantin Pätsi kantseleiülem Elmar Tambek, mitte E. Tamberg, nagu võime lugeda kasutatud kirjanduse loetelust raamatu viimaselt leheküljelt. E. Tamberg, õige nimi A. Untervald, oli hoopis kapo agent, keda 1921. aasta 23. juuli öösel kella kahe paiku taheti Tallinnas kas tappa või läbi peksta, nagu M. Krikk kirjutab leheküljel 59.

Ning päris lõpuks: miks ei ole raamatul nimeregistrit? Kui küsimus oli vaid poognate arvus, oleks võinud ju loobuda Hans Pipari ülalmainitud kirjavahetusest. Registrist oluaks kindlasti rohkem tolku.

Niisiis, mida ütelda kokkuvõtteks? Järjekordne lahe lugemine on valitud lugeja laual. Mingi pildi poliitilisest politseist Eestis me selle põhjal kahtlemata saame. Aga rahul küll olla ei saa. Esiteks pole raamat teaduslik ja teiseks on ta süsteemitu. Kuid ajalugu on teadus, mitte miski, mida igaüks võib teha, kui vaid ette võtta viitsib. Autor on ajalookandidaat 1978. aastast ning tegeleb ameti poolest politsei ajaloo uurimisega. Sellepärast oodanuks teaduslikku käsitlust, kus on loogika, analüüs, süntees, tabelid, registrid, viited ja lisaks selgelt arusaadavad tsitaadi lõppemise ja autori arutluse alguse kohad. Nii oleks üks osa Eesti ajaloost jälle läbi uuritud ja valmis. Mai Kriki kollaaži Eesti poliitilisest politseist ajaloo teaduse resultaadiks küll pidada ei saa. Millist abi on tänastel politseinikel sellest raamatust, ei oska arvata. Aga ehk kirjutab sellest mõni tänane kaitsepolitseinik.

Toomas Hiio

ABSTRACTS

JÜRGEN VON UNGERN-STERNBERG. 750 years of the Knighthood of Estonia: An historical account

In a document dating from 30 September 1252 the Danish King Christopher I told his vassals that their lands in Estonia could be bequeathed. In 1259 the "community of King's vassals in Estonia" (universitas vasallorum suorum per Estoniam constituta) asked the same Christopher I to sign his agreement with the bishop of Tallinn. Thus, not later than in 1259 the vassals of Estonia presented themselves as a cohesive alliance about whom the King in his reply also used the term communitas.

In 1346, three years after the suppression of the Estonians' uprising by the German Order, Valdemar IV sold his holdings in Estonia to the Order for whom, in its turn, it was essential that the knighthood of Harju and Viru counties would continue to be loyal to the Order and support it. This was particularly necessary after 1386 when Lithuania and Poland in the south began to develop into a joint greatpower. Therefore, the Grand Master of the German Order, Konrad von Jungingen, extended the right of inheriting manors to the vassals' relatives of both sexes up to the fifth degree of relationship. Thus the manors became fully inheritable. The consolidation of the Estonian Knighthood had reached its end.

The Knighthood retained its privileges both in 1561 (Erik XIV) and 1710 (Peter I). Primarily the Knighthood itself benefitted from this, but simultaneously it also granted the continuity of land ownership in the legal sense.

Thus, the Knighthood continued to have the role of the representative body in the country. Recognising this, Peter I left Estonia (and Livonia) into the western legal space. Along with the general opening of Russia to the West, this enabled Estonia to continue the Western route of development.

The rights of the knightings were curtailed in the second half of the 19th century by bourgeois reforms; the knightings were ultimately abolished in 1920. (Edit.)

MARGUS LAIDRE. The invincible who died of pneumonia: The rise and fall of Charles X Gustavus

The mammoth work by the Swedish historian Peter Englund Invincible: On the period when Sweden was a greatpower and the man in its centre concentrates on the years 1654–1661 when Sweden waged wars with Poland, Denmark and Russia. The main character of the book is Charles X Gustavus (1622–1660). The book describes his accession to the throne (1654), his belligerent and ambitious rule and his fall. Despite his great significance compared to his predecessors and successors, Charles Gustavus had no solid full-length biography until the publication of Englund's book. Although the author is critical of Charles Gustavus, he still remains objective. The same cannot be said about the book's reviewer Lars Lönnroth who calls the king "our own Saddam Hussein".

When writing about Estonian history, the author's accents differ somewhat from those customary for Estonians, which makes reading only more exciting. The book discusses thoroughly the Russian-Swedish war (1656–1661). To begin with, the author notes that in the early 17th century Sweden and Poland had "used the internal weakness of Russia (the period of confusion) in the most impudent way to chop off for themselves large pieces of ancient Russian lands." By that he justifies the Russian Czar's assault on Rzeczpospolita in 1654. One can really agree with the assertion that Moscow's rulers were not primarily interested in access to the sea or Europe in the broader sense, but their actions were driven by a simple desire for revenge. Englund, however, does not mention that both sides followed a behaviour pattern typical of the period. From the author a more neutral stance could be expected. To be very exact, it was namely the Russians who initiated the one hundred years of conflict by their 1558 attack on Old Livonia, which, as we know, was not an ancient Russian territory.

It is very difficult to agree to Englund's argument that the Russian raid contained elements of a war of liberation (p. 400). Admitting that Sweden as a greatpower was not a conglomerate of suppressed and trampled nations, the author makes an important concession. An exception, in his opinion, was the Russian peasantry of Ingria and Käkisalmi whose problem did not lie in their language but in their Orthodox religion. He considers that the reason why they had repeatedly suf-

ferred repressions by the Swedish authorities. That the Swedes attempted to impose Lutheranism on Ingria is well known. However, it is also true that even before the outbreak of the conflict Russians attempted to spark religious controversies, distributed anti-Swedish rumours and tried to persuade local inhabitants to leave for Russia. A special role in this belonged to the Orthodox Church of Moscow who sent its priests to Ingria to stir up hatred and not without success.

This criticism, however, does not diminish the positive general impression. Englund has written a highly enjoyable book to which a sequel can be expected soon and which should definitely interest the broader circle of Estonian readers. (Edit.)

DIETRICH A. LOEBER. Legal consequences of the Molotov-Ribbentrop Pact for the Baltic states: The obligation of overcoming the problems of the past

The Molotov-Ribbentrop Pact of 1939 had a fateful impact on the Baltic states. Its consequences have not been overcome even by today. This can be seen in two problem areas: continuity of statehood on the one hand, and restitution and compensation on the other.

The demands by the Baltic states are based on the fact that the three states were illegally incorporated into the Soviet Union in 1940. Part of the population mounted resistance in various forms, and Baltic states' diplomatic missions continued to function as state organs in the countries that had not invalidated their credentials. This way the Baltic states continued their legal existence. Half a century later Estonia, Latvia and Lithuania demanded restitutio in integrum and declared the 1940 acts of joining the Soviet Union invalid ex tunc. In 1991 they became members of the United Nations Organisation, and now they are sovereign members of the international community again. However, not all countries recognise the Baltic states' demand for continuity of statehood. Some international organisations carefully avoid expressing a clear view on this question. In juridical literature we can meet very different opinions. Some authors have described the Baltic states until 1991 as "seemingly dead" (morts vivants, scheintote, mnimo-mertvye) or "hibernating", and one of the authors used the expression Belle au bois dormant. In less drastic or poetic words, we are concerned with the problem

how to determine the status of the states that have restored their independence. The author is convinced that from the viewpoint of international law the Baltic states' insistence on continuity is justified. He summarises briefly the views of the opponents of Baltic states' continuity of and refutes all their theses. (Edit.)

ENN SARV. Vorkuta — land of prisoners.

The article describes the Vorkuta prison camps in the Soviet Union in the 1930s–1950s. Vorkuta is a mining town in the north-eastern part of Komi, 160 km north of the polar circle. In the period under discussion up to 150,000 convicts were detained there. The city of Vorkuta consisted of about twenty-five mines, and concentration camps and settlements attached to them. The estimated number of political prisoners from Estonia could be about 5,800; non-political Estonian prisoners were rare. In the years of Khrushchev's thaw the number of prisoners decreased considerably: in 1959 there were 21,000 of them and in 1960 15,000. Such a diminished Vorkuta could not be called a city of prisoners any more. (Edit.)

JÜRI TALVET. Poetry

LINNAR PRIIMÄGI. The infinite 14

Jorge Luis Borges's short story 'The House of Asterion' (1945) suggests that number 14 is infinite. Here we encounter a complicated code in cultural history. The labyrinth as Minotaur's/Asterion's house is primarily a psychological, not an architectural phenomenon. The word "labyrinth" has been used as early as by the Greek historiographer Herodotus, when describing the mortuary temple of Amenemhet III, in the meaning of "an overwhelming architectural structure in which the visitor may get lost". Because of a similar impression, Minos's palace in Knossos has also become known as his labyrinth.

A rhetorical number is the numerical image for a set. For example, it is said in Gilgamesh, the epic written down at the end of the 3rd millennium BC in Akkad, "I laid out seven and seven vessels, scattered around them reed, branches of cedar wood and myrtle." This is a figurative number obtained by the

reduplication of the rhetorical "seven", and it simply means "an infinite lot". The Mesopotamian epic and the Cretan heritage belong to the same cultural space, and Jorge Luis Borges applies the code " $14 = \infty$ " to draw our attention to this circumstance from cultural history.

Borges's "14" (the labyrinth) is an infinity that is situated inside another infinity ("the world"). Georg Cantor expressed such a mathematical relation by the concept of the "transfinite number", which he marked by the Hebrew character aleph: \aleph . To escape the prejudice rooted in mathematics that infinity is not a quantity but a process of adding to quantities — consequently an extramathematical affair — Cantor invented in the 1870s, proceeding from the theory of numbers, the set theory and defined infinity as a mathematical quantity.

The transfinite number is the central concept with which Borges operates in his stories *Aleph* and *The House of Asterion* (both 1945). If the first letter of the Hebrew alphabet and number fourteen are equal as finite things, we are free to make the substitution $\aleph \leftrightarrow 14$. And if aleph is a transfinite number where "the whole is not larger than any of its parts", then each set consisting of fourteen elements equals the whole house and the world as the infinity. Thus, fourteen can denote the infinity: $14 \leftrightarrow \infty$. So we will get a sequence of substitutions $14 \leftrightarrow \aleph \leftrightarrow \infty$, where the mediator is the transfinite number.

The phenomenon of infinity lies on the border between mathematics and philosophy. As the mathematical qualities of infinity are not quite clear, the philosophical category of infinity cannot be considered rational or irrational either. Philosophical infinity is an emotional category, a psychological phenomenon. So it was also understood by Blaise Pascal from whom Borges got inspiration as confirmed by the essay *Pascal's Sphere* (1951) where the author also speaks about the labyrinth.

Labyrinth represents the psychological, emotional infinity. Emotional infinity, however, is always transfinite. This final statement could be considered the central idea of Jorge Luis Borges's works. (Edit.)

THOMAS ANDREAS PÖDER. **Metaphoricality of the language of religion**

Present-day discourse of the language of religion characterises this language as metaphorical. In several respects the theories of Janet Martin Soskice and Eberhard Jüngel are exemplary and essential for this discourse. The article reconstructs what these authors mean by asserting that the language of religion is metaphorical, discusses the main similarities and dissimilarities between their positions, specifies the theological premises of their theories, and asks to which extent the author's understanding of the metaphor — i.e. how (in the formal sense) the language of religion speaks — is coherent with their understanding of what the language of religion expresses.

The results of the study may be summarised in three points. (1) The starting point of Soskice's critical theological realism and its centre is God, who, in his absolute transcendence from the world, is "causally" related to it. The starting point and centre of Jüngel's christological realism is God who, although different from the world, is unsurpassed in his similarity to it in Jesus Christ. (2) Soskice's theological realism is so strong from the ontological perspective that her treatment of metaphor and the language of religion encounters serious difficulties when supporting it. Jüngel's treatment of metaphor and the language of religion supports — and in his own way explicates — christological realism, the main premise of which is the humanity of God himself. (3) Soskice's critical theological realism is expressed in emphasising the inappropriateness of the metaphoric language of religion, and awareness of the metaphoricality of the language of religion is awareness of the possibility that this language may lack reference. Jüngel's christological realism, on the contrary, is expressed in emphasising the appropriateness of the metaphorical language of religion, and at that its characterisation as metaphorical expresses primarily the fundamental idea that speaking about God is possible for humans — and it actually happens — only proceeding from God. (Auth.)

LYNN ZIMMER, JOHN P. MORGAN. Marijuana myths, marijuana facts

We publish excerpts from the book Marijuana Myths, Marijuana Facts: A Review of the Scientific Evidence, where the authors have systematically examined a great body of allegations and recent research data on the effects of cannabis. The research evidence produced in the book shows that, although massive consumption of cannabis may be harmful, cannabis is by far not so dangerous as claimed in the myths. During the last one hundred years more than 12 blue-ribbon panels of experts in the US and other countries have found that the hazards of cannabis are greatly exaggerated, and its moderate consumption is rarely harmful. (Edit.)

CRAIG REINARMAN. Why Dutch drug policy threatens the US?

Setting out on his "fact-collecting cruise", the US Drug Czar, General Barry McCaffrey, made sure even before leaving home that he would bring along his own "facts" about the Dutch drug policy. The Dutch officials and journalists, however, cornered him with evidence and scolded him for false information about drug problems and criminality in the Netherlands. Having seen drugs in the role of the scapegoat for such a long time, the US politicians cannot even imagine a Dutch-style "tolerant" system. The Dutch drug policy is dangerous for drug warriors just because it HAS NOT led to what McCaffrey called "total collapse". The Dutch society has its own drug problems; they are, however, not more serious than in other democratic countries but smaller rather. Actually in the US, where millions of people have been imprisoned for cannabis use, more people have consumed it than in the Netherlands where cannabis products can be bought legally. Despite tolerant drug policy and availability of cannabis, most Dutch people will never try it, and the majority of those who do, will never use it regularly, to say nothing of harder drugs. (Edit.)

TIMO VIRTANEN. Early drug users among the young Russians of Tallinn

The study observes drug use among young people who have tried them at an early age. The study was conducted among

Russian-speaking secondary or vocational schools students of Tallinn.

The results showed that the most widely spread drugs among the young people were cannabis products, amphetamine and tranquillisers procured without doctor's prescription, which more than a tenth of the respondents had tried. The following gender differences could be observed: ecstasy, tranquillisers and heroin were statistically significantly more widely spread among girls; amphetamine, cocaine, glue and aerosols among boys. Age at the first contact with drugs also seemed to differ between sexes. The young people who had used cannabis products had also statistically significantly more often tried other illegal drugs, like heroin. The results show the significance of drugs' effect and the intensity of cannabis use for further experimenting with drugs. The integrity of the family was in connection with drug use, particularly concerning the so-called hard drugs. Missing father in the family correlated with the use of amphetamine and heroin: young people from broken families had notably more often used amphetamine (35%) and heroin (35%) than respondents from families where both parents lived together (10% and 10%). Concerning other drugs, this correlation was not statistically significant. (Edit.)

Review

TOOMAS HIIO. Pleasant reading about the secret police

Eesti poliitiline politsei 1920–1940 [Estonian political police 1920–1940]. Tallinn: Olion, 2002. 250 pp.

Serial

MATT RIDLEY. Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters

Taking one gene from each chromosome, the author interprets the human genome as a sort of autobiography — notes recorded in the language of genetics about the changes and innovations that have characterised the history of our species and its ancestors from the dawn of life on the Earth. (Edit.)

AUTHORS

TOOMAS HIIO (b. 1965), historian, counsellor to the former President of Estonia, H.E. Lennart Meri

MARGUS LAIDRE PhD (b. 1959), historian and diplomat, Director of the 3rd Political Department at the Estonian Ministry of Foreign Affairs

DIETRICH A. LOEBER PhD (b. 1923), dr. iur., dr. iur. h. c., Professor Emeritus of University of Kiel

JOHN P. MORGAN PhD, Professor of Pharmacology at the City University of New York Medical School

LINNAR PRIIMÄGI MA (b. 1954), Associate Professor at the Department of Advertising and Media at Tallinn Pedagogical University

THOMAS ANDREAS PÖDER (b. 1976), doctoral student of theology at University of Tübingen

CRAIG REINARMAN PhD, Professor of Sociology at University of California, Santa Cruz, and Visiting Scholar at the Centre for Drugs Research at the University of Amsterdam

MATT RIDLEY DPhil, columnist for *Daily Telegraph*.

ENN SARV (b. 1921), lawyer and mathematician.

JÜRI TALVET PhD (b. 1945), Head of the Department of Literature and Folklore at the University of Tartu

JÜRGEN VON UNGERN-STERNBERG PhD (b. 1940), Professor of Earlier History at the University of Basel

TIMO VIRTANEN PhD (b. 1956), psychologist, researcher at Åbo Akademi

LYNN ZIMMER PhD, Associate Professor of Sociology at Queens College, City University of New York

GENOOM

Ühe liigi autobiograafia
kahekümne kolmes peatükis

Matt Ridley

Tõlkinud Kalle Hein

VII

Matt Ridley. *Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters*. London: Fourth Estate, 1999. 344 pp.

Copyright ©Matt Ridley 1999

Avaldame autori ja kirjastaja nõusolekul.

Looteks kasvav viljastatud munarakk on alguses diferentseerumata tomp. Seejärel areneb temas järk-järgult välja kaks asümmeetriat — pea-saba telg ja kõhu-selja telg. Äädikakärbestel ja kärnkonnadel kujundab need teljed ema, kelle rakkude juhendamisel muutub loote üks ots peaks ja üks osa seljaks. Ent hiirtel ja inimestel arenevad need asümmeetriad hiljem ning keegi ei tea täpselt, kuidas. Otsustava tähtsusega näib olevat emakasse sisenemise hetk.

Äädikakärbeste ja kärnkonnade puhul saadakse neist asümmeetriatest hästi aru: nad koosnevad ema geenide põhjal toodetavate kemikaalide gradientidest. Ka imetajatel on need asümmeetriad peaaegu kindlasti keemilised. Igal rakul on võimalik n-ö maitsta temas endas sisalduvat suppi, sisestada see informatsioon oma kaasaskantavasse GPS-mikroarvutisse ja saada vastuseks sõnum: “Te olete keha tagaotsas, alakülje lähedal.” Nii tore on ju teada, kus sa parasjagu oled.

Ent oma asukoha teadmine on alles algus. Teada, mida sul teha tuleb, kui sa kord seal oled, on hoopis midagi muud. Geene, mis seda protsessi suunavad, nimetatakse “homöotilisteks” geenideks. Saades näiteks teada, kus ta asub, otsib meie rakk selle asukoha oma reisijuhist üles ja leiab sealt instruksiooni, “kasvata tiib” või “hakka muutuma neerurakuks” või midagi selletaolist. Loomulikult ei käi see nii päris otseses mõttes. Mingeid arvuteid ega reisijuhete ei ole olemas, on vaid rida automaatseid samme, mille käigus geen lülitab sisse geeni, mis lülitab sisse geeni. Kuid reisi-juht on sellegipoolest sobiv analoog, sest loote arengu, selle inimolenditele nii raskesti mõistetava nähtuse suur ilu peitub tõsiasi, et see on täiesti detsentraliseeritud protsess. Et organismi igal rakul on olemas genoomi täielik koopia, siis ei pea ükski rakk ootama instruksioone ülalt; iga rakk võib te-
gutseda enda info ja naabritelt saadavate signaalide põhjal. Ühiskondi me sel viisil ei organiseeri: meil on paaniline vajadus koondada võimalikult palju otsuseid ühte kohta ja lasta neid langetada valitsustel. Võib-olla peaksime proovima.¹²¹

¹²¹D. Tautz, K. J. Schmid. From genes to individuals: developmental genes and the generation of the phenotype. — *Philosophical*

Äädikakärbsed on olnud geneetikute lemmikobjekt juba 20. sajandi algusest peale, sest nad paljunevad laboris kiiresti ja kergesti. Just tagasihoidlikule äädikakärbsesele võlgname tänu paljude geneetika põhiprintsiipide kindlakstegemise eest: idee eest, et geenid on kromosoomidel omavahel seotud, või Mulleri avastuse eest, et geene on võimalik röntgenikiirte abil muteerida. Sel viisil loodud mutantsete kärbeste seast hakkasid teadlased leidma niisuguseid, kes olid kasvanud ebaharilikuks. Neil olid jalad seal, kus pidanuksid olema tundlad, või tiivad seal, kus pidanuksid olema väikesed stabilisaatorid, mida nimetatakse sumistiteks. Teisisõnu, teatud kehalüli oli teinud midagi sellist, mis oluks kohane mõnele teisele lülile. Homöotilistes geenides oli midagi viltu läinud.

1970. aastate lõpus võtsid kaks Saksamaal töötavat teadlast, Jani Nüsslein-Volhard ja Eric Wieschaus nõuks leida ja kirjeldada võimalikult palju mutantseid kärbsed. Nad kostitasid kärbsed mutatsioone põhjustavate kemikaalidega, paljundasid neid tuhandete kaupa ja sorteerisid aegamisi välja kõik need, kellel jäsemed või tiivad või mõned muud kehaosad kasvasid vales kohas. Vähehaaval hakkasid nad nägema korrapärast mustrit. Olid olemas "tühimiku"-geenid, millel oli suur mõju ja mis määratlesid terveid kehapiirkondi, "paarireegli"-geenid, mis jaotasid need piirkonnad väiksemateks üksusteks ja määratlesid peenemaid detaile, ning "segment-polaarsuse"-geenid,* mis jaotasid need detailid väiksemateks üksusteks, mõjutades ainult mingi väikese ala eesmist või tagumist osa. Teisisõnu näis, et arengugeenid toimivad hierarhiliselt, tükeldades loote üha väiksemateks ja väiksemateks osadeks ning luues sel viisil üha rohkem detaile.¹²²

See tuli suure üllatusena. Kuni tolle hetkeni oli arvatud, et kehaosad määratlevad end oma naaberosade, mitte mingi geneetilise generaalplaani järgi. Ent kui äädikakärbeste muteeritud geenid olid kindlaks tehtud ja nende järjestused loetud, ootas ees veel üks üllatus. Tulemuseks oli esimene

Transactions of the Royal Society of London, Series B 353 (1998), lk 231–240.

*Ingl. k vastavalt *gap genes*, *pair-rule genes* ja *segment-polarity genes*. *Tlk.*

¹²²C. Nüsslein-Volhard, E. Wieschaus. Mutations affecting segment number and polarity in *Drosophila*. — *Nature* 287 (1980), lk 795–801.

kahest peaaegu uskumatust avastusest, mis kokku moodustavad ühe kõige imepärasema lisanduse kahekümnenda sajandi teadmistepagasile. Teadlased leidsid ühel ja samal kromosoomil asuva kaheksast homöoootilisest geenist koosneva kobara; neid genee hakati nimetama *Hox*-geenideks. Selles ei ole midagi imelikku. Tõeliselt imelik oli aga see, et kõik need kaheksa geeni mõjutasid kärbse eri kehaosi ja olid reastunud *samas järjekorras kui kärbse kehaosad, mida nad mõjutasid*. Esimehe geen mõjutas suud, teine nägu, kolmas pea ülaosa, neljas kaela, viies rindmikku, kuues tagakeha eesosa, seitsmes tagakeha tagaosa ja kaheksas mitmesuguseid teisi tagakehaosi. Asi ei olnud lihtsalt selles, et esimesed geenid määratlesid kärbse peapoolset osa ja viimased geenid tegid valmis kärbse tagaosa. Kõik nad asusid kromosoomil järjekorras — ilma ühegi erandita.

Et osata hinnata, kui veider see oli, peate teadma, kui juhuslik on tavaliselt geenide järjekord. Käesolevas raamatus olen ma jutustanud lugu genoomist omamoodi loogilises järjekorras, valides genee, mis sobiksid peatükk peatüki haaval minu eesmärkidega. Kuid seda tehes olen ma teid pisut petnud: selles, kus mingi geen asub, on väga vähe loogikat. Mõnikord on tal vaja olla mõnede teiste geenide lähedal. Kuid kindel on see, et seades need homöoootilised geenid järjekorda vastavalt nende otstarbele, on emake loodus talitanud üsna täht-tähelt.

Ent ees oli ootamas veel üks üllatus. 1983. aastal avastas Baselis, Walter Gehringi laboris töötav teadlasterühm kõigi nende homöoootiliste geenide juures midagi ühist. Neil kõigil oli geenis ühesugune, 180 "tähe" pikkune "tekstilõik", mida on hakatud nimetama *homeobox*'iks. Esmapilgul näis, et see ei puutu asjasse. Lõpuks on ju nii, et kui see on igas geenis ühesugune, siis ei saa ta öelda kärbsele, et kasvata pigem jalg kui tundel. Kõigil elektririistadel on olemas pistik, kuid ainult pistikut vaadates ei ole võimalik eristada röstrit lambist. Analoogia *homeobox*'i ja pistiku vahel on üsna lähedane: *homeobox* on lõik, mille abil geeni valmistatav valk kinnitub DNA keermele, et lülitada sisse või välja mõni teine geen. Kõikide homöoootiliste geenide ülesanne on lülitada teisi genee sisse või välja.

Kuid sellegipoolest andis *homeobox* teadlastele võimaluse asuda otsima teisi homöoootilisi genee, sarnaselt kolihunnikus

tuhniva meistri mehega, kes otsib kõike, mille küljes on pistik. Gehringi kolleeg Eddie de Robertis, tegutsedes pelgalt vaistliku eelaimuse ajal, asus konna geenidest jahtima "lõiku", mis sarnaneks *homeobox*'iga. Ta leidis selle. Kui ta pööras pilgu hiirtele, oli see ka seal olemas: peaaegu täpselt samasugune 180-täheline jupp — *homeobox*. Kuid mitte ainult see: nagu selgus, on hiirel olemas ka *Hox*-geenide kobarad (neid on neli, mitte üks) ja sarnaselt äädikakärbsega on geenid reastunud kobaras otsakuti, pea geenid ees ja saba geenid taga.

Hiire-kärbse homoloogia avastamine oli üksjagu kummaline, sest see viitas üheselt sellele, et lootelise arengu mehhanismi seisukohast peavad geenid olema kehaosadega samas järjekorras. Topelt veider oli aga see, et hiire geenid olid äratuntavalt needsamad mis äädikakärbsegi omad. Nii on äädikakärbse geenikobara esimene geen nimetusega *lab* väga sarnane hiire kolme geenikobara esimeste geenidega, mida nimetatakse *a1*, *b1* ja *d1*, ning sama kehtib ka kõigi teiste geenide kohta.¹²³

Muidugi on ka erinevusi. Hiirtel on neljas kobaras kokku kolmkümmend üheksa *Hox*-geeni ja iga kobara lõpus kuni viis lisa-*Hox*-geeni, mida kärbestel ei ole. Igas kobaras on mõned geenid puudu. Kuid sarnasus on ikkagi rabav. Esimest korda päevavalgele tulles oli see nii rabav, et vähesed embrüoloogid uskusid seda. Valitses üleüldine skeptitsism ja veendumus, et tegemist on mingi rumala ja ületähtsustatud kokkusattumusega. Üks teadlane meenutab, et esimest korda seda uudist kuuldes heitis ta selle kõrvale kui Walter Gehringi järjekordse pöörase idee; peagi hakkas talle aga koitma, et Gehringil on tõi taga. Ajakirja *Nature* toimetaja John Maddox nimetas seda "selle aasta (seni) kõige tähtsamaks avastuseks". Embrüoloogilisel tasemel me oleme õilistatud kärbsed. Inimestel on täpselt samad *Hox*-kobarad kui hiirtel ja üks neist, kobar C, on just siin, 12. kromosoomil.

¹²³W. McGinnis, R. L. Garber, J. Wirz, A. Kuriowa, W. J. Gehring. A homologous protein coding sequence in *Drosophila* homeotic genes and its conservation in other metazoans. — *Cell* 37 (1984), lk 403–408; M. Scott, A. J. Weiner. Structural relationships among genes that control development: sequence homology between the *Antennapedia*, *Ultrabithorax* and *fushi tarazu* loci of *Drosophila*. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 81 (1984), lk 4115–4119.

Sellest pöördelisest avastusest võib teha kaks vahetut järeldust, ühe evolutsioonilise ja ühe praktilise. Evolutsiooniline järeldus on see, et me põlvneme kärbestega ühisest eellasest, kes kasutas rohkem kui 530 miljonit aastat tagasi loote ehituskava määramiseks sama meetodit ja et see mehhanism oli nii hea, et kõik selle surnud olendi järglased on selle juurde pidama jäänud. Tegelikult on praeguseks teada, et samu geenikobaraid kasutavad veelgi erinevamad elusolendid, näiteks merisiilikud. Ehkki võib näida, et kärbes või merisiilik erineb inimesest väga palju, kui võrrelda näiteks marslasega, on nende looted väga sarnased. Embrüoloogilise geneetika uskumatu konservatiivsus tuli kõigile suure üllatusena. Praktiline järeldus oli see: ootamatult osutus kogu aastakümnete pikkune ränk töö äädikakärbe geenide kallal äärmiselt asjakohaseks ka inimese seisukohast. Kuni tänase päevani teab teadus äädikakärbe geenidest palju rohkem kui inimese oma-dest. See teadmine osutus nüüd kahekordselt asjakohaseks. Tundus, nagu avaneks meil võimalus suunata inimgenoomile ere valgusvihk.

See õppetund ei tulene mitte ainult *Hox*-geenidest, vaid kõigist arengugeenidest. Kunagi arvati üksjagu üleolevalt, et pea on selgroogsete eripära — et meie, selgroogsed, leiutasime oma üliras geniaalsuses terve komplekti uusi geene, ehitamaks spetsiaalset, ajuga varustatud, “entsefaliseeritud” eesosa. Nüüd me teame, et kaks paari geene, mis on seotud aju moodustamisega hiirel, *Otx* (1 ja 2) ning *Emx* (1 ja 2), on äädikakärbe peaosa arengu käigus avalduva kahe geeni kaunis täpsed ekvivalendid. Geen, millel on keskne osa äädikakärbe silmade kujunemises — ja mis kannab oksüümoronlikku nimetust *eyeless** —, on äratuntavalt sama geen, millel on keskne osa hiire silmade kujunemises; siin tuntakse seda nimetuse all *pax-6*. Mis kehtib hiire puhul, kehtib sama hästi ka inimese puhul. Kärbesed ja inimesed on lihtsalt variatsioonid teemal, kuidas ehitada organismi, mille põhikuju oli mingi ussitaolise olendi näol olemas juba kambriumiajas-tul. Neil on ikka veel olemas samad geenid, mis teevad sama tööd. Loomulikult on ka erinevusi; kui neid ei oleks, näeksime välja nagu kärbsed. Kuid erinevused on üllatavalt väikesed.

*Ingl. k silmitu. *Tlk.*

Erandid on vaat et veenvamadki kui reegel. Näiteks on kärbestel kaks geeni, millel on otsustav tähtsus erinevuste määramisel keha taga- (selgmise) ja esi- (kõhtmise) külje vahel. Üks neist, mida tuntakse nimetuse all *decapentaplegic*, on dorsaliseeriv — s.t kui ta avaldub, siis sunnib ta rakke muutuma selja osaks. Teine, mida tuntakse nime all *short gastrulation*, on ventraliseeriv — see sunnib rakke muutuma kõhu osaks. Kärnkonnadel, hiirtel ja peaaegu kindlasti ka teil ja minul on kaks nendega väga sarnast geeni. Neist ühe, *BMP4* tekst on väga sarnane *decapentaplegic*'u tekstiga; teise, *chordin*'i tekst on väga sarnane *short gastrulation*'i tekstiga. Ent jahmataval kombel on mõlemal neist hiire puhul vastupidine efekt, võrreldes nende ekvivalentidega kärbestel: *BMP4* on ventraliseeriv ja *chordin* dorsaliseeriv. See tähendab, et lüljalgsed ja selgroogsed on teineteise pahupidi pööratud versioonid. Mingil ajal kauges minevikus oli neil ühine eellane. Ja ühel selle ühise eellase järglastest tekkis harjumus kõndida kõhu peal, samas kui teisel tekkis harjumus kõndida selja peal. Võimalik, et me ei saa kunagi teada, kumb neist oli "õiget pidi", kuid me teame, et üks neist oli, sest me teame, et dorsaliseerivad ja ventraliseerivad geenid esinesid juba enne kahe sugupuu lahknemist. Peatugem hetkeks, et avaldada austust suurele prantslasele Étienne de Geoffroy Saint-Hilaire'ile, kes selle põhjal, kuidas ta märkas arenevat eri loomade looteid, ja fakti põhjal, et putuka kesknärvisüsteem asub piki tema kõhtu, inimese oma aga piki selga, arvas 1822. aastal esimesena selle tõsiasja ära. Vahepealse 175 aasta jooksul sai tema julgele oletusele osaks rohkesti naeruvääristamist ja tavatarukas jäi pidama teistsuguse hüpoteesi juurde, nimelt et need kahte tüüpi loomad arenesid teineteisest sõltumatult. Kuid tal oli täiesti õigus.¹²⁴

Sarnasused nende geenide vahel on tõepoolest nii suured, et geneetikud võivad praegu peaaegu rutiinselt läbi viia eksperimendi, mis on nii uskumatu, et paneb meie vaimu võpata. Nad võivad ühe kärbse geeni rivist välja viia, kutsudes selles tahtlikult esile mutatsiooni, asendada selle geenitehnoloogiliste meetodite abil inimese ekvivalentse geeniga ja kasvatada üles normaalse kärbse. Seda tehnikat nimetatakse

¹²⁴D. Arendt, K. Nubler-Jung. Inversion of the dorso-ventral axis? — *Nature* 371 (1994), lk 26.

geneetiliseks päästmiseks. Inimese *Hox*-geenid võivad päästa neile vastavad kärbse geenid, nagu seda võivad ka *Otx*- ja *Emx*-geenid. Nad töötavad koguni nii hästi, et sageli on võimatu vahet teha, missugused kärbsed on päästetud inimese geenidega ja missugused kärbse omadega.¹²⁵

See on käesoleva raamatu alguses esitatud digitaalse hüpoteesi lõplik triumf. Geenid on lihtsalt tarkvaraalemidid, mis võivad töötada igas süsteemis: nad kasutavad sama koodi ja teevad sama tööd. Isegi 530 miljonit aastat pärast lahku minekut on meie arvuti võimeline kärbse tarkvara ära tundma ja vastupidi. Analoogia arvutiga on tõepoolest päris hea. Kambriumi plahvatuse aeg 520 kuni 540 miljonit aastat tagasi oli organismi ülesehituse osas vaba eksperimenteerimise aeg, umbes nagu 1980. aastate keskpaik arvutitarkvara osas. See oli tõenäoliselt hetk, mil üks õnnelik loomaliik, millest me kõik põlvneme, leutas esimesed homöootilised geenid. Pääaegu kindlasti oli see olend üks mudas tuhniv elukas, kes kannab pisut vastuolulist nime ümar lameuss ehk RFW*. Tõenäoliselt oli see kõigest üks paljudest konkureerivatest organismi ehitusplaanidest, kuid selle olendi järglased pärisid maakeera või suure osa sellest. Kas see oli kõige parem disain või seda lihtsalt turustati kõige nutikamalt? Kes oli kambriumi plahvatuse Apple ja kes Microsoft?

Vaadakem lähemalt üht neist *Hox*-geenidest inimese 12. kromosoomil. *Hox C4* on ekvivalentne ühe kärbse geeniga, mida nimetatakse *dfd*⁴ks ja mis avaldub rakkudes, millest saavad täiskasvanud kärbse suuosad. Samuti on ta järjestuselt väga lähedane oma paarilistele teistel kromosoomidel, *A4*-le, *B4*-le ja *D4*-le — ning sama geeni hiire variantidele: *a4*-le, *b4*-le, *c4*-le ja *d4*-le. Hiire embrüos avalduvad need geenid piirkonnas, millest moodustub kael: sealhulgas selgroo kaelalülid ja seljaaju. Kui mutatsiooni abil üks neist geenidest rivist välja viia, siis näete, et hiire kaela üks või kaks selgroolüli on kahjustatud. Kuid rivist välja viimise efekt on väga spetsiifiline. See paneb kahjustatud selgroolülid kasvama nii, nagu asuksid nad hiire kaelas eespool, kui nad tegelikult asu-

¹²⁵A. C. Sharman, M. Brand. Evolution and homology of the nervous system: cross-phylum rescues of *oid/Otx* genes. — *Trends in Genetics* 14 (1998), lk 211–214.

* *Roundish flat worm. Tlk.*

vad. *Hox 4* geene on vaja selleks, et teha selgroo iga kaelalüli erinevaks selgroo esimesest kaelalülist. Kui te viite rivist välja kaks *Hox 4* geeni, kahjustub rohkem kaelalülisid, ja kui te viite rivist välja kolm või neli geeni, kahjustub veelgi rohkem selgroo kaelalülisid. Seepärast näib neil neljal geenil olevat omamoodi kumulatiivne efekt. Pea poolt tahapoole liikudes lülituvad geenid üksteise järel sisse ja iga uus geen muudab loote tolle osa aina tagapoolsemaks kehaosaks. Kuna meil ja hiirtel on igast *Hox*-geenist neli versiooni, siis valitseme meie oma keha arengut üksjagu peenemalt, kui seda teevad kõigest ühe *Hox*-kobaraga kärbsed.

Ühtlasi saab selgeks, miks meil on igas kobaras kuni kolmeist *Hox*-geeni, mitte kaheksa nagu kärbestel. Selgroogsetel on post-anaalsed sabad, s.t selgrood, mis ulatuvad kaugele teispoole päraikut. Putukatel seda ei ole. Hiirte ja inimeste lisa-*Hox*-geene, mida kärbestel ei ole, on vaja selja alaosa ja saba arengu programmeerimiseks. Kuna meie esivanemad kärpsid oma sabad ahvideks muutudes olematuks, siis on need geenid meis eeldatavalt mõnevõrra passiivsemad kui nende ekvivalendid hiirtes.

Me oleme nüüd niikaugel, et võime jõudu katsuda ühe olulise küsimusega. Miks on kõikide seni uuritud liikide puhul *Hox*-geenid asetunud otsakuti, nii et esimesed geenid avalduvad looma peas? Kindlat vastust sellele veel ei ole, kuid on üks intrigeeriv vihje. Kõige eesmine avalduv geen ei avaldu mitte ainult keha kõige eesmises osas; ta avaldub ka kõige esimesena. Kõik loomad arenevad eest taha. Seega esineb *Hox*-geenide kolineaarses avaldumises ajaline järgnevus ja on tõenäoline, et iga *Hox*-geeni sisselülitamine lülitab mingil viisil sisse järjekorras järgmise geeni või teeb võimalikuks selle avamise ja lugemise. Veelgi enam, tõenäoliselt kehtib see ka loomade evolutsioonilise ajaloo puhul. Tundub, et meie esivanemad kasvatasid keerukamaid kehasid, pikendades ja arendades mitte pea-, vaid tagumist osa. Niisiis mängivad *Hox*-geenid uuesti läbi ammuse evolutsioonilise sündmustejada. Ernst Haeckeli kuulsate sõnade kohaselt "ontogeneesi kordab lühidalt fülogeneesi". Loote areng toimub samas järjestuses kui tema eellaste evolutsioon.¹²⁶

¹²⁶D. Duboule. Vertebrate hox genes and proliferation — an alternative pathway to homeosis. — *Current Opinion in Genetics and*

Ükskõik kui kenad need jutustused ka oleksid, ikkagi räägivad nad ainult murdosa kogu loost. Me oleme andnud lootele mustri — ülemise-alumise külje asümmeetria ja eesmise-tagumise osa asümmeetria. Me oleme andnud talle komplekti geene, mis aktiveeruvad kavalas ajalises järjestuses ja millest seega igaüks avaldub eri kehaosas. Iga *Hox*-kobar on sisse lülitanud oma spetsiaalse *Hox*-geeni, mis omakorda on sisse lülitanud teised geenid. See kobar peab nüüd õigel viisil difereentseeruma. Näiteks peab ta kasvatama jäseme. Järgnevalt toimuva kavalus seisneb selles, et ühed ja samad signaalid, mida nüüd kasutatakse, tähendavad eri kehaosades eri asju. Iga kobar teab oma asukohta ja identiteeti ning vastavalt sellele reageerib signaalidele. Meie vana sõber *decapentaplegic* on üks neid geene, mis käivitab kärbse ühes kobaras jala ja teises tiiva arengu. Selle käivitab omakorda teine, *hedgehog*'iks* nimetatav geen, mille ülesanne on reageerida *decapentaplegic*'ut passiivsena hoidvate valkudega ja seega ta üles äratada. *Hedgehog* on nn segment-polaarsuse geen, mis tähendab seda, et ta avaldub kõigis lülides, aga ainult nende tagumistes pooltes. Niisiis kui te viite avalduva *hedgehog*-geeniga koetüki tiivalüli eesmisesse poolde, saate kärbse, kellel on omamoodi peegelkujutisega tiivad, nii et tiiva keskel on kaks selgapidi kokku sulanud eesmist poolt ja äärtel kaks tagumist poolt.

Te ei üllatu, saades teada, et *hedgehog*'il on oma ekvivalendid ka inimestes ja lindudes. Kolm väga sarnast geeni, mis kannavad nimesid *sonic hedgehog*, *Indian hedgehog* ja *desert hedgehog*** , teevad kanades ja inimestes peaaegu samu asju. (Ma ütlesin teile, et geneetikul on veider mõttemaailm: praeguseks on olemas geen nimetusega *tiggywinkle**** ja kaks uut geeniperet, mis kannavad nimesid *warthog* ja *groundhog***** . Kõik sai alguse sellest, et vigaste *hedgehog*-geenidega äädikakärbestel oli okkiline välimus.) Nagu kärbsegi puhul on *sonic*

Development 5 (1995), lk 525–528; R. Krumlauf. Hox genes in vertebrate development. — *Cell* 78 (1995), lk 191–201.

* Siil (ingl. k). *Tlk.*

** Esimene on multifilmi- ja arvutimängutegelane, teised kaks siililaste sugukonna esindajad. *Tlk.*

*** Inglise lastekirjaniku Beatrix Potteri loomajuttudes esinev siilimand. *Tlk.*

**** Vastavalt tüügassiga ja metsümiseja. *Tlk.*

hedgehog'i ja tema kavalate kaaslaste ülesanne öelda kobarale, kus peaks olema jäseme tagumine pool. Ta lülitatakse sisse, kui tõmpjäsemealge on juba moodustunud, ning ta ütleb sellele, kumb pool on tagumine. Kui te võtate mikroskoopilise helme, leotate seda *sonic hedgehog*'i valgus ja torkate ta õigel hetkel ettevaatlikult kahekümne neljaks tunniks kana loote tiivaalge pöidlapoolsesse külge, on tulemuseks kaks tiiba peegelpildis, milles on kokku sulanud kaks eesmist poolt ja äärtel kaks tagumist poolt — peaaegu täpselt sama tulemus nagu äädikakärbeste puhul.

Teisisõnu, *hedgehog*-geenid määravad tiiva eesmise ja tagumise poole ning *Hox*-geenid on need, mis jagavad selle seejärel sõrmedeks. Lihtsa jäsemealge muutumine viiesõrmeliseks käeks toimub meis kõigis, kuid see toimus ka — teistsugusel ajaskaalal — siis, kui esimestel neljajalgsetel arenesid mitte rohkem 400 miljonit aastat tagasi käed kalade uimedest. Selles viimase aja ühes kõige rahuldustpakkuvamas teadusavastuses on toda iidset muutust uurivad paleontoloogid löönud käed ja leidnud ühise keele *Hox*-geene uurivate embrüoloogidega.

Lugu sai alguse *Acanthostega*'ks nimetatud fossiili leidmisest Gröönimaalt 1988. aastal. Olles pooleldi kala ja pooleldi neljajalgne ning pärinedes 360 miljoni aasta tagusest ajast, üllatas ta kõiki sellega, et tal olid tüüpilised neljajalgse jäsemed, mis lõppesid kaheksasõrmeliste kätega. See oli üks mitmest eksperimentaalsest jäsemekavandist, mida esimesed neljajalgsed madalas vees ringi roomates katsetasid. Vähehaaval sai teiste fossiilide abil selgeks, et meile kõigile omane käsi arenes omapärasel viisil välja kalauimest: ettepoole kumerduva kaare moodustumise teel randmeluudest, millest taha- (väikese näpu) poole paisati välja sõrmed. Te võite praegugi näha seda mustrit oma käe röntgenülesvõttel. Kõik see töötati välja pelgalt fossiilide luude põhjal, seepärast kujutlege paleontoloogide üllatust, kui nad lugesid embrüoloogide avastusest, et täpselt samamoodi asuvad jäsemes oma töö kallale *Hox*-geenid. Esmalt tekitavad nad avaldumisgradiendi, mis kaardub kasvava jäseme eesosa poole, et jagada see eraldi käsivarre- ja randmeluudeks, siis kutsuvad aga ootamatult

viimaste luude välisküljel esile vastupidise gradiendi, et paita välja viis sõrme.¹²⁷

Hox- ja *hedgehog*-geenid ei ole kaugeltki ainsad arengut suunavad geenid. Terve hulk teisi geene, mis teevad kavalaid asju, et anda märku, kus ja kuidas peaksid kehaosad kasvama, moodustavad äärmiselt nutika iseorganiseeruva süsteemi: "*pax*-geenid" ja "*gap*-geenid", geenid, mis kannavad selliseid nimesid nagu *radical fringe*, *even-skipped*, *fushi tarazu*, *hunchback*, *Krüppel*, *giant*, *engrailed*, *knirps*, *windbeutel*, *cactus*, *huckebein*, *serpent*, *gurken*, *oskar* ja *tailless*.^{*} Sisenemine uude, geneetilise embrüoloogia maailma tundub mõnikord nagu sattumine mõnda Tolkieni romaani; see nõuab teilt hiiglasliku sõnavara selgeksõppimist. Kuid — ja selles avaldub kogu asja imelikus — teil ei ole vaja õppida uut moodi mõtlema. Siin ei ole mingit peent füüsikat, ei mingit kaoseteooriat ega kvantdünaamikat, mitte midagi põhimõtteliselt uut. Nagu geneetilise koodi endagi avastamine, mis näis algselt olevat ainult uute põhimõtete abil lahendatav probleem, osutub see vaid lihtsaks, kavaluseta ja kergesti mõistetavaks sündmustejadaks. Munarakku süstitud kemikaalide algsest asümmeetriast saab alguse kõik edasine. Geenid lülitavad üksteist sisse, andes lootele pea- ja tagaosas. Seejärel lülituvad järjekorras sisse teised geenid, andes igale rakukobarale, pealaest jalatallani, oma identiteedi. Seejärel polariseerivad teised geenid need kobarad eesmisteks ja tagumisteks poolteks. Seejärel tõlgendavad kogu seda informatsiooni teised geenid ning teevad valmis aina keerukamad ihuliikmed ja elundid. See on üsna elementaarne, keemilis-mehaaniline, aste-astmelt toimuv protsess, mis oleks meeldinud pigem Aristotelesele kui Sokratesele. Lihtsast asümmeetriast võib välja kasvada keeruline muster. Tõepoolest, embrüonaalne areng on oma põhimõttelt — ehkki mitte detailidelt — nii lihtne, et tekib kiusatus küsida, kas iniminsenerid ei peaks üritama seda järele teha ja leiutama masinad, mis end ise kokku paneksid.

¹²⁷C. Zimmer. *At the water's edge*. New York: Free Press, 1998.

^{*}Veidrad ja mitmes keeles nimed, sh nt küürakas, hädavares, tuisupea, hiiglane, madu, sabatu jt. *Tlk*.

Märkus

Homöootilistest geenidest ja sellest, kuidas nad on avardanud embrüoloogia uurimist, räägivad kaks hiljuti ilmunud õpikut: *Principles of development* Lewis Wolpertilt (koos Rosa Beddingtoni, Jeremy Brockesi, Thomas Jesselli, Peter Lawrence'i ja Elliot Meyerowitziga) (Oxford University Press, 1998) ja *Cells, embryos and evolution* John Gerhartilt ja Marc Kirschnerilt (Blackwell, 1997).

13. KROMOSOOM: EELAJALUGU

Antiquitas saeculi juvenus mundi

(Muistsed ajad olid maailma noorus)

Francis Bacon

Usside, kärbeste, kanade ja inimeste embrüoloogiliste geenide hämmastav sarnasus räägib selget keelt nende ühisest päritolust. Me oleme sellest sarnasusest teadlikud seetõttu, et DNA on lihtsa tähestiku abil kirjutatud kood — keel. Me võrdleme arengugeenide sõnavara ja leiame samu sõnu. Hoopis teises mastaabis, kuid otsese analoogiana kehtib see ka inimkeele puhul: inimkeelte sõnavara võrreldes on meil võimalik tuletamise teel leida nende ühine eellane. Itaalia, prantsuse, hispaania ja rumeenia keelel on näiteks ühesugused, ladina keelest pärit sõnatüved. Need kaks distsipliini — lingvistiline filoloogia ja geneetiline fülogeenia — käsitlevad oma lõikumispunktis ühist teemat — inimigratsioonide ajalugu. Ajaloolased võivad küll kurta seda kauget, eelajaloolist aega dokumenteerivate kirjalike mälestiste puudumise üle, kuid üks kirjalik mälestis on olemas — geenides, nagu ka üks kõneldav mälestis — inimkeele sõnavaras endas. Põhjused, mis õige pea selguvad, on 13. kromosoom hea koht genealoogia geneetika arutamiseks.

1786. aastal teatas *sir* William Jones, Briti kohtunik Kalcutas, Kuningliku Aasia Ühingu koosolekul, et muistse india keele sanskriti uurimise tulemusena on ta jõudnud järeldusele, et see on ladina ja kreeka keele sugulane. Õpetatud mehe arvas ta ühtlasi nägevat nende kolme keele sarnasust kelti, gooti ja pärsia keelega. Nad on kõik, oletas ta, "võrsunud mingist ühisest allikast". Tema arutluskäik oli täpselt sama kui see, mis ajendas tänapäeva geneetikuid oletama ümara lameussi olemasolu 530 miljonit aastat tagasi: see põhines sõnavara sarnasusel. Näiteks on sõna "kolm" ladina keeles *tres*, kreeka keeles *treis* ja sanskriti keeles *tryas*. Muidugi on kõneldavatel keeltel ja geneetilistel keeltel see suur erinevus, et kõneldavas keeles esineb palju rohkem sõnade horisontaalset laenamist. Võimalik, et sõna "kolm" sattus sanskriti keelde mõnest läänepoolsest keelest. Kuid hilisemad uurimused on

kinnitanud, et Jonesil oli absoluutselt õigus ja et kunagi oli olemas üksainus rahvas, kes kõneles ühesainsas paigas ühtainust keelt, ning et selle rahva järglased viisid selle keele teineteisest koguni nii kaugetesse maadesse kui Iirimaa ja India, kus see järk-järgult lahkes tänapäevasteks keelteks.

Me võime selle rahva kohta isegi üht-teist teada saada. Need indoeurooplased, nagu neid nimetatakse, tulvasid vähemalt 8000 aastat tagasi üle oma kodumaa piiride, mis mõnede arvates asus tänapäeva Ukrainas, kuid suurema tõenäosusega oli see siiski tänapäeva Türgi mäestikuosas (nende keeles olid olemas sõnad mägede ja kiirevooluliste jõgede kohta). Olgu õige kumb tahes, need inimesed olid kahtlemata talupidajad — nende keeles leidsid sõnad ka põlluviljade, lehmade, lammaste ja koerte kohta. See aga paigutab nad aega, mis vahetult järgnes põllumajanduse leiutamisele Süüria ja Mesopotaamia nn viljakas poolkaares, ja nii võime kergesti kujutada, et nende tohutu edu oma emakeele pealesurumisel kahele kontinendile oli tingitud nende põllumajanduslikust tehnoloogiast. Kuid kas nad surusid samamoodi peale ka oma geenid? See on küsimus, millele ma pean vastust otsima kaudseid teid pidi.

Tänapäeval räägivad inimesed indoeuroopa kodumaal Anatoalias türgi keelt — mitte-indoeuroopa keelt, mille tõid hiljem Kesk-Aasia steppidest ja kõrbetest kaasa hobustel ratsutanud nomaadid ja sõdalased. Ka sellel "altai" rahval oli olemas kõrgelt arenenud tehnoloogia — hobune — ning seda kinnitab ka nende sõnavara: see kubiseb ühistest sõnadest hobuste kohta. Kolmas, uurali keelte perekond, mida kõnelakse Põhja-Venemaal, Soomes, Eestis ja kummalisel kombel ka Ungaris, annab tunnistust varem edukast inimeste ekspansioonist, mis toimus teadmata tehnoloogia abil enne ja pärast indoeurooplaste asuala laienemist — võimalik, et selleks oli koduloomade karjatamine. Tänapäeval on samojeedi põhjapõdrakasvatajad Põhja-Venemaal ilmselt tüüpilised uurali keelte kõnelejad. Ent lähemal vaatlemisel on nende kolme keelkonna, indoeuroopa, altai ja uurali keelte vahel kaheldamatult olemas sugulussidemed. Nad pärinevad ühestainsast keelest, mida kõneles kogu Euraasias vahest 15 000 aastat tagasi küttimise ja korilusega tegelnud rahvas, kes — otsustades selle järglaskeeltes esinevate ühiste sõnatüvede järgi — ei olnud veel kodustanud ühtegi looma, välja arvatud vahest

hundi (koera). Arvamused selle kohta, kuhu tõmmata selle "nostraatilise" rahva järglasi hõlmav piir, lähevad lahku. Vene lingvistid Vladislav Illiitš-Svitõtš ja Aharon Dolgopolski eelistavad selle piiri sisse arvata ka Araabias ja Põhja-Aafrikas kõneldava afroaasia keelkonna, samas kui Joseph Greenberg Stanfordi ülikoolist jätab need välja, kuid arvab sisse Kirde-Aasia kamtšatka ja tšuktši keele. Illiitš-Svitõtš on kirjutanud foneetilises nostraatilises keeles isegi väikese luuletuse, olles tuletanud tüvisõnade võimaliku kõlapildi.

Tõendid selle ülemkeelkonna olemasolu kohta peituvad lihtsates väikestes sõnades, mis muutuvad kõige vähem. Näiteks kasutavad või kasutasid peaaegu kõik indoeuroopa, uurali, mongoli, tšuktši ja eskimo keeled "mind" tähistavates sõnades m-häälikut ning "sind" tähistavates sõnades t-häälikut (nagu prantsuse keele *tu*). Terve rida selliseid näiteid muudab äärmiselt ebatõepäraseks kokkusattumuse hüpoteesi. Nii tähelepanuväärne kui see võibki tunduda, põlvnevad Portugalis ja Koreas kõneldavad keeled peaaegu kindlasti ühest ja samast keelest.

Me ei pruugi kunagi teada saada, milles täpselt seisneb nostraatilise rahva saladus. Võimalik, et nad olid leiutanud koertega jahipidamise või nöörihvad. Võimalik, et see oli midagi vähem käegakatsutavat, näiteks demokraatlik otsuselangetamine. Kuid päris kõrvale nad oma eelkäijaid ei tõrjunud. On veenvaid tõendeid selle kohta, et baski keel, mitu Kaukasuse mäestikust kõneldavat keelt ja praeguseks välja surnud etruski keel ei kuulu sellesse nostraatiliste keelte hõimkonda, vaid on suguluses hoopis navaho ja mõnede hiina keeltega, mis kuuluvad ühte teise, na-dene nime kandvasse hõimkonda. Siinkohal jõuame küll ülimalt spekulatiivsete ideede valda, kuid baski keelt, mis püsis elavana Püreenees (mäed on inim-migratsiooni lahesopid, millest peavool mööda läheb), räägiti kunagi suuremal maa-alal, nagu näitavad ka kohanimed, ja see maa-ala kattub kenasti sellega, kus asuvad kromanjoni küttide maalinguid täis koopad. Kas baski ja navaho keel on neandertallased kõrvale tõrjunud ja Euraasiasse levinud esimeste kaasaegsete inimeste keelelised fossiilid? Kas nende kõnelejad põlvnevad tõepoolest mesoliitikumi inimestest ja on ümbritsetud neoliitikumist pärit naabritest, kes räägivad indoeuroopa keeli? Võib-olla mitte, kuid see on erutav võimalus.

1980. aastatel jälgis väljapaistev itaalia geneetik Luigi Luca Cavalli-Sforza neid lingvistikas esilekerkivaid avastusi ja otsustas esitada enesestmõistetava küsimuse: kas keelepiirid kattuvad geneetilisega? Geneetilised piirid on segaabi-elude tõttu paratamatult hägusamad (enamik inimesi räägib ainult ühte keelt, kuid jagab nelja vanavanema geene). Erinevused prantsuse ja saksa geenide vahel on palju ebamäärasemad kui erinevused prantsuse ja saksa keele vahel.

Sellegipoolest võib märgata teatavat korrapära. Kogudes andmeid lihtsate geenide levinud ja tuntud variatsioonide — “klassikaliste polümorfismide” — kohta ning tehes kavalaid statistilisi trikke, mida nimetatakse peakomponentide meetodiks, avaldas Cavalli-Sforza saadud andmetele tuginedes viis Euroopa geenisageduste kontuurkaarti. Üks neist kujutab püsivat kagu-loodesuunalist gradienti, mis võib peegeldada neoliitikumi talupidajate algset laienemist Lähis-Idast Euroopasse: see kattub peaaegu täpselt arheoloogiliste andmetega ligikaudu 9500 aastat tagasi alanud põllumajanduse leviku kohta Euroopasse. Selle arvele langeb kakskümmend kaheksa protsenti tema valimi geneetilisest muutlikkusest. Teine kontuurkaart kujutab järsku kirdesuunalist tõusu, peegeldades uurali keelte kõnelejate geene ja moodustades kakskümmend kaks protsenti geneetilisest muutlikkusest. Kolmas, poole nõrgem, kujutab geneetiliste sageduste kogumeid, mis suundusid kiirtena välja Ukraina steppidest, ja peegeldab rändkarjuste ekspansiooni Volga-Doni piirkonna steppidest ligikaudu 3000 aastat eKr. Neljas, veelgi nõrgem, saavutab haripunkti Kreekas, Lõuna-Itaalias ja Lääne-Türgis ning viitab tõenäoliselt kreeka rahvaste ekspansioonile esimesel ja teisel aastatuhandel eKr. Viies, kõige intrigeerivam, kujutab ebaharilike geenide väikest järsku tippu, mis langeb peaaegu täpselt kokku suure (algse) Baskimaaga Põhja-Hispaanias ja Lõuna-Prantsusmaal. Oletus, et baskid on neoliitikumieelsete Euroopa rahvaste ellujäänud järglased, hakkab näima usutavana.¹²⁸

Teisisõnu, geenid toetavad lingvistikast pärit tõendeid selle kohta, et uudsete tehnoloogiliste oskustega rahvaste ekspansioonid ja migratsioonid on mänginud inimese evolutsioo-

¹²⁸L. Cavalli-Sforza. The DNA revolution in population genetics. — *Trends in Genetics* 14 (1998), lk 60–65.

nis olulist osa. Geenikaardid on ähmasemad kui keelekaardid, kuid ühtlasi võivad nad tänu sellele olla subtiilsemad. Nad võivad ka väiksemas ulatuses esile tuua jooni, mis langevad kokku keeleliste piirkondadega. Cavalli-Sforza kodumaal Itaalias näiteks on olemas geneetilised piirkonnad, mis langevad kokku muistsete etruskide, Genova piirkonna liguuride (kes rääkisid iidset mitte-indoeuroopa keelt) ja Lõuna-Itaalia kreeklaste aladega. Sõnum on selge. Keeled ja rahvad käivad teatud määral käsikäes.

Ajaloolased räägivad rõõmsalt sellest, kuidas neoliitikumi inimesed või karjused või madjarid või kes iganes "pühkisid" üle Euroopa. Ent mida nad täpselt silmas peavad? Kas tegu oli ekspansiooni või migratsiooniga? Kas need uustulnukad ajasid seal olnud inimesed minema? Kas nad tapsid nad või lihtsalt paljunesid neist edukamalt? Kas nad abiellusid nende naistega ja tapsid nende mehed? Või oli see lihtsalt nende tehnoloogia, keel ja kultuur, mis levis suust suhu ja mille kohalikud omaks võtsid? Kõik variandid on võimalikud. Kaheksateistkümnenda sajandi Ameerikas asustasid valged uustulnukad põlisameeriklased peaaegu täielikult ümber — nii geneetilises kui ka keelelises mõttes. Seitsmeteistkümnenda sajandi Mehhikos toimunu sarnanes palju enam segunemisega. Üheksateistkümnenda sajandi Indias levis inglise keel, nagu varem oli teinud terve rida indoeuroopa keeli, näiteks urdu/hindi, kuid seekord kaasnes sellega väga vähe geneetilist segunemist.

Geneetiline informatsioon aitab meil mõista, missugune neist variantidest sobib kõige paremini eelajalooga. Kõige usutavam viis seletada geneetilist gradienti, mis muutub loode suunas üha lahjemaks, on kujutleda neoliitikumi põllumajanduse levikut hajumise teel. See tähendab, et kagust pärit neoliitikumi talupidajad pidid segama oma geenid kohalike omadega, mille käigus muutus sissetungijate geenide mõju seada ebamäärasemaks, mida kaugemale nad levisid. See viitab segaabielludele. Cavalli-Sforza väidab, et tõenäoliselt abiellusid põlluharijatest mehed jahipidamise ja korilusega tegelevate rahvaste naistega, kuid mitte vastupidi, sest just see leiab tänapäeval Kesk-Aafrikas aset pügmeede ning nende põlluharijatest naabrite vahel. Põlluharijad, kes võivad endale lubada rohkem polügaamiat kui kütid-korilased ning kalduvad korilusega tegelevatele rahvastele kui primitiivsetele ülevalt

alla vaatama, ei luba oma naistel korilastega abielluda, ehkki põlluharijatest mehed võtavad naiseks korilasi.

Kui sissetungijatest mehed on kehtestanud mingil maal oma keele, ent abiellunud kohalike naistega, siis peaks seal olema kindlapiiriline komplekt Y-kromosoomi geene, kuid vähem kindlapiiriline komplekt teisi geene. Just selline on olukord Soomes. Soomlased ei erine geneetiliselt teistest lääne-eurooplastest nende ümber, välja arvatud ühes tähelepanuväärses aspektis: neil on kindlapiiriline Y-kromosoom, mis sarnaneb palju rohkem Põhja-Aasia rahvaste Y-kromosoomiga. Soome on koht, kus mingil ajal kauges minevikus sunniti indoeuroopalikule elanikkonnale nii geneetiliselt kui keeleliselt peale uurali keel ning uurali Y-kromosoom.¹²⁹

Mis on sellel kõigel pistmist 13. kromosoomiga? Asi on selles, et 13. kromosoomil asub kurikuulus geen nimetusega *BRCA2* ja ka see aitab jutustada lugu genealoogiast. *BRCA2* oli teine "rinnavähigeen", mis avastati 1994. aastal. Selgus, et teatud kindla, üsna harva esineva *BRCA2* variandiga inimestel areneb tavalisest palju suurema tõenäosusega rinnavähk. Geen lokaliseeriti esmakordselt kõrge rinnavähi esinemissagedusega islandi perekondi käsitleva uuringu käigus. Island on täiuslik geneetikalabor, sest selle asustas 900. aasta paiku väga pisike grupp norralasi ja immigratsioon on sellest ajast peale olnud väga väike. Peaaegu kõigi 270 000 islandlase päritolu ulatub kõiki liine pidi nonde mõne tuhande viikingini, kes jõudsid Islandile enne väikest jääaega. Tuhad ükssada aastat jäist üksindust ja neljateistkümnenda sajandi laastav katk on muutnud kõik saareelanikud sel määral üksteise sugulaseks, et see on tänuväärne geneetiline jahimaa. Üks Ameerikas töötanud islandi teadlane pöörduski mõne aasta eest kodumaale tagasi just selleks, et alustada äri, mille eesmärk on aidata inimestel ajada oma geenide jälgi.

¹²⁹Huvitava kombel osutavad geneetilised tõendid tavaliselt sellele, et naiste geenide migratsioonitempo on palju kiirem kui meeste geenide oma (võrreldes emalt päritud mitokondreid isalt päritud Y-kromosoomiga) — ligikaudu kaheksa korda kiirem. See on osalt tingitud sellest, et inimeste, nagu ka teiste ahvide puhul, on reeglina naised need, kes paari heites oma kogukonnast lahkuvad või kaasa viiakse. M. Jensen. All about Adam. — *New Scientist*, 11. juuli 1998, lk 35–39.

Kahel islandi perekonnal, kellel on minevikus sageli esinenud rinnavähki, on leitud ühine, 1711. aastal sündinud esiivanem. Neil mõlemal on sama mutatsioon, viie "tähe" kadumine pärast geeni 999. "tähte". Sama geeni teistsugune mutatsioon, 6174. "tähe" kadumine, on levinud *aškenazi*-juudi* päritolu inimeste seas. Ligikaudu kaheksa protsenti alla neljakümne kahe aastaste juutide rinnavähijuhtudest on omistatavad sellele ühele mutatsioonile ja kaksikümne protsenti mutatsioonile *BRCA1*-s, 17. kromosoomil asuvas geenis. Taas viitab selline kontsentratsioon varasematele sugulusabieludele, ehkki mitte Islandi ulatuses. Juudid säilitasid oma geneetilise ühtsuse, haarates kaasa mõned nende usku pöördunud ja kaotades palju inimesi, kes abiellusid võõrastega. Selle tulemusena on just *aškenazi*'d geneetiliste uuringute lemmikud. Ameerika Ühendriikides korraldab Juutide Geneetiliste Haiguste Ennetamise Komitee koolilaste vere testimist. Kui kosjasobitajad plaanivad hiljem kahe noore inimese abiellumist, võivad nad helistada kuuma liini telefonile ja teatada kaks anonüümset numbrit, mis neile kummalegi testimisel anti. Kui neil mõlemal on üks ja sama mutatsioon, mis põhjustab Tay-Sachsi haigust või tsüstilist fibroosi, soovib komitee neil mitte abielluda. Selle vabatahtliku poliitika praktilised tulemused, mida *New York Times* 1993. aastal kritiseeris kui eugeenikat, on juba praegu muljetavaldavad. Tsüstiline fibroos on Ameerika Ühendriikide juudi kogukonnas sama hästi kui likvideeritud.¹³⁰

Seega pakub geneetiline geograafia enamat kui vaid akadeemilist huvi. Tay-Sachsi haigus tuleneb geneetilisest mutatsioonist, mis on *aškenazi*-juutide seas võrdlemisi levinud — põhjustel, mis peaksid olema tuttavad 9. kromosoomi loost. Tay-Sachsi haiguse kandjad on teatud määral kaitstud tuberkuloosi eest, mis peegeldab *aškenazi*-juutide geneetilist geograafiat. Sunnitud mõne viimase sajandi jooksul elama ülerahvastatud linnagetodes, olid *aškenazi*'d "valge surma" poolt

**Aškenazi*'deks nimetatakse saksa keele alusel kujunenud jidišit kõnelnud Euroopa juute, kes põgenesid ristsõdade ajal Saksa ja Prantsuse aladelt Poolasse, Leetu ja Venemaale ning hiljem Kesk- ja Põhja-Euroopasse. Praegu moodustavad nad üle 80% kõigist juutidest. Nimeus tuleneb Saksamaa heebreakeelsest nimest "aškenaz". *Tlk.*

¹³⁰Sellest teatati väljaandes *HMS Beagle: The Biomednet Magazine* (www.biomednet.com/hmsbeagle), nr 20, november 1997.

eriti haavatavad ja nii ei ole imeks panna, et nad omandasid mõned geenid, mis pakuvad selle eest kaitset, isegi kui selle hinnaks olid mõnede väheste jaoks surmavad komplikatsioonid.

Ehkki sellist lihtsat seletust 13. kromosoomil esinevale ja *aškenazi*'del rinnavähi eelsoodumust põhjustavale mutatsioonele ei ole, on siiski täiesti võimalik, et paljudel rassi ja rahvusega seotud geneetilistel iseärasustel on olemasoluks alus tõepoolest olemas. Teisisõnu, maailma geneetiline geograafia võib aidata kildhaaval kokku panna meie ajalugu ja eelajalugu nii funktsionaalses kui ka kaardistamise mõttes.

Võtkem kaks hämmastavat näidet: alkohol ja piim. Võime seedida suuri alkoholikoguseid sõltub teatud määral alkoholi dehüdrogenaasideks nimetatavate ensüümide ületootmisest 4. kromosoomil asuva teatud geenikomplekti poolt. Enamik inimesi on võimelised nende geenide toodangut forsseerima ehk sooritama biokeemilise triki, mille nad ilmselt on omandanud valuliselt — s.t nende inimeste surma ja sandistumise hinnaga, kel seda võimet pole olnud. Selle triki selgeksõppimine tasus end ära, sest kääritatud vedelikud on suhteliselt puhtad ja steriilsed. Nad ei sisalda pisikuid. Häving, mida paikse põllumajandusliku eluviisi esimestel aastatuhandetel külvasid mitmesugused düsenteeriavormid, pidi olema kohutav. “Ära joo vett,” ütleme meie, läänlased, üksteisele, kui me suundume troopikasse. Enne pudelisse pandud vee olemasolu oli ainus ohutu joogiveevaru keedetud või kääritatud vesi. Veel kaheksateistkümnendal sajandil ei joonud rikkad Euroopas midagi peale veini, õlle, kohvi ja tee. Vastasel juhul riskisid nad surmaga. (See komme on visa hääbuma.)

Kuid korilusega tegelevad rändrahvad ei olnud mitte ainult võimetud kasvatama kääritamiseks vajalikke põllukultuure; neil ei olnud steriilseid vedelikke ka vaja. Nende asustus oli hõre ja looduslikud veevarud piisavalt ohutud. Nii ei ole imeks panna, et Austraalia ja Põhja-Ameerika põlisasukad olid ja on alkoholismi ees eriti kaitsetud ning et paljud neist on praegu üsna “viletsa kandmisega”.

Samasuguse loo jutustab meile 1. kromosoomil asuv laktaasigeen. See ensüüm on vajalik piimas ohtralt leiduva suhkrulaktoosi seedimiseks. Meil kõigil on sündides see geen seedesüsteemis sisse lülitatud, kuid enamikul imetajatest — ja seepärast ka enamikul inimestest — lülitub ta lapseas väl-

ja. Sellel on oma mõte: te joote piima lapsepõlves ja ensüümi hilisem valmistamine oleks energia raiskamine. Ent mõned vähesed aastatuhanded tagasi tuli inimene nurjatule mõttele näpata enda jaoks piima koduloomadelt ja nii sündis piimakarjapidamise traditsioon. Lastele oli see hea, kuid täiskasvanute jaoks osutus piima seedimine laktaasi puudumise tõttu raskeks. Üks võimalus probleemist mööda hiilida on lasta bakteritel laktoos ära seedida ning muuta piim juustuks. Madala laktoosisisaldusega juust on kergesti seeditav nii lastele kui ka täiskasvanutele.

Vahetevahel juhtub aga, et laktaasi geeni väljalülitamist kontrollivas geenis on toimunud mutatsioon ja laktaasi tootmine ei lakkagi lapseea lõppedes. Mutatsioon võimaldab selle kandjal juua ja seedida piima kogu elu. Maisihelveste tootjate ja Weetabixi* õnneks on enamik lääne inimesi selle mutatsiooni omandanud. Rohkem kui seitsekümmend protsenti Lääne-Euroopa päritolu inimestest võib täiskasvanuna piima juua, võrrelduna vähem kui kolmekümne protsendiga neist, kes on pärit Aafrika eri osadest, Ida- ja Kagu-Aasiast ning Okeaniast. Selle mutatsiooni sageduse muutumine rahvuse ti ja paiguti moodustab peene ning detailse mustrit, mis on nii ilmekas, et võimaldab meil esitada küsimuse, miks hakkasid inimesed algselt piima jooma, ja sellele ka vastata.

On kolm kaalumist väärt hüpoteesi. Esimese ja kõige enesestmõistetavama järgi hakkasid inimesed piima jooma selleks, et tagada endale mugav ja püsiv kariloomadelt saadav toiduvaru. Teise kohaselt hakkasid nad piima jooma paikades, kus on liiga vähe päikesevalgust ja kus seepärast vajatakse tavaliselt päikesevalguse abil valmistatava D-vitamiini lisaallikat. Piimas on rohkesti D-vitamiini. Sellele hüpoteesile andis algtõuke tähelepanek, et põhjaeurooplased joovald traditsiooniliselt toorpiima, samas kui Vahemere-äärsed rahvad söövad juustu. Kolmandaks on võimalik, et piimajoomine sai alguse kuivades paikades, kus vett on vähe, ja see oli kõrbeelanike jaoks ennekõike vedeliku lisaallikaks. Näiteks on Sahara ja Araabia kõrbe beduiinid ning tuareegi nomaadid agarad piimajoojad.

*Tuntud Briti firma, mis toodab peamiselt hommikueineks mõeldud kuivprodukte (putrusid, helbeid jms). *Tlk.*

Vaadeldes kuutkümme kaht eri kultuuri, õnnestus kahel bioloogil nende teooriate suhtes otsus langetada. Nad ei leidnud kuigi head korrelatsiooni piimajoomisvõime ja suurte laiuskraadide vahel ega mitte ka põuaste piirkondadega. See nõrgestab teist ja kolmandat hüpoteesi. Küll leidsid nad aga tõendeid selle kohta, et kõige kõrgema piimaseedimisvõime sagedusega on sellised rahvad, kes on minevikus tegelnud karjakasvatusega. Kesk-Aafrika tutsid, Lääne-Aafrika fulanid, kõrbetes elavad beduiinid, tuareegid ja bedžad, iirlased, tšehhid ja hispaanlased — neil rahvastel ei ole peaaegu midagi ühist peale selle, et nad on minevikus karjatanud lambaid, kitsi või veiseid. Nad on inimsoo piimaseedimise meistrid.¹³¹

Andmed viitavad sellele, et niisugused inimesed võtsid esmalt omaks karjaseeluviisi ja alles hiljem, selle tulemusena, omandasid võime seedida piima. Mitte nii, et nad võtsid omaks karjaseeluviisi, avastades endas selleks vajalikud geneetilised eeldused. See on oluline avastus. See näitab, kuidas kultuuriline muutus viib evolutsioonilise, bioloogilise muutuseni. Tahtliku, teadliku ja vabal valikul sooritatud tegevusega on võimalik panna geenid muutuma. Võttes teadlikult omaks piimakarjakasvatajate eluviisi, löid inimesed ise evolutsioonilise surve. See kõlab peaaegu nagu kuulus lamarcklik eksiõpetus, mis nii pikka aega kimbutas evolutsiooni uurimist: arvamus, et sepal, kelle käed on eluajal muutunud lihaseliseks, on ka lapsed lihaseliste kätega. See ei ole see, kuid näitab meile, kuidas teadlik, vabatahtlik tegevus võib muuta evolutsiooni survet mingile liigile — eriti meie liigile.

Märkus

Geenide geograafiat käsitlevad Luigi Luca Cavalli-Sforza ja Francesco Cavalli-Sforza oma teoses *The great human diasporas* (Addison Wesley, 1995); osalt on samad probleemid vaatluse all ka Jared Diamondi raamatus *Guns, germs and steel* (Jonathan Cape, 1997).

¹³¹C. Holden, R. Mace. Phylogenetic analysis of the evolution of lactose digestion in adults. — *Human Biology* 69 (1997), lk 605–628.

14. KROMOSOOM: SUREMATUS

Saatuseraamatut ei taevas meile näita,
vaid hetkeolu leheküljel' lubab pilku heita.

Alexander Pope, *Essee inimesest*

Praegu tagasi vaadates võib genoom paista surematuna. Katkematu pärandumisahel ühendab kõige esimest alggeeni teie kehas praegusel hetkel tegutsevate geenidega — rohkem kui nelja miljardi aasta vältel toimunud ligikaudu viiekümne miljardi kopeerimise katkematu ahel. Kogu sellel teel ei ole olnud ainsatki katkestust ega saatuslikku viga. Kuid mineviku-surematust, võiks öelda finantsnõunik, ei anna garantiid tuleviku-surematusele. Esivanemaks saamine on raske — õigupoolest nõuab looduslik valik, et see oleks raske. Kui see oleks kerge, kaoks kohastumusliku evolutsiooni aluseks olev terav konkurents. Isegi kui inimsugu püsiks elus veel miljon aastat, ei moodustaks paljude praeguste elusolijate panus miljoni aasta pärast elusolijatesse ühte geenigi: nende konkreetset järglased kaoksid lastetult. Ja kui inimsugu ei jääks ellu (enamik liike peab vastu ainult ligikaudu kümme miljonit aastat ja enamik ei jäta endast maha ühtegi järglasliiki: meie oleme elanud viis miljonit aastat ega ole seni sigitanud ühtegi tütarliiki), ei annaks meist, praegu elusolijatest mitte keegi tulevikku mitte mingisugust geneetilist panust. Ent niikaua, kui maakera eksisteerib enam-vähem praegusel kujul, on kusagil mingi olend ka tulevaste liikide esivanem ja surematu ahel ei katke.

Kui genoom on surematu, miks siis keha sureb? Neli miljardit aastat lakkamatut kopeerimist ei ole teie geenides sisalduvat sõnumit ähmastanud (osalt seepärast, et see on digitaalne), ometi kaotab inimnahk meie vananedes vähehaaval oma elastsuse. Kulub vähem kui viiskümmend rakujagunemist, et viljastatud munarakust saaks keha ja hiljem veel ainult alla saja jagunemise, et hoida nahka heas seisukorras. On üks vana lugu kuningast, kes lubas premeerida talle mingi teene osutanud matemaatikut ükskõik millega, mida viimane soovib. Matemaatik palus malelauda, mille esimesel ruudul oleks üks riisitera, teisel kaks, kolmandal neli, neljandal kaheksa

jne. Kuuekümmend neljandal ruudul pidanuks olema juba pea-aegu kakskümmend miljonit miljonit miljonit riisitera, mis on võimatult suur arv. Sama lugu on inimorganismiga. Munarakk jaguneb üks kord, seejärel jaguneb omakorda kumbki tütarakk jne. Kõigest neljakümne seitsme jagunemisega on moodustunud kehas üle saja triljoni raku. Et mõned rakud lõpetavad jagunemise varakult ja teised jätkavad seda, siis kulub paljude kudede moodustumiseks rohkem kui viiskümmend raku jagunemist, ja et mõned koed jätkavad enda parandamist kogu elu, siis võivad mõned rakuliinid olla pika elu lõpuks jagunenud mitusada korda. See tähendab, et nende kromosoomide on "kopeeritud" mitusada korda, millest piisab, et hägustada neis sisalduvat sõnumit. Ja ometi ei ole elu koidikust alates toimunud viiskümmend miljardit kopeerimist teie poolt päritud geene hägustanud. Milles on erinevus?

Osa vastusest leiame *TEP1*-ks nimetatava geeni näol 14. kromosoomilt. *TEP1* toodab valku, mis moodustab ühe osa äärmiselt ebaharilikust, telomeraasiks nimetatavast biokeemilisest masinast. Lihtsustatult öeldes põhjustab telomeraasi puudus raugastumist. Telomeraasi lisamine muudab teatud rakud surematuks.

Asi sai alguse DNA ühe avastaja, James Watsoni juhuslikust tähelepanekust 1972. aastal. Watson märkas, et DNA-d kopeerivad biokeemilised masinad, mida nimetatakse polümeraasideks, ei saa alustada päris DNA ahela tipust. Nad peavad teksti algusest mitu "sõna" vahele jätma. Selle tulemusena jääb tekst iga kopeerimisega pisut lühemaks. Kujutage ette koopiamasinat, mis teeb teie tekstist täiuslikke kopeiaid, kuid alustab alati iga lehekülje teisest reast ja lõpetab eelviimase reaga. Üks võimalus sellise hulluksajava masinaga toime tulla on alustada ja lõpetada iga lehekülj korduvatest mõttetustest koosneva reaga, mille kaotsiminekuks te ei hooli. Just seda kromosoomid teevadki. Iga kromosoom on lihtsalt üks suur mitmekordselt kokkukeerdunud jalapikkune DNA molekul, seega on seda võimalik täies pikkuses kopeerida, välja arvatud kummagi otsa kõige tipmised osad. Ja kromosoomi otstes esinebki korduv lõik mõttetut "teksti": "sõna" TTAGGG kordub üha uuesti ja uuesti umbes kaks tuhat korda. Seda tüütut otsalõiku nimetatakse telomeeriks. Selle olemasolu võimaldab DNA kopeerimise aparaatidel alustada tööd ilma ühtegi mõttekat "tekstilõiku" välja lõikamata. Sar-

naselt väikese plastiknublakaga kingapaela otsas hoiab see ära kromosoomi otsa narmastumise.

Ent iga kord, kui kromosoomi kopeeritakse, jäetakse väike osa telomeerist kõrvale. Pärast mõndasada kopeerimist hakkab kromosoom otsast nii lühikeseks jääma, et tähenduslikud geenid satuvad kõrvalejätmise ohtu. Telomeerid lühenevad teie organismis kiirusega umbes kolmkümmend üks "tähte" aastas — mõnedes kudedes ka kiiremini. Just seepärast rakud vananevadki ja hakkavad teatud eest alates kiduma. Ühtlasi võib see olla põhjuseks, miks organismid vananevad — ehki selles osas valitsevad aegedad lahkarvamused. Kaheksakümneaastasel inimesel on telomeeride pikkus ligikaudu viis kaheksandikku sellest, mis see oli sündides.¹³²

Põhjus, miks ei jäeta geene kõrvale munarakkudes ja spermides, järgmise põlvkonna vahetutes eellastes, peitub selles, et need sisaldavad telomeraasi, mille ülesanne on kromosoomide narmastunud otste parandamise teel taastada telomeeride pikkus. 1984. aastal Carol Greideri ja Elizabeth Blackburni poolt avastatud telomeraas on veider elukas. Ta sisaldab RNA-d ja kasutab seda šabloonina, mille järgi telomeerid uuesti üles ehitada, ning tema valguline komponent on hämmastavalt sarnane pöördtranskriptaasiga, ensüümiga, mis paneb retroviirused ja transposoonid genoomis paljunema (vt 8. kromosoomi käsitlevat peatükki). Mõned arvavad, et ta on kõigi retroviiruste ja transposoonide eellane, RNA-st DNA transkribeerimise esmaleiutaja. Teised arvavad, et kuna ta kasutab RNA-d, siis on ta jäänuk iidsest RNA-maailmast.¹³³

Siinses kontekstis väärib märkimist, et "fraas" TTAGGG, mis kordub igas telomeeris mõni tuhat korda, on täpselt ühesugune kõikide imetajate telomeerides. Vähe sellest, see on ühesugune ka enamikus loomades ja isegi algloomades, nagu näiteks trüpanosoom, mis põhjustab unitõbe, ja seentes, näiteks *Neurospora*'s. Taimedes on selle fraasi alguses üks lisa-T: TTTAGGG. Sarnasus on liiga suur, et olla kokkusät-

¹³²P. E. Slagboom, S. Droog, D. I. Boomsma. Genetic determination of telomere size in humans: a twin study of three age groups. — *American Journal of Human Genetics* 55 (1994), lk 876–882.

¹³³J. Lingner, T. R. Hughes, A. Shevchenko, M. Mann, V. Lundblad, T. R. Cech. Reverse transcriptase motifs in the catalytic subunit of telomerase. — *Science* 276 (1997), lk 561–567.

tumus. Näib, et telomeraas on olemas olnud elu algusest peale ja on kasutanud kõikide põlvkondade vältel peaaegu ühesugust RNA-šabloonit. Huvitaval kombel tõusevad teiste seas esile ripsloomad — toimekad, neid katva karvastiku abil liikuvad mikrokoopilised olendid —, kelle telomeerides kor-dub mõnevõrra teistsugune fraas, tavaliselt TTTTGGGG või TTGGGG. Võib-olla mäletate, et ripsloomad on organismid, kes kõige sagedamini kalduvad kõrvale muidu universaalsest geneetilisest koodist. Üha rohkem tõendeid osutab sellele, et ripsloomad on kummalised olendid, kes ei taha hästi sobituda eluslooduse süsteemi. Kõhutunne ütleb mulle, et ühel päeval me jõuame järeldusele, et nad on võrsunud päris elupuu juu-relt, veel enne bakterite tekkimist, et nad on tegelikult Luca enese, kõikide elavate asjade viimase universaalse ühise eel-lase tütarde elavad fossiilid. Kuid ma tunnistan, et see on meelevaldne oletus — ja teemast kõrvalekaldumine.¹³⁴

Küllap on kummastav, et kogu telomeraasimasin on isolee-ritud ainult ripsloomades, mitte aga inimeses. Me ei tea veel kindlalt, missugustest valkudest inimese telomeraas kokku pannakse, ja see võib osutada ripsloomade omast väga eri-nevaks. Mõned skeptikud räägivad telomeraasist kui "tollest müütilisest ensüümist", sest seda on inimese rakkudest nii raske leida. Ripsloomadest, kes hoiavad oma töötavaid gee-ne tuhandetes väikestes kromosoomides, millel kõigil on otstes kaks telomeeri, on telomeraasi palju lihtsam leida. Ent otsides hiire DNA-raamatukogust järjestusi, mis sarnanevad ripsloo-made telomeraasiga kasutatutega, leidis üks Kanada teadlas-terühm hiire geeni, mis sarnanes ühega ripslooma geenidest; seejärel leidsid nad kiiresti inimese geeni, mis sobis selle hiire geeniga. Üks Jaapani tööühm tegi kindlaks, et kõnealune geen asub 14. kromosoomil; see toodab valku, millel on suur-sugune, ehkki ebalev nimi: telomeraasiga seotud proteiin 1 ehk TEP1. Tundub aga, et see valk, olgugi küll telomeraasi eluliselt tähtis komponent, ei ole siiski see koostisosa, mis tegelikult sooritab kromosoomi otste parandamiseks vajaliku pöördtranskriptsiooni. Üks parem kandidaat selle funktsiooni

¹³⁴M. S. Clark, W. J. Wall. *Chromosomes: The complex code*. London: Chapman and Hall, 1996.

täitmiseks on juba leitud, kuid siinse kirjatöö valmimise ajaks ei olnud selle asukoht genoomis veel kindel.¹³⁵

Võimalik, et "noorusegeene" otsides ei leia me iial midagi paremat, kui on kahepeale kokku need kaks telomeraasigeeni. Rakkude seisukohast näib telomeraas käituvat nagu igavese elu eliksiir. Geron Corporation'i, telomeraasi uurimisele pühendatud kompanii, rajas Cal Harley, teadlane, kes esimesena näitas, et jagunevates rakkudes tõmbuvad telomeerid kokku. Geron tõusis tähelepanu keskpunkti 1997. aasta augustis, olles klooninud osa telomeraasist. Firma aktsia hind kahekordistus momentaanselt, aga mitte niivõrd lootuse najal, et meile võidakse kinkida igavene noorus, vaid pigem väljavaate tõttu valmistada vähivastaseid ravimeid: nimelt vajavad tuumorid pidevaks kasvamiseks telomeraasi. Ent Geron jätkas rakkude surematuks muutmist telomeraasi abil. Ühes eksperimendis võtsid Geroni teadlased kaks laboris kasvatatud rakutüüpi, millel mõlemal loomulik telomeraas puudus, ja varustasid nad telomeraasigeeniga. Rakud jätkasid jagunemist, võimsalt ja nooruslikult, tublisti üle selle aja, mil nad pidanuksid normaalselt raugastuma ja surema. Tulemuste avaldamise ajal olid rakud, millesse oli sisestatud telomeraasigeen, ületanud oma eeldatava eluea rohkem kui kahekümne jagunemise võrra ega ilmutanud mingit väsimusemärki.¹³⁶

Inimese normaalse arengu korral on telomeraasi valmistavad geenid kõikides kudedes peale mõnede väheste areneva loote kudede välja lülitatud. Telomeraasi väljalülitamise efekti on võrreldud stopperi käivitamisega. Sellest hetkest alates loevad telomeerid iga rakuliini jagunemiste arvu ja teatud hetkel tuleb neil piir ette ning nad annavad peatumiskäsu. Sugurakud ei käivita kunagi stopperit — nad ei lülita kunagi telomeraasigeene välja. Pahaloomulise kasvaja rakud lülita-

¹³⁵L. Harrington, T. McPhail, V. Mar, W. Zhou, R. Oulton, M. B. Bass, I. Aruda, M. O. Robinson. A mammalian telomerase-associated protein. — *Science* 275 (1997), lk 973–977; T. Saito, Y. Matsuda, T. Suzuki, A. Hayashi, X. Yuan, M. Saito, J. Nakayama, T. Hori, F. Ishikawa. Comparative gene-mapping of the human and mouse TEP-1 genes, which encode on protein component of telomerases. — *Genomics* 46 (1997), lk 46–50.

¹³⁶A. G. Bodnar *et al.* Extension of life-span by introduction of telomerase into normal human cells. — *Science* 279 (1998), lk 349–352.

vad need geenid uuesti sisse. Hiire rakkudes, milles üks telomeraasigeenidest on kunstlikult rivist välja viidud, muutuvad telomeerid üha lühemaks.¹³⁷

Telomeraasi puudus näib olevat rakkude vananemise ja suremise peamine põhjus, ent kas see on ka organismide vananemise ja suremise peamine põhjus? Mõned päris veenvad andmed paistavad seda kinnitavat: arteriseintes olevatel rakkudel on üldjuhul lühemad telomeerid kui veeniseintes olevatel rakkudel. Selles kajastub arteriseinte raskem elu, sest arteriaalse vere suurema rõhu tõttu peavad nad taluma suuremat stressi ja pinget. Nad peavad iga pulsilöögiga paisuma ja kokku tõmbuma, mistõttu nad saavad rohkem kahjustada ning vajavad rohkem parandamist. Parandamisega kaasneb rakkude jagunemine, millega kasutatakse ära telomeeride otsad. Rakud hakkavad vananema, mis ongi põhjuseks, miks me sureme jäigastunud arterite, mitte jäigastunud veenide tõttu.¹³⁸

Aju vananemist nii lihtsalt seletada ei saa, sest ajurakud end elu jooksul uutega ei asenda. Siiski ei tähenda see telomeeriteooria hävingut: aju tugirakud, mida nimetatakse gliiarakkudeks, tõepoolest paljundavad ennast; seepärast nende telomeerid ka tõenäoliselt lühenevad. Sellegipoolest on väga vähe eksperte, kes usuvad praegu, et vananemine seisneb peamiselt raugastunud, lühenenud telomeeridega rakkude kuhjumises. Enamikul nähtustel, mida me seostame vananemisega — vähk, lihasnõrkus, kõõluste jäikus, hallid juuksed, naha muutunud elastsus —, ei ole mingit pistmist rakkude suutmatusega end paljundada. Vähi puhul on probleem selles, et rakud kopeerivad end liigagi innukalt.

Pealegi on eri loomaliikide vananemistempos tohutuid erinevusi. Üldjuhul elavad suuremad loomad, näiteks elevantid, kauem kui väikesed loomad, mis tekitab esmapilgul segadust, teades, et elevanti valmistamiseks kulub rohkem rakujagune-

¹³⁷H. Niida, T. Matsumoto, H. Satoh, M. Shiwa, Y. Tokutake, Y. Fujiuchi, Y. Shinkai. Severe growth defect in mouse cells lacking the telomerase RNA component. — *Nature Genetics* 19 (1998), lk 203–206.

¹³⁸E. Chang, C. B. Harley. Telomere length and replicative aging in human vascular tissues. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 92 (1995), lk 11190–11194.

missi kui hiire valmistamiseks — kui rakujagunemised viivad rakkude raugastumiseni. Ja letargilised, aeglase eluviisiga loomad, nagu kilpkonnad ja laisikud, on oma suuruse kohta pikaealised. See on viinud peene üldistuseni, mis on nii ontlik, et peaks olema tõsi ja ilmselt olekski, kui maailma asju korraldaksid füüsilised: kõikide loomade süda teeb elu jooksul ligikaudu ühesuguse arvu lööke. Elevant elab kauem kui hiir, kuid tema pulsisagedus on nii palju väiksem, et südamelööki-des mõõdetuna on nende mõlema elu ühepikkune.

Häda on selles, et sellest reeglist on karjuvaid erandeid: eelkõige nahkhiired ja linnud. Tillukesed nahkhiired võivad elada vähemalt kolmkümmend aastat ja peaaegu kogu selle aja nad söövad, hingavad ja pumpavad verd metsiku tempo-ga — ning see kehtib isegi nende liikide puhul, kes ei maga tal-veund. Linnud — kelle veri on mitu kraadi soojem, veresuhkur vähemalt kaks korda kõrgem ja hapnikutarbimine palju kii-rem kui enamikul imetajatel — elavad üldjuhul kaua. Kuul-saks on saanud kaks fotot šoti ornitoloogist George Dunnetist, kes hoiab käe peal ühte ja sama metsikut jää-tormilindu 1950. ja 1992. aastal. Tormilind näeb mõlemal pildil välja täpselt ühesugune, professor Dunnet mitte.

Kui biokeemikud ja meedikud on vananemisnähtuste sele-tamisel häтта jäänud, siis õnneks on neile appi tulnud evolut-siooniuurijad. J. B. S. Haldane, Peter Medawar ja George Wil-liams koostasid üksteisest sõltumatult vägagi rahuldava va-nanemisprotsessi kirjelduse. Tundub nii, et iga liik on varus-tatud etteplaneeritud raugastumisprogrammiga, mis on koos-kõlas tema eeldatava eluea ja vanusega, millal ta on tõenäoli-selt sigimise lõpetanud. Looduslik valik roogib hoolikalt välja kõik geenid, mis võiksid lasta organismile reproduktsiooni eel või selle ajal kahju tekitada. Ta teeb seda sel teel, et tapab või vähendab kõigi selliste isendite paljunemisedukust, kellel sel-lised geenid nooruses avalduvad. Kõik ülejäänud paljunevad. Ent looduslik valik ei saa välja rookida geene, mis kahjustavad organismi vanas eas, pärast reproduktsiooni, sest vanas eas ei toimu sellist asja nagu edukate paljunemine. Võtkem näi-teks Dunneti tormilind. Põhjus, miks ta elab palju kauem kui hiir, seisneb selles, et tema elus ei ole ühtegi kassi või öökulli analoogi: tal ei ole looduslikke vaenlasi. On vähe tõenäoline, et hiirel õnnestuks elada rohkem kui kolme aasta vanuseks, ja seega puudub geenidel, mis kahjustavad nelja-aastase hiire organismi, väljasuremiseks peaaegu igasugune valikusurve.

Tormilinnud sigivad väga tõenäoliselt ka veel kahekümneaastaselt, seega roogitakse kahekümneaastase tormilinnu organismi kahjustavad geenid ikka veel halastamatult välja.

Seda teooriat kinnitavad ühest looduslikust eksperimendist pärit andmed, mida uuris Steven Austad Sapelo-nimelisel saarel Ameerika Ühendriikides, umbes viie miili kaugusel Georgia rannikust. Sapelol leidub virginia opossumite populatsioon, mis on olnud isoleeritud 10 000 aastat. Opossumid nagu paljud teisedki kukkurloomad vananevad väga kiiresti. Kaheaastaselt on nad tavaliselt juba vanadusse surnud — olles langenud läätsekae, liigesepõletiku, kiilaks muutunud naha ja parasiitide ohvriks. Kuid kõigel sellel pole erilist tähtsust, sest enne kaheaastaseks saamist on neist tavaliselt jagu saanud veoauto, koiott, öökull või mõni teine looduslik vaenlane. Sapelol, arutles Austad, kus paljud kiskjad puuduvad, peaksid nad kauem elama ja seega — sattudes esmakordselt valikusurve alla, mis soosib head tervist pärast teist eluaastat — peaks ka nende organism aeglasemalt üles ütlema. Nad peaksid aeglasemalt vananema. See osutus täpseks ennustuseks. Austad avastas Sapelol, et sealsed opossumid mitte ainult ei ela palju kauem, vaid ka vananevad aeglasemalt. Nad on piisavalt hea tervise juures, et sigida edukalt ka teisel eluaastal — mida mandril juhtub harva — ning nende kõõlused ei ole nii jäigad kui maismaa opossumitel.¹³⁹

Evolutsiooniline vananemisteooria seletab rahuldaval viisil kõiki eri liikide strateegiaid. Ta seletab, miks kipuvad aeglaselt vananevad liigid olema suured (elevandid) või hästi kaitstud (kilpkonnad, okassead) või suhteliselt vabad looduslikest vaenlastest (nahkhiired, merelinnud). Et suremus õnnetusjuhtumite tagajärjel või kiskjate tõttu on kõigil neil juhtudel väike, siis soosib valikusurve tugevasti selliseid geenivariante, mis tagavad hea tervise ka hilisemas eas.

Inimesed on teadagi mitu miljonit aastat olnud suured, hästi kaitstud oma relvadega (isegi šimpans võib leopardi kaidaga minema peletada) ja sellega, et neil on vähe looduslike vaenlasi. Seega me vananeme aeglaselt — ja aja möödudes ilmselt üha aeglasemalt. Meie laste suremus looduskeskkonnas — vahest viiskümmend protsenti enne viiendat eluaastat — võib olla tänapäevaste lääne standardite järgi rabavalt suur, kuid on teiste loomadega võrreldes tegelikult väike. Meie

¹³⁹S. Austad. *Why we age?* New York: John Wiley, 1997.

kiiviaegsed eellased hakkasid sigima umbes kahekümneaastaselt, tegid seda ligikaudu kolmekümne viienda eluaastani ja hoolitsesid oma laste eest umbes kakskümmend aastat; see-ga võisid nad viiekümne viieselt surra, ilma et oleksid oma reproduktiivset edukust kahjustanud. Pole siis ime, et millalgi viiekümne viienda ja seitsmekümne viienda eluaasta vahel hakkab meist enamik vähehaaval halliks minema, kangeks, nõrgaks ja kiduraks muutuma ning kurdiks jääma. Kõik meie süsteemid hakkavad korraga üles ütleva, nagu tolles vanas loos Detroiti autotegijast, kes võttis endale palgalise ja te-gi talle ülesandeks käia mööda lammutuskodasid ning teha kindlaks, missugused autoosad ei lähe katki, et ta võiks nen-de kvaliteedile edaspidi vähem tähelepanu pöörata. Looduslik valik on määranud kõik meie kehaosad vastu pidama just nii kaua, et me saaksime oma lapsed iseseisvatena ellu saata, ja mitte kauem.

Looduslik valik on meisterdanud meie telomeerid sellise pikkusega, et nad elaksid üle kõige rohkem seitsekümmend viis kuni üheksakümmend aastat igapäevaseid vintsutusi. Ei ole veel päris kindlalt teada, kuid tundub tõenäoline, et loo-duslik valik on andnud tormilindudele ja kilpkonnadele mõ-nevõrra pikemad telomeerid ning virginia opossumitele palju lühemad. Võimalik, et isegi inimestevahelised individuaalsed erinevused pikaealisuse osas näitavad nende telomeeride eri-nevat pikkust. On kindel, et eri inimeste telomeeride pikkus varieerub suuresti — ligikaudu 7000-st DNA “tähest” kuni 10 000 “täheni” kromosoomi otsa kohta. Ja telomeeri pikkus on tugevalt pärilik, nagu ka pikaealisus. Võimalik, et inimes-tel, kes on pärit pikaealistest perekondadest, mille liikmed jõuavad sageli üheksakümnenda eluaastani, on meist ülejää-nutest pikemad telomeerid, mille narmastumiseks kulub roh-kem aega. Arles'ist pärit prantslannal Jeanne Calment'il, kel-lest sai 1995. aasta veebruaris esimene 120. sünnipäeva tä-histanud sünnitunnistusega inimene, võis olla palju rohkem sõnumi TTAGGG kordusi. Ta suri lõpuks 122-aastaselt. Tema vend elas üheksakümne seitsmeseks.¹⁴⁰

Praktilisest seisukohast vaadatuna on siiski tõenäolisem, et proua Calment peaks oma pikaealisuse eest tänama tei-

¹⁴⁰P. E. Slagboom, S. Droog, D. I. Boomsma. Genetic determina-tion of telomere size in humans: a twin study of three age groups. — *American Journal of Human Genetics* 55 (1994), lk 876–882.

si geene. Pikkadest telomeeridest ei ole kasu, kui organism kiiresti laguneb; telomeerid muutuvad peagi lühikeseks rakujagunemise vajaduse tõttu, et parandada kahjustatud kudesid. Ühe päriliku nuhtluse, Werneri sündroomi puhul, mida iseloomustab enneaegne ja varajane vananemine, lühenevad telomeerid tõepoolest palju kiiremini kui teistel inimestel, kuigi alguses on nad sama pikad. Lühenemise põhjus peitub tõenäoliselt organismi võimetuses parandada korralikult korrosioonikahjustusi, mida tekitavad nn vabaradikaalid — paardumata elektronidega aatomid, mis teevad organismis hapnikureaktsioonide käigus. Vaba hapnik on ohtlik asi, nagu võib tõestada iga roostes rauatükk. Ka meie keha “roostetab” hapniku toimel pidevalt. Nagu selgub, toimub enamik “pikaealisust” põhjustavaid mutatsioone, vähemalt kärbestel ja ussidel, geenides, mis pärsivad vabaradikaalide tootmist — s.t nad mitte niivõrd ei pikenda kahjustusi parandavate rakude replikatiivset eluiga, vaid pigem hoiavad ära tekitatava kahju. Üks ümarusside geen on võimaldanud teadlastel aretada liini, mille isendid elavad nii erandlikult kõrge vanuseeni, et inimestena oleksid nad 350 aastat vanad. Michael Rose on kaksikümmend aastat selekteerinud pikaealisi äädikakärbsed: s.t ta ristab igas põlvkonnas kõige kauem elanud äädikakärbsed. Tema “Metuusala”-kärbsed elavad praegu 120-päevaseks ehk kaks korda kauem kui metsikud äädikakärbsed ja alustavad sigimist eas, mil metsikud äädikakärbsed tavaliselt surevad. Ei ole mingit märki sellest, nagu hakkaks neile piir ette tulema. Prantsusmaa saja-aastaste inimeste uurimine tõi kiiresti esile kolm varianti ühest 6. kromosoomil asuvast geenist, mis näib pikaealisi inimesi iseloomustavat. Hämmas-taval kombel oli üks neist levinud pikaealiste meeste ja teine pikaealiste naiste seas.¹⁴¹

(Järgneb)

¹⁴¹R. Ivanova *et al.* HLA-DR alleles display sex-dependent effects on survival and discriminate between individual and familial longevity. — *Human Molecular Genetics* 7 (1998), lk 187–194.

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,
ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik nüüd tellida

• mugava otsekorralduslepinguga e-pangas või pangakontoris — selle vormistamiseks tuleb toimetusest küsida endale isiklik viitenumber (tel. 07423050 või e-post akadeemia@akad.ee)

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- Eesti Posti sideettevõtetes
- AS Expresspost tellimiskeskuse vahendusel: tasuta tel. 08002444, tel. 06662535, E–R kl 8–20, L kl 8–13. või internetiaadressil www.tellimine.ee
- OÜ Kirilind vahendusel: tel. 6408597, faks 06408598, e-post kirilind@estpak.ee või internetiaadressil www.kirilind.ee

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050
või e-post akadeemia@akad.ee.

Toimetuses on müügil ka *Akadeemia* vanemad numbrid.

CONTENTS

750 years of the Knighthood of Estonia: An historical account . . .	2027
..... <i>Jürgen von Ungern-Sternberg</i>	
The invincible who died of pneumonia: The rise and fall of Charles X Gustavus	2041
..... <i>Margus Laidre</i>	
Legal consequences of the Molotov-Ribbentrop Pact for the Baltic states: The obligation of overcoming the problems of the past. I	2072
..... <i>Dietrich A. Loeber</i>	
Vorkuta — land of prisoners. II	2100
..... <i>Enn Sarv</i>	
Poetry	2118
..... <i>Jüri Talvet</i>	
The infinite 14	2122
..... <i>Linnar Prümägi</i>	
Metaphoricity of the language of religion. I*	2131
..... <i>Thomas Andreas Pöder</i>	
Marijuana myths, marijuana facts	2173
..... <i>Lynn Zimmer, John P. Morgan</i>	
Why Dutch drug policy threatens the US?	2182
..... <i>Craig Reinerman</i>	
Early drug users among the young Russians of Tallinn	2187
..... <i>Timo Virtanen</i>	
Review: Pleasant reading about the secret police. <i>Eesti poliitiline politsei 1920–1940</i> . Tallinn: Olion, 2002. 250 pp.	2197
..... <i>Toomas Hiio</i>	
Abstracts	2206
Genome: The autobiography of a species in 23 chapters. VII	2215
..... <i>Matt Ridley</i>	

* Peer-reviewed article.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

LUGUPEETUD LUGEJAD!

AKADEEMIA

tellimine 2003. aastaks on 324 krooni (12 numbrit aastas).

Üksiknumber maksab 36 krooni.

Võimalik on ka kultuuriajakirjade kimpellimine.

Säästke raha!

Akadeemia+Vikerkaar = 409.- Sääst 95.-

Akadeemia+Looming = 434.- Sääst 80.-

Akadeemia+Keel ja Kirjandus = 404.- Sääst 100.-

Tellimisvõimaluste kohta vaadake ajakirja viimaselt leheküljelt.

Hind 36 krooni

9 770235 07719